

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЗЕЛЕНСЬКИЙ МАКСИМ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 338.43:338.242.2:330.133.6

ДИСЕРТАЦІЯ

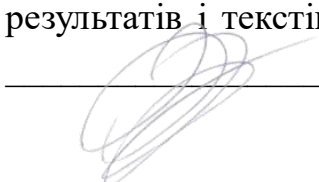
**МЕХАНІЗМ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В
АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ**

спеціальність 051 – Економіка

галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 М. С. Зеленський

Науковий керівник:

Шелудько Леся Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Зеленський М. С. Механізм зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка», галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки». Державний біотехнологічний університет, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

Дисертаційну роботу присвячено теоретичному обґрунтуванню та розробці механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, спрямованого на підвищення прозорості економічних відносин, ефективність використання земельних ресурсів та забезпечення сталого розвитку сільських територій.

У теоретичному розділі дисертації обґрунтовано концептуальні засади формування механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Розкрито сутність господарського механізму як системи інституційних, організаційних, економічних та фінансових інструментів, що забезпечують координацію взаємодії суб'єктів аграрного сектору та сприяють його ефективному розвитку. Уточнено авторське визначення механізму в агропромисловому виробництві, яке враховує сучасні виклики сталого розвитку, цифровізації та глобалізації ринків. Досліджено сутність тіньової економіки, її вплив на продовольчу безпеку, економічну ефективність, соціальну справедливість і екологічну сталість, що зумовлює потребу у створенні дієвого механізму детінізації.

Систематизовано існуючі методи вимірювання та оцінки рівня тіньової економіки, акцентовано на важливості достовірних вихідних даних і запропоновано використання інноваційних джерел, зокрема великих даних, цифрових слідів та геопросторової інформації. Розглянуто переваги й обмеження найпоширеніших методів визначення рівня тіньової економіки. Обґрунтовано доцільність інтеграції цих методів у єдину систему

оцінювання, адаптовану до особливостей аграрного сектору. Визначено, що використання сучасних цифрових технологій у поєднанні з традиційними методами дозволяє сформувати більш об'єктивну картину рівня тінізації та динаміки її змін у регіональному та галузевому розрізі.

Узагальнено зарубіжний досвід детінізації, виділено напрями його адаптації до умов України, зокрема у сфері вдосконалення законодавчо-регуляторної політики, податкової системи та фінансового моніторингу. Особливу увагу приділено питанням боротьби з корупцією як ключовим чинником тінізації економіки, що потребує комплексних інституційних і правових реформ, посилення прозорості та розвитку громадянського суспільства. Отримані результати створюють теоретико-методичне підґрунтя для подальшої розробки практичних інструментів зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

У *другому розділі* дисертаційної роботи здійснено комплексне дослідження сучасного стану агропромислового комплексу України як однієї з ключових галузей національної економіки, що визначає рівень соціально-економічного розвитку держави та продовольчу безпеку населення. Агропромислове виробництво забезпечує внутрішній ринок і значні валютні надходження від експорту, проте у воєнних умовах вразливість сировинно-експортної моделі проявляється через блокування портів, руйнування логістики.

У дослідженні акцентовано наслідки російської агресії для земельних ресурсів: воєнні дії призвели до масштабних пошкоджень ґрунтів, а чинна методика оцінки збитків виявилася неадаптованою до воєнних умов і потребує модернізації з урахуванням міжнародних стандартів та нових підходів до компенсації втрат.

Аналіз показав, що значним чинником зниження ефективності використання земель є поширеність тіньових схем у земельних відносинах. Незаконне використання земель, приховування доходів та ухилення від оподаткування підсилюють тінізацію агросектору. Для протидії цим явищам

запропоновано застосування сучасних геоінформаційних систем, що сприятиме прозорості, своєчасному виявленню тіньових практик і підвищенню ефективності контролю.

Систематизовано наукові підходи та методики оцінювання рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Встановлено, що національні методи не завжди забезпечують належну точність результатів і нерідко суттєво відрізняються від оцінок, які надають міжнародні інституції. Основними причинами цього є обмеженість доступних статистичних даних та недостатнє врахування прихованих форм тінізації економічних процесів. Як наслідок, офіційні показники не відображають реального стану тіньового сектору, що ускладнює оцінку ефективності державної політики детінізації та результативності відповідних заходів. Враховуючи, що саме такі оцінки слугують базою для формування стратегій економічного, соціального та політичного розвитку держави, їх удосконалення розглядається як ключова умова зменшення масштабів тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

Дослідження показників економічної безпеки держави підтвердило, що в останні роки відбулося критичне погіршення її стану у всіх ключових сферах: виробничій, фінансовій, соціальній, інвестиційно-інноваційній, продовольчій, енергетичній. Проведений регресійний аналіз підтвердив наявність помірної оберненої залежності між рівнем тінізації економіки та показниками економічної безпеки, що свідчить про системний характер ризиків, які потребують комплексного державного та інституційного реагування. Отримані результати дозволили сформулювати цілісне уявлення про сучасні виклики розвитку агропромислового комплексу, визначити ключові ризики та проблеми у сфері використання земельних ресурсів, а також показати критичний взаємозв'язок між тіньовою економікою та рівнем економічної безпеки держави.

У третьому розділі дисертації розкрито теоретичні та прикладні засади розробки механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому

виробництві. Наголошено на тому, що формування прозорого інституційного середовища є необхідною умовою для сталого розвитку аграрного сектора України, оскільки воно створює механізми запобігання корупції та гарантує надійність економічної діяльності. Обґрунтовано структурно-інституційний концепт функціонування агропромислового виробництва, який поєднує правові, організаційні, фінансові, антикорупційні та контролюючі механізми. Доведено, що між рівнем інституційного розвитку та масштабами тіньової економіки існує тісний взаємозв'язок: слабкість інституцій сприяє поширенню тіньових практик, а їх посилення створює умови для легалізації економічної діяльності. Особлива увага приділена питанню корупції у сфері земельних відносин, яка виступає каталізатором тіньових процесів у аграрному секторі.

Обґрунтовано, що комплексний підхід є ключовим для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, оскільки він враховує різні аспекти та фактори впливу на цю проблему. Запропоновано структурну модель механізму зниження рівня тіньової економіки, яка охоплює інституційний, антикорупційний, організаційний, економічний та фінансовий блоки. Реалізація такого механізму є довготривалим і складним процесом, що потребує послідовності, системності та стабільності державної політики й управлінських рішень. Інструментом впровадження механізму запропоновано проблемно-цільовий підхід, що дозволяє чітко визначати ключові причини тінізації та формувати цілісну стратегію їх подолання. Встановлено, що використання методів стратегічного прогнозування є важливим інструментом для оцінки тенденцій тіньової економіки, зокрема в частині прихованого безробіття та неформальної зайнятості.

Розглянуто необхідність запровадження земельного аудиту на рівні територіальних громад як інструменту прозорого управління ресурсами. В роботі обґрунтовано, що впровадження геоінформаційних систем у процес земельного аудиту дозволяє забезпечити точне визначення меж земельних ділянок, контроль за їх використанням, виявлення незаконних практик і

мінімізацію корупційних ризиків. Запропонований комплексний підхід до аудиту земельних ресурсів, заснований на парадигмі сталого землекористування, враховує не лише економічні, але й екологічні та соціальні фактори, що дозволяє поєднати завдання детінізації з цілями сталого розвитку територіальних громад.

Ключові слова: агропромислове виробництво, тіньова економіка, державна політика, інституційне середовище, антикорупційний механізм, організаційний механізм, економічний механізм, фінансовий механізм, земельний аудит, економічні безпека.

ABSTRACT

Zelenskyi M. S. Mechanism for Reducing the Level of the Shadow Economy in Agro-Industrial Production. Qualification scientific work submitted as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 051 "Economics", field of knowledge 05 "Social and Behavioral Sciences". State Biotechnological University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The dissertation is devoted to the theoretical substantiation and development of a mechanism for reducing the level of the shadow economy in agro-industrial production, aimed at increasing the transparency of economic relations, improving the efficiency of land resource use, and ensuring the sustainable development of rural areas.

In the theoretical section of the dissertation, the conceptual foundations for forming a mechanism to reduce the level of the shadow economy in agro-industrial production are substantiated. The essence of the economic mechanism is revealed as a system of institutional, organizational, economic, and financial instruments that ensure coordination of interactions among agricultural sector actors and promote its effective development. The author's definition of the mechanism in

agro-industrial production is refined, taking into account contemporary challenges of sustainable development, digitalization, and market globalization. The nature of the shadow economy and its impact on food security, economic efficiency, social justice, and environmental sustainability are examined, which substantiates the need to create an effective de-shadowing mechanism.

Existing methods for measuring and assessing the level of the shadow economy are systematized, with an emphasis on the importance of reliable input data. The use of innovative sources, including big data, digital footprints, and geospatial information, is proposed. The advantages and limitations of the most common methods for determining the level of the shadow economy are analyzed. The feasibility of integrating these methods into a unified assessment system adapted to the specifics of the agricultural sector is substantiated. It is determined that the use of modern digital technologies in combination with traditional methods makes it possible to form a more objective picture of the level of shadowing and the dynamics of its changes at the regional and sectoral levels.

International experience in de-shadowing is summarized, and directions for its adaptation to the conditions of Ukraine are identified, particularly in improving legislative and regulatory policy, the tax system, and financial monitoring. Special attention is paid to combating corruption as a key factor in the shadowing of the economy, which requires comprehensive institutional and legal reforms, increased transparency, and the development of civil society. The obtained results form a theoretical and methodological basis for further development of practical tools to reduce the level of the shadow economy in agro-industrial production.

The second section of the dissertation presents a comprehensive study of the current state of Ukraine's agro-industrial complex as one of the key sectors of the national economy that determines the level of socio-economic development of the state and food security of the population. Agro-industrial production supplies the domestic market and generates significant foreign exchange earnings from exports; however, under wartime conditions, the vulnerability of the raw-material export model is manifested through port blockades and the destruction of logistics.

The study emphasizes the consequences of Russian aggression for land resources: military actions have led to large-scale soil damage, while the existing methodology for damage assessment has proven to be unadapted to wartime conditions and requires modernization in line with international standards and new approaches to loss compensation.

The analysis shows that a significant factor reducing the efficiency of land use is the prevalence of shadow schemes in land relations. Illegal land use, income concealment, and tax evasion intensify the shadowing of the agricultural sector. To counteract these phenomena, the application of modern geographic information systems is proposed, which will enhance transparency, enable timely detection of shadow practices, and improve the effectiveness of control.

Scientific approaches and methodologies for assessing the level of the shadow economy in agro-industrial production are systematized. It is established that national methods do not always ensure sufficient accuracy and often differ significantly from estimates provided by international institutions. The main reasons for this are the limited availability of statistical data and insufficient consideration of hidden forms of shadowing in economic processes. As a result, official indicators do not reflect the real state of the shadow sector, which complicates the assessment of the effectiveness of state de-shadowing policy and related measures. Given that such assessments form the basis for shaping strategies of economic, social, and political development of the state, their improvement is considered a key condition for reducing the scale of the shadow economy in agro-industrial production.

The study of state economic security indicators confirms that in recent years there has been a critical deterioration across all key areas: production, financial, social, investment and innovation, food, and energy. The conducted regression analysis confirms the presence of a moderate inverse relationship between the level of economic shadowing and economic security indicators, indicating the systemic nature of risks that require comprehensive state and institutional responses. The results obtained made it possible to form a holistic view of current challenges in

the development of the agro-industrial complex, identify key risks and problems in land resource use, and demonstrate the critical interrelationship between the shadow economy and the level of state economic security.

The third section of the dissertation reveals the theoretical and applied foundations for developing a mechanism to reduce the level of the shadow economy in agro-industrial production. It is emphasized that the formation of a transparent institutional environment is a necessary condition for the sustainable development of Ukraine's agricultural sector, as it creates mechanisms for preventing corruption and ensures the reliability of economic activity. A structural-institutional concept of agro-industrial production functioning is substantiated, combining legal, organizational, financial, anti-corruption, and control mechanisms. It is proven that there is a close relationship between the level of institutional development and the scale of the shadow economy: institutional weakness contributes to the spread of shadow practices, while institutional strengthening creates conditions for the legalization of economic activity. Particular attention is paid to corruption in land relations, which acts as a catalyst for shadow processes in the agricultural sector.

It is substantiated that a comprehensive approach is key to reducing the level of the shadow economy in agro-industrial production, as it takes into account various aspects and influencing factors. A structural model of the mechanism for reducing the level of the shadow economy is proposed, encompassing institutional, anti-corruption, organizational, economic, and financial blocks. The implementation of such a mechanism is a long-term and complex process that requires consistency, systemic coordination, and stability of state policy and managerial decisions. A problem-oriented, goal-based approach is proposed as an instrument for implementing the mechanism, enabling clear identification of the key causes of shadowing and the formation of an integrated strategy to overcome them. It is established that the use of strategic forecasting methods is an important tool for assessing trends in the shadow economy, particularly with regard to hidden unemployment and informal employment.

The necessity of introducing land auditing at the level of territorial communities as a tool for transparent resource management is considered. The dissertation substantiates that the implementation of geographic information systems in the land audit process ensures accurate delineation of land parcel boundaries, control over land use, detection of illegal practices, and minimization of corruption risks. The proposed comprehensive approach to land resource auditing, based on the paradigm of sustainable land use, takes into account not only economic but also environmental and social factors, thereby enabling the integration of de-shadowing objectives with the goals of sustainable development of territorial communities.

Keywords: agro-industrial production, shadow economy, state policy, institutional environment, anti-corruption mechanism, organizational mechanism, economic mechanism, financial mechanism, land audit, economic security.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science:

1. Koshkalda I., Sheludko L., Dotsenko A., **Zelenskyi M.** Development of an algorithm for state food security policy. *Estudios de Economia Aplicada*. 2020. 38 (4), P. 1-11. <https://doi.org/10.25115/eea.v38i4.3967> (Кошкалда І.В. – сформульовано концептуальні засади дослідження, визначені темпи зміни окремих показників і рівня їх впливу на стан продовольчої безпеки країни, 0,15 ум. друк. арк.; Шелудько Л.В. – проведено оцінювання рівня продовольчої безпеки, структури системи показників та їх ефективності, 0,12 ум. друк. арк.; Доценко А. – проаналізовано зарубіжний досвід забезпечення продовольчої безпеки, узагальнено теоретичні положення, 0,10 ум. друк. арк.; Зеленський М.С. – розроблено алгоритм державної політики продовольчої безпеки, сформульовано висновки і пропозиції, 0,13 ум. друк. арк.)

2. Koshkalda I., Dombrovska O., Celms A., Ryasnyanska A., **Zelenskyi M.** The Use of GIS Technologies as an Important Tool for Reducing the Shadow Economy Level in Agro-Industrial Production. *European Association of Geoscientists & Engineers, GeoTerrace-2023*, Vol. 2023, P. 1 – 5, DOI: <https://doi.org/10.3997/2214-4609.2023510077> (Кошкалда І.В. – сформульовано концептуальні засади дослідження, 0,08 ум. друк. арк.; Домбровська О.А. – узагальнено наукові підходи до застосування геоінформаційних технологій у сфері управління земельними ресурсами, 0,08 ум. друк. арк.; Селмс А. – проаналізовано міжнародний досвід використання ГІС та ДЗЗ у моніторингу земель, 0,08 ум. друк. арк.; Ряснянська А.М. – систематизовано дані щодо програмних продуктів для земельного кадастру і моніторингу, 0,08 ум. друк. арк.; Зеленський М.С. – розроблено структурно-логічну схему використання ГІС-технологій для виявлення незаконного використання земель та моніторингу землевласників і землекористувачів, сформульовано висновки, 0,08 ум. друк. арк.)

Статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України:

3. Шелудько Л.В., **Зеленський М.С.** Методи виявлення та оцінки тіньової економіки. Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки. 2021. Т.3. №2. С.32-39. <https://repo.btu.kharkov.ua//handle/123456789/5197> (Шелудько Л.В. – проведено аналіз факторів, що зумовлюють виникнення тіньової економіки, 0,10 ум. друк. арк.; Зеленський М.С. – проведено аналіз методів визначення та оцінки тіньової економіки 0,30 ум. друк. арк.)

4. Зеленський М. С. Поняття механізму та сутності тіньової економіки в агропромисловому виробництві. *Регіональна економіка*. 2023. № 2. С. 93-103. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2023-2-10> (0,55 ум. друк. арк.).

5. Зеленський М. С. Характеристика методів оцінювання рівня тіньової економіки та проблеми їх вимірювання. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8. № 1. С. 295 – 304. <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-1-43> (0,50 ум. друк. арк.).

6. Зеленський М. С. Протидія тіньовим процесам в аграрному секторі: роль державного регулювання. *Журнал з менеджменту, економіки та технологій*. 2025. № 1. С.212-223. <https://doi.org/10.69803/3083-6034-2025-1-212> (0,60 ум. друк. арк.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Зеленський М. С. Методичні підходи до визначення рівня тіньової економіки. *Економічні читання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річ. ювілею проф. В. Й. Шияна* (19 лютого 2021 року). Харків: ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, 2021. С. 190-192 (0,2 ум. друк. арк.).

8. Зеленський М. С. Оцінка тіньової економіки в умовах глобалізації. Глобалізація та розвиток інноваційних систем: тенденції, виклики, перспективи: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (3-4 листопада 2022 року). Харків: ДБТУ, 2022. С. 117-118 (0,1 ум. друк. арк.).

9. Зеленський М. С. Інституційні основи антикорупційної політики як складова механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра: матеріали IV-ї науково-практичної конференції* (28-29 вересня 2023 року). Національна академія аграрних наук України, 2023. С. 19-21. (0,2 ум. друк. арк.).

10. Зеленський М. С. Земельний аудит як спосіб зниження рівня тіньової економіки. *Інновації для відродження: національний, регіональний, міжнародний контекст: тези доповідей міжнародної науково-практичної*

конференції (12-13 жовтня 2023 року). Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2023. С. 279- 281. (0,2 ум. друк. арк.).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методичні підходи до визначення сутності тіньової економіки в агропромисловому виробництві.....	24
1.1. Поняття механізму та сутності тіньової економіки в агропромисловому виробництві України.....	24
1.2. Характеристика методів оцінювання рівня тіньової економіки та проблеми їх вимірювання.....	46
1.3. Зарубіжний досвід у сфері державної політики регулювання тіньової економіки в агропромисловому виробництві.....	68
Висновки до розділу 1.....	84
РОЗДІЛ 2. Сучасний стан рівня тіньової економіки агропромислового виробництва в Україні.....	89
2.1. Аналіз сучасного стану агропромислового виробництва.....	89
2.2. Аналіз використання земель сільськогосподарського призначення.....	122
2.3. Оцінка рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.....	140
Висновки до розділу 2.....	153
РОЗДІЛ 3. Механізм зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.....	158
3.1. Інституційне регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві	158
3.2. Формування механізму рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.....	183

3.3. Земельний аудит як шлях вдосконалення механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві на місцевому рівні.....	214
Висновки до розділу 3.....	232
ВИСНОВКИ.....	237
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	241
ДОДАТКИ.....	269

ВСТУП

Актуальність теми. Агропромислове виробництво в Україні традиційно займає провідне місце в національній економіці, забезпечуючи продовольчу безпеку, формуючи значну частку валового внутрішнього продукту, валютні надходження від експорту сільськогосподарської продукції та зайнятість населення, особливо у сільській місцевості. Водночас ефективний розвиток галузі суттєво стримується високим рівнем тіньової економіки, яка проявляється у приховуванні доходів і фактичних обсягів виробництва, неофіційній зайнятості, ухиленні від оподаткування, використанні тіньових та напівлегальних схем у земельних і товарних операціях.

Збереження масштабних тіньових практик в аграрному секторі формує низку негативних наслідків: зменшує надходження до бюджету, обмежується інвестиційна привабливість галузі, погіршується конкурентоспроможність легального бізнесу, ускладнюється доступ малого і середнього бізнесу до фінансових і ресурсних ринків, підвищується рівень злочинності тощо. Сьогодні трапляються численні випадки незаконного захоплення та використання земель з метою отримання неоподаткованого прибутку, незаконного будівництва або знищення земель при використанні земельних ресурсів, особливо сільськогосподарських угідь. Тіньова економіка породжує

й соціальні проблеми – невиплату офіційних соціальних гарантій, погіршення умов праці, підвищення ризиків соціальної нестабільності у сільській місцевості.

Особливої гостроти проблема набуває в умовах сучасних викликів: воєнного конфлікту, економічної нестабільності, післявоєнного відновлення інфраструктури та ресурсної бази. У таких умовах прозорість аграрного ринку, наявність дієвих механізмів контролю та стимулювання легальної діяльності стають ключовими передумовами відновлення та розвитку агропромислового виробництва. Запровадження системи заходів із зниження рівня тіньової економіки сприятиме не лише зміцненню дохідної бази державного бюджету, а й модернізації підприємств, впровадженню інноваційних технологій, розвитку кооперації та залученню інвестицій.

Важливим є й те, що поширення тіньових практик суттєво ускладнює стратегічне планування розвитку аграрного сектору. Приховані обсяги виробництва та доходів не дозволяють об'єктивно оцінити ресурсний потенціал галузі, здійснити науково обґрунтоване прогнозування виробничих показників та розробити ефективну державну політику. Тому створення механізмів зниження рівня тіньової економіки є надзвичайно важливим як для удосконалення системи державного регулювання, так і для формування конкурентоспроможного й прозорого аграрного ринку.

Наукова й практична значущість проблеми полягає в тому, що мінімізація масштабів рівня тіньової економіки сприятиме стабільному економічному розвитку, підвищенню соціальної відповідальності підприємств, оптимізації використання ресурсів та посиленню інституційної спроможності державних органів у сфері агропромислового виробництва. Це визначає стратегічну важливість вивчення та впровадження ефективних механізмів боротьби з тіньовою економікою для забезпечення сталого розвитку галузі й соціально-економічної стабільності країни загалом.

Сучасні наукові дослідження підтверджують багатогранність цього явища, що знайшло відображення у працях вітчизняних і зарубіжних учених.

Широта підходів до визначення тіньової економіки зумовила формування різних точок зору серед українських науковців. Зокрема, питання тінізації економіки досліджували Базилюк А., Бурбело О., Бутнік-Сіверський О., Варналій З., Дяченко О., Кіржецький Ю., Корж В., Лук'яненко І., Мазур І., Супрунова І. та інші. Аналіз їхніх праць свідчить, що тіньова економіка є складним соціально-економічним феноменом, який проявляється на різних рівнях господарської діяльності та суттєво впливає на ефективність державного регулювання, фінансову стабільність і розвиток секторів економіки.

Зарубіжні дослідники також зробили вагомий внесок у вивчення проблеми. Значну увагу цьому явищу приділили Шнайдер Ф., Фрей Б., Танці В., Фейдж М., Познер Е., Позо С. та інші. Їхні дослідження охоплюють широкий спектр аспектів: від розробки методик кількісного вимірювання масштабів тіньової економіки та оцінки її впливу на макроекономічні показники – до аналізу економічних стимулів, поведінкових моделей домогосподарств і ролі державного регулювання у стримуванні розвитку неформального сектору. Важливим напрямом цих наукових напрацювань є виявлення взаємозв'язку між податково-фіскальною політикою та масштабами тінізації, а також оцінка наслідків нелегальної економічної діяльності для ринкових інститутів і сталого економічного зростання. Узагальнення світового наукового досвіду підтверджує, що тіньова економіка є багатогранним явищем, подолання якого потребує комплексних інституційних, організаційних, економічних і фінансових заходів.

Отже, дослідження механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві є надзвичайно актуальним і своєчасним науковим завданням. Реалізація цього завдання дозволить удосконалити систему державного регулювання, підвищити прозорість аграрного ринку та забезпечити довгострокові умови для модернізації й сталого розвитку галузі. Це визначає логіку та структуру даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до плану наукових досліджень Державного біотехнологічного університету за темою: «Стратегічні засади розвитку систем управління інноваційно-інвестиційною та господарською діяльністю суб'єктів господарської діяльності» (номер державної реєстрації 0122U201108).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – обґрунтування та розробка механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві України, що дозволить підвищити прозорість діяльності аграрного сектору, оптимізувати використання ресурсів, посилити фіскальну дисципліну та забезпечити умови для сталого розвитку конкурентоспроможного і прозорого аграрного ринку.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі завдання:

- 1) Дослідити понятійний апарат тіньової економіки та узагальнити теоретичні підходи до визначення структури і функціонування механізму в агропромисловому виробництві;
- 2) Систематизувати існуючі методи вимірювання і оцінювання рівня тіньової економіки та обґрунтувати пропозиції з удосконалення системи інформаційного забезпечення для підвищення точності й достовірності методичних підходів;
- 3) Запропонувати заходи в сфері регулювання державної політики щодо зниження рівня тіньової економіки з урахуванням зарубіжного досвіду;
- 4) Визначити негативні наслідки великомасштабного збройного конфлікту для агропромислового виробництва, оцінити стан земель сільськогосподарського призначення;
- 5) Дослідити вплив рівня тіньової економіки на економічну безпеку країни;
- 6) Дослідити та проаналізувати інституційні механізми регулювання тіньової економіки в агропромисловому виробництві і розробити рекомендації щодо їх вдосконалення для ефективного зниження її рівня;

7) Розробити структурну модель механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві;

8) Дослідити теоретичні основи та концептуальні підходи до проведення земельного аудиту територіальної громади та розробити практичні інструменти й методи його здійснення.

Об'єктом дослідження є процеси формування, функціонування та впливу тіньової економіки на агропромислове виробництво в Україні.

Предметом дослідження є комплекс теоретичних, методичних та прикладних аспектів механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, що спрямований на легалізацію економічних процесів і забезпечення сталого розвитку аграрного сектору

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження на тему «Механізм зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві» є сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, що забезпечили системний підхід до вивчення сутності, особливостей прояву та факторів поширення тіньової економіки в агропромисловому виробництві, а також розроблення практичних механізмів її мінімізації. Для досягнення поставленої мети використано системний аналіз, який дозволив визначити взаємозв'язки між факторами формування тіньової економіки в агропромисловому виробництві, оцінити масштаби та динаміку її поширення, виявити ключові причини й наслідки прихованих економічних процесів, а також сформулювати концептуальні засади розробки механізму її зниження. Абстрактно-логічний метод сприяв уточненню сутності основних понять, категорій і визначень, пов'язаних із тіньовою економікою та господарським механізмом, а також формуванню концептуальних підходів до детінізації аграрного виробництва. Статистичні методи застосовано для обробки офіційних показників (ВВП, рівень зайнятості, податкові надходження), що дало змогу кількісно оцінити масштаби тіньової економіки та простежити тенденції її розвитку, моделювання взаємозв'язків і кількісну оцінку впливу різних чинників на

рівень тіньового сектору. Проблемно-цільовий підхід дозволив визначити ключові проблеми тіньової економіки та розробити цільові заходи для їх усунення, формування комплексного механізму регулювання агропромислового виробництва. Метод прогнозування використано для оцінки і прогнозування рівня тіньової економіки та динаміки розвитку неформального ринку праці. Комплексний підхід застосовано до аудиту земельних ресурсів територіальних громад на основі парадигми сталого землекористування, що інтегрує економічні, екологічні та соціальні фактори для ефективного виявлення та зменшення тіньової економіки; а також аналітичні та статистичні методи, що забезпечили оцінку економічної ефективності агропромислового виробництва,.

Використання зазначених методів дозволило інтегрувати теоретичні й практичні підходи, створити комплексну систему дослідження та обґрунтувати рекомендації щодо зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві України.

Інформаційна база дослідження. Дослідження базується на наукових монографіях, статтях та аналітичних матеріалах провідних вітчизняних і зарубіжних науковців, які займаються проблемами агропромислового виробництва, тіньової економіки, земельних відносинах, економічної безпеки та сталого розвитку територій. Зокрема, використано публікації українських та зарубіжних авторів, що аналізують механізми зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, методи аудиту земельних ресурсів, інституційні та антикорупційні підходи до управління аграрним сектором, а також питання економічної безпеки та сталого (збалансованого) землекористування.

Для забезпечення актуальності та практичної спрямованості дослідження використано аналітичні матеріали міжнародних організацій, таких як Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO), Світовий банк, Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Міжнародний валютний фонд (IMF), а також Європейський союз та

інші міжнародні агентства, що надають дані та рекомендації щодо розвитку агропромислового виробництва та зниження тіньової економіки. Зокрема, враховано рекомендації та аналітичні звіти цих організацій щодо підвищення прозорості агропромислового сектору, запобігання тіньовій економіці, використання інноваційних технологій у землекористуванні, а також досвід країн з ефективним управлінням земельними ресурсами та впровадженням сталого (збалансованого) землекористування. Це дозволило інтегрувати найкращі світові практики у вирішення проблем детінізації агропромислового сектору, підвищення ефективності землекористування, забезпечення економічної безпеки та сталого розвитку територіальних громад.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробці комплексного механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, який інтегрує інституційні, антикорупційні, організаційні, фінансові та економічні важелі. Основні положення та результати дослідження, що виносяться на захист, характеризують наукову новизну та особистий внесок автора і полягають у наступному:

вперше:

- запропоновано модель оцінки прихованого безробіття та прогнозування кількості осіб, які можуть працювати в неформальному секторі (на прикладі Харківської області), що на відміну від існуючих дозволяє не лише визначати фактичні масштаби тіньової зайнятості, але й прогнозувати тенденції розвитку тіньового ринку праці. Це забезпечує можливість прийняття більш обґрунтованих управлінських рішень у сфері регулювання ринку праці та формування політики зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

удосконалено:

- напрями державної політики регулювання рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, що на відміну від існуючих

включає дієву підтримку розвитку і компенсацію втрат господарюючих суб'єктів, запровадженню аудиту навколишнього середовища, податкової амністії тощо, та відповідають міжнародним стандартам зниження рівня тіньової економіки;

- методичний підхід до визначення впливу рівня тіньової економіки на економічну безпеку країни, який дозволяє прогнозувати значення впливу та доводить залежність між фактичними й прогнозованими показниками економічної безпеки;

- механізм зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, що базується на комплексному підході та інтегрує інституційні, антикорупційні, організаційні, економічні й фінансові складові. Запропоновано проблемно-цільовий підхід для конкретного спрямування ресурсів на ключові причини тіньової економіки та формування цілісної стратегії їх подолання, що забезпечує ефективність реалізації механізму;

- методичний підхід щодо аудиту земельних ресурсів територіальних громад, який на відміну від існуючих включає оцінку задоволення потреб споживачів та зацікавлених сторін, а також передбачає використання системи показників для об'єктивної оцінки стану розвитку громади у контексті зменшення тіньової економіки.

набули подальшого розвитку:

- визначення механізму агропромислового виробництва як інтегрованого господарського механізму з інституційним, організаційним, економічним та фінансовим компонентами, а також трактування тіньової економіки як недекларованої та нелегальної діяльності, що охоплює економічні, правові, соціальні, культурні та екологічні аспекти;

- напрями отримання вихідних даних для оцінювання рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, зокрема через використання цифрових слідів, великих даних (Big Data), патернів та інших інноваційних джерел інформації, що забезпечує підвищення достовірності та

повноти результатів оцінювання. Особливу увагу приділено вихідним даним, які відображають різні аспекти економічної діяльності в агропромисловому виробництві та можуть бути використані для визначення рівня тіньової економіки;

– визначення небезпек в агропромисловому виробництві внаслідок великомасштабного збройного конфлікту, зокрема погіршення якості земель та вилучення непридатних площ. Обґрунтовано, що чинні методики оцінки збитків не адаптовані до воєнних умов, а поширеність тіньових схем у земельних відносинах підсилює тінізацію агросектору. Для підвищення ефективності контролю запропоновано використання сучасних геоінформаційних систем, що забезпечують прозорість та своєчасне виявлення тіньових практик;

– комплексні пропозиції щодо інституційного регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Сформовано структурно-інституційний концепт функціонування агропромислового виробництва, що інтегрує правові, організаційні, фінансові, антикорупційні та контролюючі механізми та забезпечує ефективну координацію та інтеграцію всіх складових для досягнення стійкого розвитку агропромислового сектору.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що розроблені теоретико-методичні та прикладні положення логічно узагальнені та доведені до рівня конкретних пропозицій, які можуть бути впроваджені для реалізації механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Результати дослідження схвалено та прийнято до впровадження: Роганська селищна рада Харківського району Харківської області (довідка № 06-01-09-53 від 23.03.2023 р.) та Агропромислове товариство з обмеженою відповідальністю «Харківплемсервіс» Харківського району Харківської області (довідка № б/н-2023 від 16.02.2023 р.). Окремі теоретичні та методичні положення

впроваджено у навчальний процес Державного біотехнологічного університету.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, в якій відображено теоретико-методичні та практичні узагальнення і пропозиції, отримані автором особисто. Вони полягають в розробці комплексного механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, який поєднує інституційні, антикорупційні, організаційні, економічні та фінансові важелі впливу. Запропоновано проблемно-цільовий підхід до управління цим процесом, комплексний аудит земельних ресурсів із застосуванням ГІС-технологій, а також статистичні моделі оцінки та прогнозування тіньового ринку праці. Узагальнено та адаптовано зарубіжний досвід детінізації економіки для застосування в Україні, а також сформульовано практичні рекомендації щодо підвищення ефективності землекористування, економічної безпеки та сталого розвитку агропромислового сектору. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використано лише ті положення, які є результатом власних досліджень.

Апробація матеріалів дисертації. Основні наукові положення дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: «Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра» (Київ, 2023), «Інновації для відродження: національний, регіональний, міжнародний контекст» (Запоріжжя, 2023), Міжнародна конференція молодих професіоналів «GeoTerrace-2023» (Львів, 2023).

Публікації. Наукові здобутки дисертанта було висвітлено в 10 наукових працях загальним обсягом 3,2 ум.-друк. арк., а саме у наукометричних базах та вітчизняних наукових фахових виданнях опубліковано 6 статей та 4 тези матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (252

найменування) і додатків (на 18 сторінках). Загальний обсяг дисертації складає 287 сторінок, з них основний текст викладено на 223 сторінках. Робота містить 47 рисунків, 26 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

1.1. Поняття механізму та сутності тіньової економіки в агропромисловому виробництві України

Агропромисловий сектор – це сфера діяльності, що поєднує сільське господарство та промисловість, відіграючи надзвичайно важливу роль в економіці країни. Він становить необхідний фундамент для забезпечення життєвих потреб населення і впливає на різні сфери суспільного життя. Основне завдання агропромислового сектора, або його місія, полягає в забезпеченні продовольчої безпеки країни, сприянні енергетичній безпеці та розвитку можливостей експорту сільськогосподарської продукції. Агропромисловий комплекс відіграє важливу роль у забезпеченні соціальної стабільності країни, стійкості її економічної та політичної системи. Він забезпечує робочі місця, доходи сільському населенню, та впливає на розвиток інших секторів економіки через сприяння створенню інфраструктури та підтримку сільськогосподарського підприємництва. Високий рівень розвитку агропромислового сектора сприяє стійкому розвитку країни, забезпечує належні умови для життя населення і впливає на підвищення їх якості життя.

Ринкова організація виробництва, створюючи умови для економічної самостійності сільськогосподарських підприємств, зумовлює необхідність формування ефективної системи управління, здатної забезпечити результативність виробничої діяльності, її гнучкий розвиток та пристосування до постійних змін зовнішнього середовища.

Управління агропромисловим виробництвом здійснюється на основі застосування спеціальних механізмів, які виступають ключовими інструментами забезпечення результативного функціонування економічної

системи, раціонального розміщення виробництва, збалансованого використання земельних ресурсів і гарантування продовольчої безпеки держави. Взаємодіючи між собою, ці механізми охоплюють різні складові економіки та формують підґрунтя для сталого розвитку й досягнення стратегічних економічних цілей.

У загальному значенні поняття «механізм» трактується як устрій, спосіб або система, що визначає порядок організації певної діяльності, характер взаємодії її складових елементів і внутрішню структуру, а також сукупність станів і процесів, які формують відповідне явище. У ширшому розумінні механізм розглядається як процес або система регулювання й управління, що забезпечує функціонування будь-якого процесу, явища чи організації. Він виступає базою для реалізації дій, узгодження окремих компонентів та налагодження їхньої взаємодії з метою досягнення визначеного результату.

У наукових дослідженнях і сучасній економічній теорії поняття «механізм» зазвичай розглядається як сукупність процесів, методів, прийомів і підходів, за допомогою яких забезпечується функціонування системи в цілому та досягнення визначеної мети [1, с. 25]. Досить поширеним є підхід, відповідно до якого категорія «механізм» трактується як система або сукупність дій і способів, що встановлюють порядок і послідовність здійснення певного виду діяльності чи перебігу процесів окремих ланок та елементів, приводячи їх у дію [2, с. 355]. У свою чергу, в *Економічній енциклопедії* це поняття визначається як сукупність проміжних станів або процесів, притаманних тим чи іншим явищам [3, с. 431].

Так, за визначенням В. Авер'янова, державний механізм являє собою сукупність відповідних органів державної влади, об'єднаних у цілісну систему для реалізації цілей і завдань державного управління відповідно до їхнього правового статусу, а також комплекс правових норм, що визначають організаційні засади та порядок здійснення цими органами їхніх функцій. Відповідно, до основних складових цього механізму належать: 1) система

органів виконавчої влади; 2) сукупність правових норм, які регулюють організаційну побудову системи органів виконавчої влади, а також процеси її функціонування і розвитку [4].

У сфері економічної науки вагомий внесок у розвиток теорії економічних механізмів зробили Л. Гурвіц, Р. Майєрсон і Е. Маскін [5], за що у 2007 році були удостоєні Нобелівської премії з економіки. Їхні наукові напрацювання суттєво поглибили розуміння функціонування економічних систем. Згідно з їхнім підходом, економічний механізм розглядається як процес взаємодії між економічними суб'єктами та центром, що відбувається у три етапи: передання суб'єктами інформації до центру, її узагальнення та обробка з метою визначення можливого результату, після чого центр оголошує остаточне рішення або результат [5].

Функціонування й розвиток будь-якої економічної системи відбуваються під дією комплексу спеціальних регуляторних інструментів. У наукових дослідженнях така сукупність засобів визначається як господарський механізм, покликаний забезпечити узгодження продуктивних сил і виробничих відносин. У сучасних умовах ринкової економіки він виступає важливою складовою, на основі якої здійснюється впорядкування та координація всіх елементів системи агропромислового виробництва з метою підвищення результативності її функціонування. Ключове призначення господарського механізму полягає в налагодженні та регулюванні взаємодії між різними економічними суб'єктами, зокрема підприємствами, органами державної влади, фінансовими інституціями та іншими учасниками економічних процесів.

Поняття господарського механізму широко представлене в наукових працях різних авторів. Зокрема, в енциклопедичних джерелах воно трактується як система базових форм, методів і важелів реалізації економічних законів, подолання суперечностей суспільного способу виробництва, здійснення відносин власності, а також забезпечення всебічного розвитку особистості та узгодження її інтересів з інтересами колективу,

соціальних груп і суспільства загалом. Формування господарського механізму відбувається в процесі взаємодії окремих ланок і сторін економічної системи, зокрема продуктивних сил, техніко-економічних, організаційно-економічних і виробничих відносин, або відносин економічної власності [3].

За визначенням академіка А. Чухна: «господарський механізм – це органічна складова економічної системи; функціональна сторона виробничих відносин; спосіб організації та управління виробництвом з притаманними йому формами, методами і засобами, які реалізують соціально-економічні, організаційно-економічні та науково-технологічні принципи й відносини в інтересах задоволення потреб як кожного господарюючого суб'єкта, так і суспільства в цілому» [6].

Механізм господарювання П.Т. Саблук, М.Й. Малік, В.А. Валентінов визначають з двох боків. По-перше, як певну систему, що рухає економічні суб'єкти; по-друге, як інтегровану систему різноманітних форм і методів управління економічними суб'єктами [7, с. 201–203].

На думку М.Й. Хорунжого: «господарський механізм відображає різного роду відносини управління, його складова – економічний механізм визначається сукупністю форм і методів управління виробництвом. Противитратний механізм, який забезпечує зниження питомих виробничих витрат, є складовою економічного механізму» [8, с. 334].

За визначенням С.В. Мочерного, господарський механізм – «це система основних форм, методів та інструментів використання економічних законів, розв'язання протиріч суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини, формування її потреб, створення системи стимулів та узгодження економічних інтересів [9].

Господарський механізм перебуває у постійному процесі пристосування до трансформацій соціально-економічного середовища та змін суспільних потреб з метою забезпечення збалансованого й результативного функціонування економічної системи. Його ключові інструменти (рис. 1.1) перебувають у тісній взаємодії та застосовуються для досягнення

стратегічних цілей та реалізації інших пріоритетних завдань економічного розвитку.

Таким чином, господарський механізм визначається як система організаційних, економічних, правових, фінансових, соціальних та інших інструментів і методів, що використовуються для забезпечення функціонування та управління економічними процесами в країні, галузі або окремому підприємстві.

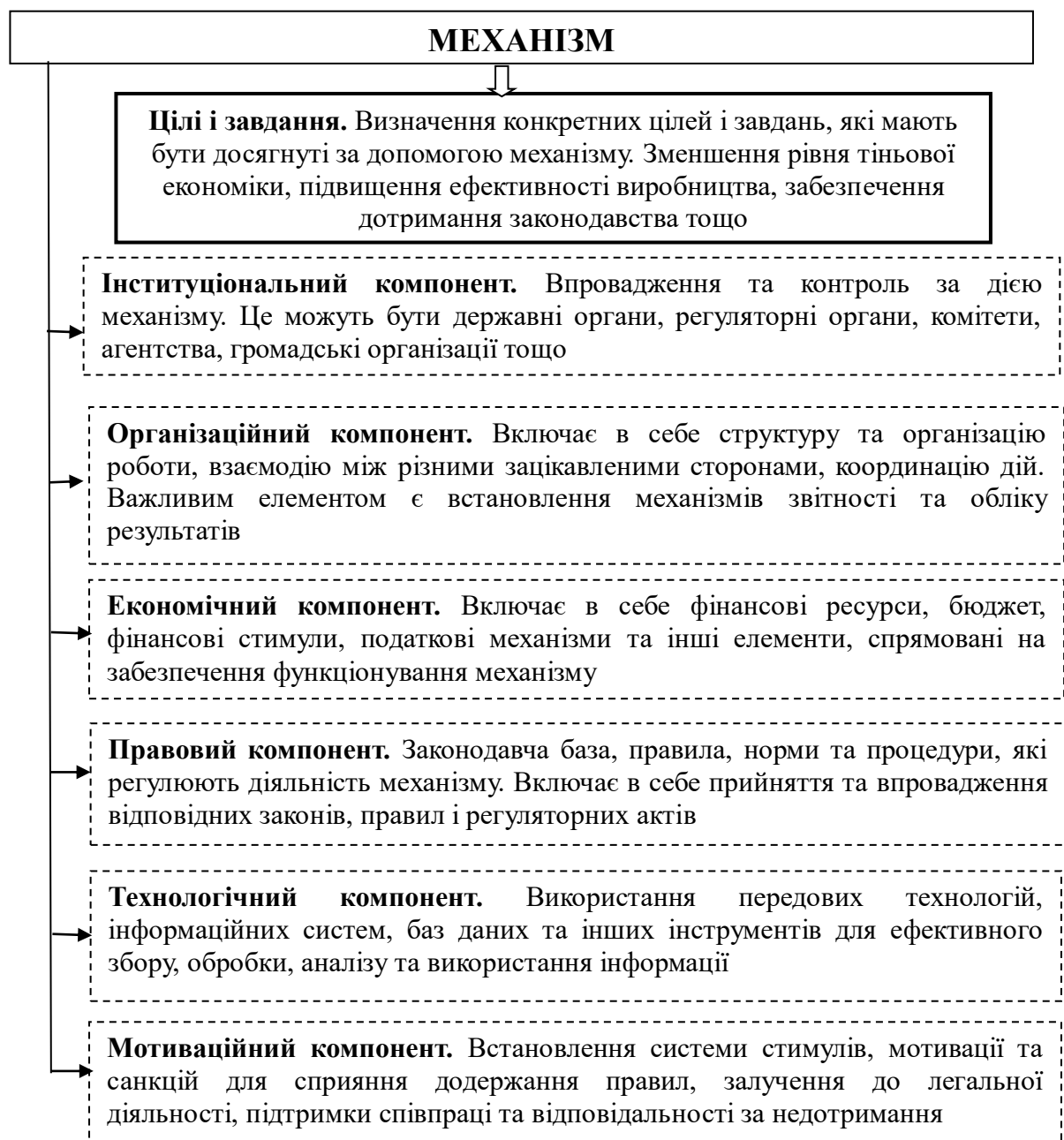

Рис. 1.1. Основні інструменти господарського механізму

На думку О.О. Іваницького і В. В. Косенка, господарський механізм суспільства – «це взаємозв’язана і взаємообумовлена система форм, методів, законодавчих актів, а також державних органів і організацій, покликаних створити умови для ефективного господарювання». Господарський механізм, на їхнє переконання, включає дві взаємопов’язані системи: економічний

механізм – механізм дії на практиці об’єктивних економічних законів; інституційний механізм – сукупність органів і організацій, законодавчих і нормативних актів, методів управління й регулювання економіки, використовуваних державою [10, с. 123].

Враховуючи все вище зазначене, загальна структура механізму агропромислового виробництва має включати такі компоненти, як: інституціональний, організаційний, економічний, правовий, технологічний, мотиваційний (рис.1.2).

Джерело: авторська розробка

Рис. 1.2. Загальна структура механізму агропромислового виробництва

Для функціонування такого механізму має бути забезпечено систематичний збір і аналіз даних, що дозволяє відстежувати результати, оцінювати ефективність механізму та приймати рішення щодо його вдосконалення.

Об'єкти механізму представляють різні аспекти агропромислового виробництва, на які спрямовані заходи та дії з метою покращення ефективності, стабільності та сталого розвитку аграрного сектору. В агропромисловому виробництві об'єктами механізму можуть бути:

1. Сільськогосподарські підприємства: механізми можуть бути спрямовані на підвищення ефективності та стійкості роботи сільськогосподарських підприємств. Це може включати підтримку технологічного розвитку, впровадження сучасних методів управління, забезпечення доступу до фінансування та ринків, підтримку у вирішенні виробничих та організаційних проблем.

2. Розподільчі системи: механізми можуть бути спрямовані на вдосконалення розподільчих систем в агропромисловому секторі. Це може включати розробку та впровадження систем зберігання, транспортування та збуту сільськогосподарської продукції, підтримку розвитку сільськогосподарських кооперативів та аграрних ринків.

3. Інфраструктура: механізми можуть бути спрямовані на розвиток сільської інфраструктури, включаючи системи поливу, дороги, енергетичні мережі та інші інженерні споруди. Це сприяє покращенню доступу до ресурсів, забезпеченню умов для ефективного виробництва та ринку продукції.

4. Підтримка фермерів та селянських господарств: механізми можуть бути спрямовані на підтримку фермерів та селянських господарств шляхом надання фінансових послуг, консультаційної підтримки, навчання та

підвищення кваліфікації. Це допомагає підтримати розвиток сільських громад та забезпечити стабільність в агропромисловому секторі.

5. Інноваційні технології: механізми можуть бути спрямовані на підтримку впровадження інноваційних технологій у сільському господарстві. Це може включати стимулювання досліджень та розвитку нових методів виробництва, підтримку впровадження ефективних сільськогосподарських технологій, просування сучасних агротехнологій та зеленої енергетики.

Урядові органи та регулятори, такі як Міністерство аграрної політики та продовольства України, Департаменти агропромислового розвитку обласних державних адміністрацій, та регуляторні органи, відіграють важливу роль у стимулюванні та регулюванні агропромислового сектора. Вони здійснюють політику підтримки, встановлюють стандарти, надають фінансову підтримку, здійснюють контроль та моніторинг. Університети, науково-дослідні інститути та дослідні центри займаються науковими дослідженнями та розробкою нових технологій у галузі сільського господарства. Вони працюють над покращенням сортів рослин, розвитком стійких агротехнологій, впровадженням інновацій та наданням консультаційних послуг тощо. Банки, кредитні установи та фінансові компанії надають фінансову підтримку сільськогосподарським підприємствам та фермерам. Це може включати надання кредитів на закупівлю обладнання, придбання насіння та добрив, розвиток інфраструктури та інші фінансові послуги. Компанії, що виробляють сільськогосподарську техніку, обладнання, насіння, добрива та інші матеріали, грають важливу роль у розвитку агропромислового виробництва. Вони постачають сільгосппродукцію та розробляють інноваційні рішення для підвищення продуктивності та якості вирощуваної продукції.

Механізм функціонування агропромислового виробництва виконує комплекс взаємопов'язаних функцій, спрямованих на реалізацію визначених цілей і забезпечення сталого та ефективного розвитку цього сектору національної економіки. До основних функцій такого механізму належать:

1. Регулятивна функція – забезпечує впорядкування діяльності у сільському господарстві та агропромисловому комплексі шляхом дотримання вимог законодавства, нормативів і стандартів. Вона охоплює контроль якості й безпеки продукції, дотримання екологічних норм, а також виконання податкових і митних зобов'язань.

2. Стимулювальна функція – спрямована на підтримку та активізацію розвитку агропромислового сектору через застосування фінансово-економічних інструментів, зокрема пільг, дотацій, субсидій, інвестиційних програм та інших форм державної і недержавної підтримки, що сприяють технологічному оновленню та зростанню конкурентоспроможності продукції.

3. Координаційна функція – полягає в узгодженні діяльності учасників агропромислового сектору та налагодженні ефективної взаємодії між сільськогосподарськими підприємствами, територіальними громадами, органами державної влади й іншими заінтересованими сторонами, зокрема через розвиток кооперації та партнерських мереж.

4. Інформаційна функція – забезпечує формування та обмін інформаційними потоками між суб'єктами агропромислового виробництва, включаючи збирання, опрацювання та поширення відомостей про кон'юнктуру ринків, ціни, природно-кліматичні умови, технологічні новації та інші чинники, що впливають на виробничі й споживчі процеси.

5. Планувальна функція – сприяє розробленню та реалізації стратегічних і поточних планів розвитку агропромислового комплексу, охоплюючи прогнозування попиту, оцінку ринкової ситуації, планування обсягів виробництва та ефективного розподілу ресурсів.

6. Оціночна функція – забезпечує аналіз і оцінювання результативності діяльності агропромислового сектору на основі системи економічних, екологічних і соціальних показників, що створює підґрунтя для прийняття обґрунтованих управлінських рішень та коригування стратегій і політики.

7. Інноваційна функція – орієнтована на стимулювання розроблення та впровадження інноваційних технологій, управлінських рішень і виробничих практик, у тому числі шляхом підтримки наукових досліджень, інноваційних проєктів і поширення сучасних підходів у агропромисловому виробництві.

Схема взаємозв'язків складових механізму в агропромисловому виробництві показана на рис. 1.3.

Джерело: авторська розробка

Рис. 1.3. Схема взаємозв'язків складових механізму в агропромисловому виробництві

Інституційний механізм в агропромисловому виробництві визначає правила гри, норми поведінки та організаційні структури, які регулюють економічну діяльність та взаємодію економічних суб'єктів. Вони відіграють важливу роль у формуванні економічного середовища, встановленні прав та

обов'язків учасників економічних відносин, забезпеченні стабільності та розвитку економічних систем. До інституційних механізмів в економіці включають: правові, фінансові, ринкові, громадські інституції.

Економічний механізм є необхідною складовою загального господарського механізму, оскільки без нього неможливо забезпечити ефективність виробництва. Економічний механізм – це система взаємозв'язаних економічних процесів, інститутів, правил і інструментів, які регулюють функціонування економіки та взаємодію між суб'єктами економічної діяльності. Він включає різні елементи, такі як ринки, ціни, грошова система, фінансовий сектор, податкова політика, регулювання, державні програми та інші [10].

Ефективність економічного механізму залежить від правильного вибору інструментів регулювання, адекватного функціонування ринків, створення конкурентної середовища, налагодження ефективної системи оподаткування та ін. За словами Лео Гурвіца, економічний механізм визначає сукупність можливих виборів економічних суб'єктів та відповідні результати кожного з цих виборів, формує систему стимулів і, таким чином, наближається до концепції економічного інституту, який через встановлення правил організовує вигоди від різних стратегій та створює стимулюючу структуру [5].

Організаційний механізм в агропромисловому виробництві включає різні аспекти, що допомагають забезпечити ефективну та продуктивну діяльність сільськогосподарських підприємств. Основні складові цього механізму: планування, організація робочих процесів, контроль і моніторинг якості продукції, використання ресурсів, контролю та встановлення механізмів звітності, управління ризиками (погодні умови, хвороби рослин, коливання цін на ринку тощо), використання технологій і інновацій [11].

Фінансовий механізм включає сукупність інструментів, процедур, політик та регуляторів, які використовуються для управління фінансовими

ресурсами, забезпечення фінансової стабільності, функціонування фінансових ринків та здійснення фінансових операцій у суспільстві. Його основні (ключові) елементи це: банківська система, фінансові ринки, фінансовий контроль та регулювання, фінансове планування та аналіз [12].

В рамках системи управління, механізм, на наше переконання, виступає як одна з форм і методів, що сприяють руху суб'єктів агропромислового комплексу. Він включає в себе систему правил та процедур, що забезпечують розподіл ресурсів, контроль та стимулювання, і сприяють більш ефективному розвитку агропромислових підприємств. Такий механізм охоплює усі аспекти економічної діяльності, включаючи планування, управління ресурсами, виробництво, маркетинг, фінанси, управління персоналом тощо. Отже, представляючи механізм агропромислового виробництва через призму системи управління його структурно-функціональними підсистемами будуть: планування, організація, регулювання та стимулювання. Причому кожна підсистема має бути контрольована, що своєчасно дозволить виявити та виправити недоліки у роботі механізму (рис. 1.4).

Джерело: авторська розробка

**Рис. 1.4. Структурно-функціональні підсистеми механізму
агропромислового виробництва**

Механізм є складовою частиною системи управління, яка включає людей, стратегії, політику, культуру підприємства та інші фактори [13]. Таким чином, механізм є ключовим інструментом управління економічними процесами і може включати різноманітні підходи та елементи залежно від контексту і масштабу його застосування.

Аналізуючи вплив господарського механізму на тіньові економічні відносини, слід відзначити його специфіку в агропромисловому виробництві. Функціонування тіньового капіталу, яке можна розглядати як окрему систему, перебуває під впливом усіх зазначених раніше механізмів. На нашу думку, обмеження масштабів та джерел тіньової економіки можливе за умови ефективного регулювання господарського механізму, який забезпечує взаємодію між державою та суб'єктами агропромислового сектору. Така взаємодія базується на досягненні консенсусу економічних інтересів сторін, спрямованому на максимізацію ефективності, виконання специфічних функцій кожного учасника, а також досягнення стратегічних цілей і вирішення тактичних завдань. Як результат, це сприяє стабільному економічному та соціальному розвитку країни в цілому.

Для подальшого удосконалення господарського механізму агропромислового виробництва необхідно посилити роль правових інструментів та встановити більш високі стандарти правового регулювання господарської діяльності. Це передбачає систематичне оновлення та вдосконалення чинного законодавства у сфері агропромислового виробництва, що сприятиме зростанню суспільного виробництва та підвищенню його ефективності відповідно до потреб суспільства.

Отже, авторське розуміння механізму в агропромисловому виробництві доцільно трактувати як господарський механізм – комплекс практичних заходів, інструментів, регулюючих засобів, стимулів і ресурсів, які органи

управління застосовують для впливу на виробничу діяльність і суспільство. Такий механізм охоплює інституційний, організаційний, економічний та фінансовий компоненти, які взаємодіють із продуктивними силами та виробничими відносинами на принципах екологічної безпеки. Він базується на передових наукових дослідженнях, інноваційних технологіях, прогресивних методах управління та раціональному використанні ресурсів, а також спирається на партнерство між державою, підприємницькими суб'єктами та громадськістю. Головною метою цього механізму є підвищення ефективності та стійкості агропромислового виробництва. Визначення враховує сучасні тенденції та виклики, зокрема принципи сталого розвитку, впровадження цифрових технологій, розширення ринків збуту та зміни у споживацьких пріоритетах.

Одним із негативних факторів, що впливає на ефективність функціонування будь якої виробничої системи є тіньова економіка. Саме вона не дозволяє в повній мірі розвивати систему та збільшувати грошові надходження, підвищувати рівень життя населення і як наслідок не забезпечує розвиток суспільства в цілому. Агропромислове виробництво також потерпає від наявності тіньової економіки.

Варто визнати, що існування тіньової економіки обумовлене об'єктивними причинами, що впливають на її розвиток. Так на думку Кіржецького Ю.І, неможливо ігнорувати явище тіньової економіки, адже в Україні – це не лише економічна проблема, це – «хвороба суспільства», що складає деструктивну та дестабілізаційну силу та має негативний вплив на різні сфери суспільного життя [14].

Дослідження тіньової економіки отримало значну увагу лише недавно. Економічна теорія XVIII–XIX століть майже повністю ігнорувала тіньові аспекти економічного життя, вважаючи їх малозначущими. Вивчення явища тінізації отримало початок у XX столітті, коли під впливом інституціоналізму та збільшеної уваги до соціальних основ розвитку економіки було приділено більшу увагу дослідженню тіньових процесів. Однозначного

термінологічного визначення «тіньової економіки» не існує до сьогодні. В різних країнах та мовних середовищах це явище називають по-різному. У англomовних країнах використовується термін «неофіційна», «паралельна» або «підпільна» економіка, у французькому контексті – «прихована» економіка, в Німеччині – «підземна», «тіньова», «неформальна» або «друга» економіка, у Польщі – «шарова» економіка, а в пострадянських країнах використовуються терміни «кримінальна», «таємна» або «необлікована» економіка.

Вивчення тіньової економіки почалося з дослідження К. Харта (1973 р.). Із кінця 70-х років XX ст. з'являються роботи, присвячені дослідженню тіньової економіки в СРСР і розвинених країнах Європи й США. Він був першим, хто ввів вислів «неформальний сектор» в академічну літературу як фрагмент міської робоча сила поза формальним ринком праці [15]. Харт зазначив, що дві економіки (формальна та неформальна) мають ряд двонаправлених потоків та взаємодій, люди переміщалися між секторами, але близькість – продуктивність натуральний сектор не стимулював інвестиції та продуктивність у формальному секторі. Замість цього знайшли неформальний сектор, який допоміг багатом компенсувати злети та падіння зайнятості у формальній економіці [16].

Одним з найпоширеніших визначень тіньової економіки є визначення Дж. Д. Сміта, за яким тіньова економіка – це ринкове виробництво продукції та надання послуг, як законне, так і нелегальне, що уникає відображення в офіційному ВВП [17]. У роботах інших американських вчених тіньова економіка - це центральна особливість динаміки переміщення до ринкової економіки [18].

Важливими є публікації Г. Гроссмана [19] та дослідження економіста Ф. Шнайдера [20], відомого австрійського дослідника тіньової економіки. Г. Гроссман визначав «другу економіку» як діяльність, безпосередньо орієнтовану на приватну вигоду у взаємозв'язку з порушенням законодавства та норм ведення бізнесу [19]. Німецькі вчені Др. Домінік та Х. Ернсте

визначають тіньову економіку як рішення діяти проти офіційних норм і формальних установ під час ведення господарської діяльності [21]. Е.Л. Фейге визначає «тіньову економіку» як діяльність у сферах, що заборонені законом, як таку, що діє на шкоду людям [22]. А. Портес і Й. Бороз визначають “нелегальну” економіку як таку, що пов’язана з незаконним володінням майновими та іншими правами на власність [23].

У спробі вирішити питання справедливості, економічних можливостей та соціальних розвитку термін «неформальна економіка» набув широкого поширення як описуючи дуалістичну економічну структуру, характерну для країни. Така економіка включає у собі формальну і неформальну економіку, у яких відбуваються економічні операції поза традиційними каналами і приносять явні економічні та соціальні вигоди [24]. Ж. Віллард, К. Вільямс, П. Гоміс, С. Морріс, Е. де Сото та багато інших досліджували сутність, методи і масштаби оцінювання тіньової економіки, а також причини виходу в тінь і шляхи детінізації [25].

Перуанський економіст Ернандо де Сото [26] у своїх наукових працях досліджував тіньову економіку у різних її проявах. Е. де Сото відрізнявся від інших дослідників у своїх поглядах на тіньову економіку. Зокрема, він вважав, що бюрократизація влади є причиною зростання тіньової економіки, оскільки вона перешкоджає конкуренції, нераціональний правовий режим є основним чинником зростання тіньової економіки, тіньовий бізнес має внутрішні закони, які координують діяльність тіньовиків між собою та з державними інститутами, прибутковість підприємства в значній мірі залежить від «економії» на обов’язкових платежах державі, а не від інших виробничих факторів. Ці погляди Е. де Сото відображають його специфічну теорію та розуміння природи тіньової економіки.

А. Портес і М. Кастелс висунули гіпотезу, що зростання тіньової економіки у розвинутих країнах було спричинено кризою 70-х років ХХ століття. Ця криза призвела до зниження попиту на товари, вироблені в розвинутих країнах, порівняно з країнами, що розвиваються. Однак,

конкурентоспроможність товарів «третього світу» зросла завдяки використанню працеінтенсивних технологій. Нова стратегія виробництва полягала в деформалізації спочатку працеінтенсивних галузей, а потім інших секторів економіки. Іммігранти з країн «третього світу» стали основним джерелом дешевої праці, яка була необхідна для розвитку деформалізованих промислових підприємств. Таким чином, автори прийшли до висновку, що тіньова економіка є добре організованою діяльністю, яка функціонує паралельно з легальною економікою [27].

В цілому дослідження тіньової економіки серед зарубіжних вчених можна розділити на три групи, перша з яких зосереджена на вимірі розміру неформального сектора (наприклад, Schneider [28, 29, 30], Meyer, D. F. [31], Fedajev A. et al. [32]); друга група пов'язана з впливом тіньової економіки на економічний розвиток (наприклад, Breusch [33], Buehn A. [34], Ginevičius R. et al. [35]) і третя група вивчала його детермінанти (наприклад, Friedman et al. [36], Krakowski [37], Zhanabekov [38], Toan Khanh Tran Pham [39]).

Так, Шнайдер та Медіна [40] визначили тіньову економіку як «вся економічна діяльність, прихована від офіційної влади з грошових, нормативних та інституційних причин». В Європі діяльність, пов'язану з тіньовою економікою, поділяється на дві основні категорії: незадекларована праця та недозвітність [41]. Автори праці [42] зазначають, що конкурентоспроможність країни залежить насамперед від її економічного розвитку, на який, своєю чергою, впливає ряд чинників. Одні з них, такі як інвестиції, сприятливі умови ведення бізнесу, правове середовище і т.д., сприяють економічному розвитку, інші, такі як низька продуктивність праці, недостатня кваліфікація персоналу, що не відповідає вимогам ринку праці і т.д., гальмують темпи економічного розвитку. Остання категорія описує явище тіньової економіки.

У своєму дослідженні Жанабеков С. розглядає детермінанти тіньової економіки з використанням методу усереднення байєсівської моделі, що дозволяє враховувати невизначеність моделі [38]. Оцінивши мільйони

комбінацій моделей, це дослідження показало, що, хоча більш високі темпи зростання ВВП, відкритість торгівлі та краща інституційна якість призводять до скорочення неформального сектора, більш високий рівень безробіття, складні правила та великий розмір уряду пов'язані з великим розміром тіньової економіки.

Широта явища тіньової економіки та різноманітність підходів до її визначення спричинили розмаїття точок зору серед вітчизняних науковців щодо проблеми тінізації економіки. Це призвело до сформування багатьох різних поглядів на цю проблему. Тіньова економіка, яка у вітчизняних дослідженнях ще називається «неформальною», досліджується в працях А. Базилюка [43], О. Бурбело [44], О. Бутнік-Сіверського [45], З. Варналій [46], О. Дяченко [47], Ю. Кіржецького [14], В. Корж [48], І. Лук'яненко [49], І. Мазур [50], І. Супрунової [51] та інших. Але, на даний час відсутня єдина концепція, що повністю розкриває сутність тіньової економіки. Відсутність такої теорії унеможливорює повне та адекватне розуміння значення такої економіки в контексті її генезису та функціонування.

До перших вітчизняних спроб наукового підходу визначення тіньової економіки можна віднести дослідження О. Турчинова [52], в якому він пропонує таке визначення тіньової економіки: «економічна діяльність суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб), яка не враховується, не контролюється і не оподатковується офіційними державними органами і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства».

За визначенням А. Базилюка: «тіньова економіка виникає тоді, коли дії владних та регулюючих структур держави, окремих людей або їх груп вступають у протиріччя з об'єктивними економічними законами» [53, с.37].

Так, Мочерний С.В. визначає категорію тіньової економіки: «як сферу прояву економічної активності, яка спрямована на отримання доходу від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від державного

контролю та сплати податків при здійсненні легальних видів економічної діяльності» [2, с. 637].

У визначенні «тіньова економіка», наприклад, виділяють два підвиди сіра та чорна. «Сіра» тіньова економіка – економічна діяльність по виготовленню та реалізації звичайних товарів та послуг, яка дозволена законом, але не реєструється (переважно дрібний бізнес) [54]. «Чорною» економікою у широкому значенні можна вважати всі види діяльності, які повністю виключені з нормального економічного життя, оскільки вони вважаються несумісними з ним й такими, що його руйнують.

Питанням детінізації економіки, а також методам, інструментам та підходам зниження тіньової економіки, детінізації бізнес-процесів в контексті забезпечення економічного зростання присвячено праці таких вчених, як З. С. Варналій, Л. В. Герасименко [46], І. І. Мазур [50], С. С. Чернявський, В. А. Некрасов [55], І. В. Мордас [56], Ю. Г. Власенко, Т. О. Власенко [54], та ін.

Варналій З. С. визначив, що детінізація як процес легалізації тіньових капіталів забезпечить не лише економічне зростання, а і «сприятиме збільшенню національного інвестиційного потенціалу, рівня його реалізації, забезпечить позитивний ефект для бюджетної сфери, довгострокову стабільність і зорієнтованість національної економіки на стратегічний розвиток, зміцнення економічної безпеки держави» [46, с. 68]. І. І. Мазур досліджує причини та соціально-економічну природу тіньової економіки; науковцем було запропоновано основний напрям детінізації – це створення сприятливих умов для підприємництва, в яких існування корупції стане не вигідним [50, с. 18]. С. С. Чернявський та В. А. Некрасов досліджують злочини, що зачіпають фінансові інтереси держави та дестимулюють економічне зростання. Науковцями було запропоновано комплекс стратегічних заходів щодо боротьби з фінансовими (податковими) злочинами в контексті детінізації економіки [55, с. 17]. І. В. Мордас зазначив, що стратегія і тактика детінізації повинна корелюватися з реальними структурними і інституційними перетвореннями в країні [56, с. 103].

Варто зазначити, що існують різні підходи до визначення тіньової економіки, які відрізняються між зарубіжними та вітчизняними науковцями. Загалом, зарубіжні дослідники надають перевагу операційному (прикладному) визначенню, яке включає трактування тіньової економіки через види тіньової діяльності та методи вимірювання. Цей підхід застосовується при розв'язанні конкретних статистичних завдань, формулюванні рекомендацій щодо поліпшення законодавства та коригуванні соціально-економічної політики. З іншого боку, вітчизняні фахівці використовують теоретичний підхід, за якого тіньова економіка розглядається як складна економічна категорія, що відображає систему соціально-економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг.

Теоретичний аналіз сутності тіньової економіки дозволяє виділити такі ключові аспекти:

1. Тіньова економіка являє собою сукупність економічних відносин між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг в умовах конфлікту між зростаючими потребами і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва.

2. Недекларована діяльність: тіньова економіка охоплює економічну діяльність, яка не офіційно декларується перед державою або не враховується в офіційних статистичних даних. Це можуть бути неплатежі, нелегальні операції, ухилення від оподаткування, нелегальна зайнятість та інші форми недекларованої діяльності.

3. Порушення законодавства: тіньова економіка часто пов'язана з порушенням чинного законодавства, зокрема податкового, працевлаштування, митного тощо. Вона може включати уникання сплати податків, контрабанду, використання нелегальної праці та інші незаконні практики.

4. Вимірювання і обсяги: визначення точного обсягу тіньової економіки є складним завданням, оскільки багато її проявів є нелегальними і

недекларованими. Вимірювання тіньової економіки зазвичай засновані на оцінках, моделях та аналізі показників, таких як непродуктивний вжиток ресурсів, розбіжності у валовому внутрішньому продукті (ВВП) та інші економічні показники.

5. Соціальні наслідки: тіньова економіка може мати значний вплив на соціальний і економічний розвиток країни. Вона може призводити до втрати доходів держави, зниження ефективності громадських служб, викривлення конкуренції, зменшення соціальних гарантій для працівників, створення нерівностей у розподілі доходів та інших негативних наслідків.

6. Протидія тіньовій економіці: розвиток ефективних механізмів і політик для протидії тіньовій економіці є важливим завданням для держави. Це може включати удосконалення законодавства, посилення контролю та нагляду, зменшення адміністративних бар'єрів, стимулювання легальної діяльності та підтримку підприємництва.

7. Наявність тіньової економіки в агропромисловому виробництві потребує розробки механізму зниження її рівня, на що вказують такі ключові аргументи:

- економічна ефективність: тіньова економіка в агропромисловому виробництві призводить до недекларованої діяльності, ухилення від оподаткування та інших нелегальних практик. Це призводить до збитків для економіки держави, оскільки уряд не отримує достатньо податків та не може ефективно розподіляти ресурси;

- продовольча безпека країни: тіньова економіка може знижувати рівень продовольчої безпеки країни через невідповідну якість та зменшення кількості безпечної продукції, загрозу стабільності постачання продуктів харчування та скорочення доходів сільських товаровиробників, що намагаються реалізувати свою продукцію посередникам за низькими цінами. Для забезпечення необхідного рівня продовольчої безпеки необхідно активно боротися з тіньовою економікою, забезпечувати дотримання норм та стандартів безпеки та якості продуктів харчування;

- екологічна сталість: тіньова економіка може мати негативний вплив на екологічну сталість агропромислового виробництва. Незаконне та хижацьке використання ресурсів, викиди забруднюючих речовин та недотримання екологічних стандартів можуть призводити до деградації природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища.

- соціальна справедливість: тіньова економіка ускладнює соціальне забезпечення, розподіл соціальних послуг та рівність у доступі до них. Недекларована діяльність у сільському господарстві може призводити до незаконної зайнятості, низької якості роботи та відсутності соціального захисту для працівників.

- стимулювання інновацій: нелегальна та неофіційна економічна діяльність ускладнює формування сприятливого середовища для інновацій. Це може обмежувати запровадження та розвиток нових технологій, підвищення якості продукції та ефективності виробництва тощо.

Таким чином, розробка механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві має важливе значення для досягнення економічної, соціальної, екологічної сталості та конкурентоспроможності.

Ці ключові аспекти допомагають зрозуміти сутність тіньової економіки як недекларованої, нелегальної та недозвленої діяльності, яка має важливий вплив на соціально-економічний розвиток країни та вимагає ефективних заходів протидії. Такий підхід дозволяє визначити тіньову економіку в агропромисловому виробництві як складне соціальне явище, що включає в себе економічні, правові, соціальні, культурні та екологічні аспекти, і потребує комплексного підходу для розуміння його сутності та впливу на суспільство.

Академік НАН України М.І. Долішній [57] наголошує, що такі важливі проблеми, як обґрунтування та визначення ролі держави в регулюванні агропромислового виробництва стоять передусім перед аграрною наукою. Держава повинна бути стимулятором, який регулює розвиток АПК. На його думку: «землевласник повинен відчувати постійну турботу, постійне

розуміння з боку держави цього важливого, найбільш болючого завдання, яке є в нашій країні».

Отже, розуміння механізму та сутності тіньової економіки в агропромисловому виробництві допомагає визначити проблеми та шляхи вирішення негативних явищ у даній сфері. Механізм тіньової економіки в агропромисловому виробництві – це сукупність економічних, організаційно-правових, морально-політичних та інших засобів впливу на суспільно-виробничі відносини і виробництво, які приводять до виникнення та розвитку тіньових практик у сфері агропромислового сектору. Сутність тіньової економіки в агропромисловому виробництві полягає в нелегальних, недекларованих або недостатньо оподатковуваних операціях, а інколи і взагалі від ухилення сплати податків та грубому порушенні законодавства у цій сфері. Це може включати нелегальне виробництво, зменшення оподаткування, шахрайство з фінансовими звітами та інші нелегальні практики, що призводять до зниження доходів бюджету та порушення рівності умов для господарюючих суб'єктів. Для боротьби з тіньовою економікою в агропромисловому виробництві необхідно впроваджувати ефективні механізми контролю, моніторингу та регулювання. Це може включати дієвість існуючого законодавства та розробку пропозицій щодо збільшення адміністративного та податкового тиску за порушення чинного законодавства. Реалізація механізму детінізації агропромислового виробництва може сприяти підвищенню економічного зростання, більш активному залученню національного та зарубіжного інвестиційного потенціалу, забезпечити стабільність, розвиток та безпеку економіки країни в цілому.

1.2. Характеристика методів оцінювання рівня тіньової економіки та проблеми їх вимірювання

Дослідження та публікації різних дослідників і відомих організацій свідчать про значну увагу, що надається розвитку методів для достовірного визначення рівня тіньової економіки. Цю увагу проявляють різні авторитетні міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй, Європейська комісія, Організація економічного співробітництва і розвитку, Міжнародний валютний фонд і Група Світового банку (СНР 2008, керівництво з вимірювання економіки, що не спостерігається) [58].

Також увагу приділяють цьому питанню національні органи, зокрема Міністерство економіки України, яке розробило методичні рекомендації для розрахунку рівня тіньової економіки [59], а також Державна служба статистики України, що встановила методологічні положення [60], щодо обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається.

Дослідження методів оцінювання рівня тіньової економіки присвячені праці таких зарубіжних дослідників як Ф. Шнайдер [61], Е. Фейг [62], Р. Гутман [63], Ф. Каган [64] В. Танзі [65], та ін., серед вітчизняних науковців це Антипов В.І. [66], Базилюк А. В. [53], Варналій З.С. [46], Кіржецький Ю.І. [14], Мазур І. І. [50], Мандибура В.О. [67], Супрунова І.В. [51], Турчинов О. В. [52]. Зокрема, Ф. Шнайдер виконав розрахунки показників тіньової економіки для різних країн, включаючи дослідження на замовлення урядів та Світового банку [40]. Результати його робіт також використовуються Міністерством економіки України.

Для визначення рівня тіньової економіки найбільш широко використовуються три різні типи методів. Це прямі підходи (мікрометоди), непрямі підходи (макрометоди) та структурна модель MIMIC (підхід Ф. Шнайдера [40]).

Так, професор В.І. Антипов [66] вважає, що всі методи оцінки рівня тіньової економіки можна поділити на три великі групи: 1) методи відкритої перевірки виявляють тіньову економіку лише у мірі відкритості суб'єктів, які зазнають перевірки, застосовуються ці методи у спеціальних державних

органах для виявлення порушень у митному, антимонопольному, банківському законодавствах; 2) обліково-статистичні методи використовуються на макрорівні; 3) спеціальні методи, використовуються на мікрорівні при виявленні та оцінці тіньової діяльності конкретних підприємств або осіб. В той же час спеціальні методи складаються з трьох методів: а) бухгалтерський аналіз – дослідження та аналіз балансу, рахунків, подвійних записів; оцінка і калькуляція, інвентаризація і документація для виявлення розрахункових невідповідностей та їх подальше вивчення; б) документальний аналіз – дослідження документації підприємства та аналіз економічної діяльності шляхом виявлення документальних невідповідностей та подальше вивчення не відповідних паперів; в) економічний аналіз – аналіз взаємозв'язку економічних показників, дозволяє знайти відхилення від ведення нормальної економічної діяльності, адже при веденні тіньової економічної діяльності взаємозв'язок економічних показників порушується.

В дослідженні проведемо теоретичний аналіз методів оцінки рівня тіньової економіки, затверджених національним законодавством, та методів, запропонованих різними зарубіжними дослідниками.

Прямі методи базуються на чітко спланованих опитуваннях та анкетах, які носять добровільний характер, або на податкових перевірках. Проте найчастіше вони дають занижену оцінку, оскільки мають тенденцію недооцінки обсягів тіньової економіки через неповноту та перекручування інформації населенням під час опитувань. Оскільки прямі методи оцінки тіньової економіки обмежуються опитуваннями споживачів, вони можуть застосовуватись лише на мікрорівні. Мікроекономічні (прямі) методи дозволяють отримати детальнішу інформацію про рівень тіньової економіки щодо окремих суб'єктів господарювання, населення та товарних потоків. Вони часто використовуються в поєднанні з іншими підходами для більш повного аналізу рівня тіньової економіки. До таких методів відносяться наступні:

1. Аналіз записів у податкових книгах: включає вивчення документації, пов'язаної з обліком осіб, які ухиляються від сплати податків. Аналізуються податкові декларації, звіти та інші записи, що дозволяють виявити незадекларовані доходи або інші ознаки участі в неофіційній економічній діяльності.

2. Опитування населення та експертів: полягає в проведенні опитування серед населення та експертів для отримання даних про їхню участь у неформальній економічній діяльності. Інформація може стосуватися незареєстрованої роботи, нелегального підприємництва, контрабанди та інших аспектів тіньової економіки.

3. Метод товарних потоків: включає аналіз шляху товарів і послуг від виробника до споживача, а також порівняння даних щодо ресурсів товарів і послуг з їхнім використанням. Наприклад, можна дослідити неконтрольовані поставки товарів або послуг, обмежений обіг через офіційні канали, а також необліковані чи незадекларовані ресурси.

На макрорівні використовують непрямі методи оцінки – методи, засновані на аналізі наявних вільних економічних показників офіційної статистики, фінансових органів чи податкових служб. До основних непрямих методів, що дають змогу визначити рівень тіньової економіки, належать: монетарний метод оцінки динаміки тіньової економіки, або метод попиту на валюту; фізичні методи, або методи по споживанню електрики; метод Кауфманна-Каліберди; невідповідність між статистикою національних витрат і доходів; невідповідність між офіційною і фактичною робочою силою; метод Ласко, або метод споживання електроенергії домогосподарствами; множинний метод оцінки динаміки тіньової економіки; модель MIMIC (multiple indicators, multiple causes - множинність індикаторів, множинність причин).

Макроекономічні методи оцінки тіньової економіки включають:

1. Виявлення розбіжностей у статистичних даних: цей метод використовує порівняння доходів, розрахованих різними способами, а також

порівняння зареєстрованих доходів і витрат. Шляхом аналізу розбіжностей можна виявити ознаки тіньової економічної діяльності.

2. Визначення за показником зайнятості: цей метод базується на припущенні, що зменшення офіційного сектору економіки пов'язане з міграцією трудових ресурсів у тіньовий сектор. Аналіз показників зайнятості може дати уявлення про розмір тіньової економіки.

3. Монетарні (грошові) методи: цей підхід включає аналіз попиту на готівку, визначення питомої ваги позабанківського обігу готівки, аналіз грошових операцій та угод. Виявлення показників готівкових операцій може допомогти оцінити розмір тіньової економіки.

4. Структурний метод: цей метод ґрунтується на підрахунку розмірів тіньової економіки у різних сферах виробництва і подальшому зведенні показників. Аналіз структури допомагає встановити частку тіньової економіки у загальному ВВП.

5. Метод м'якого моделювання: цей підхід заснований на обчисленні та зіставленні факторів, таких як рівень оподаткування, етика стосовно сплати податків, рівень державного регулювання, рівень зайнятості, тривалість робочого тижня та інші. Ці фактори можуть бути використані для оцінки тіньової економіки.

При аналізі практики застосування методів оцінки тіньової економіки варто зазначити, що найпоширенішими серед західних вчених-економістів є макроекономічні методи. Зокрема, монетарний метод є найбільш уживаним для оцінки розмірів тіньової економіки. Цей метод базується на встановленні залежності між обсягом грошової маси, що перебуває в обігу, та реальним ВВП, за умов незмінності швидкості обігу грошей. За монетарним методом передбачається, що більшість розрахункових операцій у тіньовій економіці здійснюються готівкою. Тому для оцінки змін у неофіційній економіці можна використовувати відношення між збільшенням грошової маси, що перебуває в обігу, і загальним обсягом короткострокових вкладів економічних суб'єктів на банківських рахунках. Крім цього, при застосуванні монетарного методу

здійснюються додаткові припущення: швидкість обігу грошей приблизно однакова в офіційній та тіньовій економіці, а відносна частка готівкових коштів змінюється внаслідок змін доходів, податків, відсоткових ставок або функціонування тіньової економіки.

Рівень тіньової економіки Міністерство економіки України розраховує різними методичними підходами. У методичних рекомендаціях [59] рівень тіньової економіки розраховується за методом «витрати населення - роздрібний товарооборот і послуги», монетарним, електричним методами та методом збитковості підприємств.

Два класичних методи, які використовуються багатьма експертами при оцінці тіньової економіки, а також використовуються Міністерством економіки України це - монетарний та електричний.

Монетарний метод полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів протягом аналізованого періоду. Даний метод полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду [59]. Припускається, що під час здійснення незареєстрованої економічної діяльності суб'єктами господарювання і населенням, розрахунки за товари, роботи і послуги проводяться готівкою. Це призводить до збільшення попиту на готівку в обігу, який здійснюється поза банками. Варто відзначити, що механізм обігу готівкових коштів має однакову швидкість як в офіційній, так і в тіньовій економіці. Проте, варто відмітити, що міжнародні організації рекомендують уникати використання монетарного методу для визначення розмірів тіньового сектору в країнах з перехідною економікою. Це пов'язано з такими факторами, як приватизація, високі темпи інфляції та інші особливості, які у таких країнах ускладнюють включення їх до даної методології. Цей метод є непрямим.

Монетарний метод (або метод валютного попиту), вперше використаний Ф. Каганом, заснований на вивченні зв'язку між валютним попитом і податковим тиском, як одним з факторів тіньової економіки в США

у період з 1919 по 1955 роки [64]. Ф. Каган провів аналіз, що досліджував зв'язок між рівнем оподаткування та попитом на готівку в певний період. Він припустив, що підвищення податкового тиску спонукає суб'єктів господарювання шукати шляхи уникнення або зменшення офіційного оподаткування, збільшуючи тим самим неофіційні транзакції та використання готівки. Результати його дослідження показали кореляцію між зростанням податкового тиску і збільшенням попиту на готівку, що свідчить про поширення тіньової економіки в США протягом вказаного періоду. Метод валютного попиту, який використовує Ф. Каган, базується на зв'язку між податковим тиском і попитом на готівку, для оцінювання розмірів та динаміки тіньової економіки. Цей метод допомагає встановити, як зміна податкового середовища впливає на обсяг неофіційних транзакцій та використання готівки, що може служити індикатором тіньової економічної діяльності.

Монетарний метод для оцінки тіньової економіки був підданий різним модифікаціям та удосконаленням. Найбільш визнаними модифікаціями монетарного методу є:

1. Метод Гутманна [63]: розроблений Робертом Гутманном, цей метод базується на аналізі попиту на готівку та залежності між змінами грошової маси в обігу та розміром тіньової економіки.

2. Метод Танзі [65]: розроблений Віторіо Танзі, цей метод використовує статистичні дані про грошові операції, зокрема позабанківські грошові операції, для оцінки розмірів тіньової економіки.

3. Метод Беднарського, Кокосинського та Стопари [68]: ця модифікація монетарного методу розглядає вплив тіньової економіки на зміни грошової маси та позабанківські грошові операції, враховуючи різні фактори, такі як податки, заробітні плати та відсоткові ставки.

4. Метод Фрея [69]: цей метод базується на аналізі співвідношення між збільшенням готівки в обігу та обсягом короткострокових вкладів економічних суб'єктів на банківських рахунках.

Ці модифікації монетарного методу були розроблені для поліпшення точності та надійності оцінки розмірів тіньової економіки, враховуючи різні фактори та аспекти. Кожен з цих методів має свої особливості та використовується відповідно до конкретних умов та досліджень.

Так, один із монетарних методів для оцінювання масштабів поширення тіньової економіки розроблено американським вченим – Е. Фейгом [62]. В основі методу Фейга лежить відоме рівняння рівноваги Фішера: $M \times V = P \times Q$, де M - кількість грошей в обігу, V - швидкість обігу грошей, P - ціна, Q - обсяг продажів товарів і послуг. Е. Фейг визначав певний рівень макроекономічної стабільності, який залежав від зв'язку між грошовим оборотом та вартісним обсягом транзакцій. Він пояснював порушення цього паритету зростанням обсягів тіньової економіки. Фейг намагався отримати незалежну оцінку валового національного доходу, ґрунтуючись на загальному рівні транзакцій і порівнюючи його з офіційними статистичними даними за звітний і базові періоди. Е. Фейг розрахунки виконав станом на 1939 рік, коли, за його висновками, розмір економіки, що не спостерігається, або був мінімальним. У його підході формальний валовий національний дохід включав лише вимірювані дані, тоді як відповідний розрахунковий показник враховував як формальну, так і тіньову економіку:

$$P \times T = k \times Y_{total}, \quad (1.1)$$

де P – ціна транзакцій; T – сумарна кількість транзакцій; k – константа співвідношення між грошовими потоками, пов'язаними з транзакційними угодами, і сукупним ВНД; Y_{total} – сумарний ВНД, отриманий в офіційному ($Y_{official}$) та тіньовому (Y_{shadow}) секторах економіки. Звідси рівняння Фішера має такий вигляд:

$$M \times V = k \times (Y_{official} + Y_{shadow}), \quad (1.2)$$

Р. Гутман [83] також приймає співвідношення грошової маси (M) та вартості товарів ($P \times Q$) в 1940 році як таке, що відповідає економіці без «неформального» сектору. Один доллар грошової маси обслуговує сталу

вартість товарів. Отже, грошова маса (M_1) певного року, що перевищує розраховану за співвідношенням на 1940 рік, обслуговує продукцію прихованої економіки ($P_1 \times Q_1$) обсяг якої становить $\dot{I}_1 \times V$. Цей метод рекомендований Євростатом (Eurostat) для визначення обсягів тіньової економіки.

Аналогічний підхід застосовує В. Танзі, який оцінив функцію валютного попиту для США за 1930–1980 рр. [65, с. 427–453]. Підхід В. Танзі передбачає, що тіньові (або приховані) угоди робилися у формі готівкових платежів, щоб не залишати помітних слідів для влади, тому збільшення розміру тіньової економіки збільшить попит на готівкову валюту. Щоб виключити природний додатковий попит на валюту, в рівняння включається фактор часу. Контролюються також звичайні можливі фактори: розвиток доходу, звичка оплати, процентні ставки і т. д. Додатково до рівняння включаються такі змінні, як прямий і непрямий податковий тягар, урядове регулювання і складність податкової системи, які прийняті як головні чинники, що змушують людей працювати в тіньовій економіці. Рівняння має наступний вигляд:

$$I_n \left(C/M_2 \right)_t = \beta_0 + \beta_1 I_n (1 + TW)_t + \beta_2 I_n (WS/Y)_t + \beta_3 I_n R_t + \beta_4 I_n (Y/N)_t + ut, \quad (1.3)$$

з $\beta_1 > 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$, $\beta_4 > 0$,

де I_n - позначає натуральні логарифми;

C/M_2 – є відношенням грошові кошти на поточних і депозитних рахунках;

TW – середньозважена ставка податку (як примірник для зміни розміру тіньової економіки);

WS/Y – частка заробітної плати в національний дохід (щоб охопити зміну моделей платежів і грошей);

R – відсоток сплачується на депозити (щоб врахувати альтернативну вартість зберігання готівки);

Y/N – є доходом на душу населення.

Метод М. Беднарського, Р. Кокосинського, Дж. Стопура [68] передбачає представлення обсягів тіньової економіки у вигляді різниці між фактичним обсягом використовуваної грошової маси і загальним обсягом роздрібного товарообороту та платних послуг. Цей підхід дозволяє виявити збільшення тіньової економіки, яке може супроводжуватися збільшенням готівкових коштів у обігу, зокрема банкнот високого номіналу. Висока частка цих банкнот свідчить про більший оборот тіньового сектору.

Щодо методу, розробленого Б. Фреєм [69], він ґрунтується на аналізі структури номінальних банкнот в обігу. Вважається, що зростання тіньової економіки вимагає збільшення готівкових коштів в обігу, і це, як правило, здійснюється через збільшення обороту банкнот високого номіналу.

Відповідно до Методики [59] розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом здійснюється на основі рівнів тіньової економіки, розрахованих за методом Гутманна. Рівень тіньової економіки за методом Гутманна в періоді, що аналізується ($T_{\text{мгт}}$), розраховується за такою формулою:

$$T_{\text{мгт}} = \frac{0,95 - f_t}{f_{t-1}}, \quad (1.4)$$

де f_t - показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в періоді, що аналізується;

f_{t-1} - показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в аналогічному періоді попереднього року.

Показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату $M2$ (f) у зазначених періодах розраховується за такою формулою:

$$f = \frac{D/M2}{D_{t0}/M2_{t0}} = \frac{M2 - M0/M2}{M2_{t0} - M0_{t0}/M2_{t0}}, \quad (1.5)$$

де $M2$ – грошова маса у відповідному періоді (млн грн);

D – банківські депозити у відповідному періоді (млн грн);

$M0$ – гроші поза банками у відповідному періоді (млн грн);

t_0 – базовий період.

Електричний метод полягає в порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. Існує наступне припущення – приріст внутрішнього споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо відбувається перевищення приросту внутрішнього споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво в тіньовій економіці. Цей метод є непрямим.

Д. Кауфман і А. Каліберда [70] використовують споживання електроенергії як фізичний індикатор загальної економічної діяльності (формальної і прихованої) в економіці. Вони проводили дослідження по всьому світу, щоб перевірити незмінну еластичність споживання електроенергії до ВВП, яка зазвичай дорівнює близько одиниці. Це означає, що зростання загального споживання електроенергії є індикатором зростання загального (офіційного і неофіційного) ВВП. Шляхом віднімання офіційного ВВП вони отримували оцінку неофіційного ВВП. Такий підхід дає можливість оцінити розмір тіньової (неофіційної) економічної діяльності, використовуючи фізичні дані про споживання електроенергії. Аналізуючи залежність між зростанням споживання електроенергії і загальним ВВП, вони можуть визначити обсяг неофіційного ВВП шляхом віднімання офіційного ВВП. Цей підхід є цікавим і доповнює інші методи оцінки тіньової економіки. Використання споживання електроенергії як індикатора може дати корисні оцінки розмірів та динаміки неофіційного сектору економіки.

Метод Laskó M. [71] допускає, що частина тіньової економіки пов'язана зі споживанням електроенергії в домашніх господарствах, включаючи таке явище, як домашнє виробництво, самотійна діяльність та інші не зареєстровані види виробництва і послуг. Крім того, метод Лакої передбачає, що в країнах, де частка тіньової економіки, пов'язана з домашнім споживанням електроенергії, є високою, інша частина прихованої економіки також буде високою. Тобто, висока частка споживання електроенергії в

домашніх умовах може свідчити про широке поширення тіньової економіки в країні. Цей метод використовує споживання електроенергії як індикатор для оцінки розмірів тіньової економіки, зокрема, в домашніх господарствах. Вважається, що частина споживання електроенергії використовується в тіньовій економіці. Таким чином, аналізуючи цю частку і співвідношення між споживанням електроенергії та тіньовою економікою, можна зробити висновки про розміри та характер тіньового сектору в країні. Цей підхід до вимірювання тіньової економіки залежить від припущень про використання електроенергії в тіньових господарствах і може бути корисним для оцінки неофіційного сектору економіки. Проте, варто враховувати, що використання електроенергії не є єдиним індикатором тіньової економіки, і його слід розглядати у контексті інших методів та даних для отримання більш повної картини.

Рівень тіньової економіки за електричним методом [59] визначається шляхом порівняння рівня тіньової економіки в періоді, що аналізується, та базовому періоді і розраховується за такою формулою:

$$T_{Et(t0)} = \frac{I_{Et(t0)} - I_{ВВПt(t0)}}{I_{ВВПt(t0)}} \times 100, \quad (1.6)$$

де $I_{Et(t0)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду;

$I_{ВВПt(t0)}$ – індекс зміни обсягу офіційного ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду;

t – період, що аналізується;

$t0$ – базовий період, у якому індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії $I_{Et(t0)}$ та індекс зміни обсягу офіційного ВВП $I_{ВВПt(t0)}$ дорівнюють 1. За базовий період прийнято 1990 рік.

Таким чином, два перших методи: монетарний та електричний, є непрямими методами оцінювання тіньової економіки і дозволяють вивчати динаміку або зміни в розмірі тіньової економіки з часом, а не безпосередньо визначати абсолютний рівень тіньової економіки. Оскільки тіньова економіка

за своєю природою є прихованою та нерегульованою, точне визначення її абсолютного рівня може бути складним або навіть неможливим завданням. Тому непрямі методи дослідження допомагають розуміти зміни в розмірі тіньової економіки, її тенденції та динаміку на основі доступних даних та інформації.

Для визначення рівня тіньової економіки застосовуються ще два методи, які є результатом напрацювань вітчизняних науковців з огляду на особливості процесів тінізації в Україні, це метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» та метод збитковості підприємств.

Метод «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання в легальному секторі економіки [79]. Дані щодо витрат домогосподарств отримуються шляхом вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на добровільній основі, а дані щодо загального обсягу продажу населенню товарів усіма суб'єктами господарювання – шляхом статистичної звітності (обов'язкові дані). Цей метод є прямим та застосовується для розрахунку мікроекономічних параметрів тіньової економіки.

Метод порівняння доходів і витрат використовується статистичними органами для виявлення прихованої оплати праці. Цей метод базується на порівнянні сумарних витрат на всі потреби домашніх господарств з їх формально зареєстрованими доходами. Виявлення розбіжностей між цими двома показниками може свідчити про наявність прихованої оплати праці.

Основною причиною існування прихованої оплати праці є прагнення роботодавців уникнути оподаткування та платежів у єдиний соціальний податок. Це дає можливість збільшити заробітну плату працівникам і знизити собівартість продукції, зробивши її більш конкурентоспроможною на ринку. Такі практики можуть включати недекларовану оплату, нелегальну зайнятість, використання "сірої" зони та інші способи ухилення від

оподаткування. Методологія Стандартів національного рахунку (СНР) передбачає використання балансового методу для визначення прихованої оплати праці найманих працівників. Цей метод полягає в обчисленні різниці між сумарними витратами на всі потреби домашніх господарств, включаючи збільшення їх фінансових активів, і офіційно зареєстрованими доходами. Ця різниця може вказувати на наявність прихованої оплати праці, яка не відображається в офіційних статистичних даних.

Рівень тіньової економіки за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» у періоді, що аналізується, визначається за такою формулою:

$$T_{ВН_{PT}i \Pi} = \frac{TC_{ВН_{PT}t} + TC_{ВН_{П}t}}{ВВП_t} \times 100, \quad (1.7)$$

де $TC_{ВН_{PT}t}$ – обсяг товарів, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн грн);

$TC_{ВН_{П}t}$ – обсяг послуг, придбаних населенням у тіньовому сегменті в періоді, що аналізується (млн грн);

$ВВП_t$ – обсяг офіційного ВВП у періоді, що аналізується (млн грн);

Обчислення рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств полягає у визначенні граничних мінімального та максимального коефіцієнтів тіньової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тіньової економіки [59]. Під час використання методу збитковості підприємств використовуються такі припущення: усі збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими, що вважається завищенням обсягів тіньової економіки. Рентабельність збиткових підприємств дорівнює рентабельності прибуткових підприємств у періоді, що аналізується. Оцінку рівня тіньової економіки за цим методом рекомендовано вважати результатом суми граничного мінімального (K_{Tmint}) та граничного максимального (K_{Tmaxt}) коефіцієнтів тіньової економіки, зважених на їх вагу в інтегральному рівні тіньової економіки за цим методом ($T_{36Пt}$), визначену шляхом експертного опитування.

Граничний мінімальний коефіцієнт тіньової економіки (K_{Tmint}) розраховується з урахуванням зазначених припущень за такою формулою:

$$K_{T \min t} = \frac{M_{Tt}}{ВВП_t}, \quad (1.8)$$

де M_{Tt} – тіньовий прибуток у періоді, що аналізується (млн. грн);

$ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді, що аналізується (млн. гривень).

Тіньовий прибуток у періоді, що аналізується (M_{Tt}), розраховується за такою формулою:

$$M_{Tt} = M_{ПЗyt} + M_{ПЗофт}, \quad (1.9)$$

де $M_{ПЗyt}$ – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується (млн. грн);

$M_{ПЗофт}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком збиткових підприємств (млн. грн).

Граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки (K_{Tmaxt}) обчислюється з урахуванням припущення, що всі прибуткові підприємства відображають у звітах лише невикривлені дані, а всі збиткові підприємства приховують весь обсяг валової доданої вартості виробленої ними продукції, а не тільки прибуток. У цьому разі граничний максимальний коефіцієнт тіньової економіки розраховується за такою формулою:

$$K_{T \max t} = \frac{l_{3офт}}{l_{Пофт} + l_{3офт}}, \quad (1.10)$$

Критики непрямих методів відзначають, що спосіб здійснення транзакцій і, отже, обсяг транзакцій на одиницю ВВП змінюється в часі і варіюється залежно від країни, що призводить до помилок оцінок рівня тіньової економіки. Підхід, заснований на попиті на валюту, ґрунтується на припущенні, що тіньові операції здійснюються з готівкою, щоб не залишати доказів, які могла б виявити влада. Згідно з цим припущенням, збільшення розміру тіньової економіки збільшує попит на готівку. Цей метод контролює фактори, які природно впливають на попит на готівку, наприклад, платіжні звички, процентні ставки, поширеність платіжних карток тощо. Це робиться

шляхом регресії ставлення коштів до депозитів на чинники природного попиту разом із набором чинників, що викликають тіньову економіку. «Надлишковий» попит на готівку (попит, який не пояснюється факторами природного попиту), пояснюється операціями в тіньовій економіці. Цей метод відносно простий у застосуванні і тому застосовується у багатьох країнах. Критика методу включає той факт, що не всі операції в тіньовій економіці проводяться з готівкою, багато факторів, що сприяють тіньовій економіці, такі як податкова мораль, часто не враховуються через відсутність даних.

Щодо прямих методів як зазначає Ф. Шнайдер [72]: «основними недоліками цього методу є недоліки, притаманні всім методам обстеження. Наприклад, середня точність і результати значною мірою залежать від бажання респондента співпрацювати, важко оцінити обсяг незаявленої роботи по прямій анкеті, більшість респондентів не наважуються зізнатися в шахрайській поведінці, а відповіді оцінки (у грошах) обсягу незаявленої роботи. Основна перевага цього методу полягає в докладній інформації, яка може бути отримана про структуру тіньової економіки, але результати таких опитувань дуже чутливі до того, як сформулюється опитувальник. Ще одним недоліком цих двох прямих методів (обстеження та податковий аудит) є характер точкової оцінки. В цілому, вони відображають тіньову економічну діяльність лише частково і можуть розглядатися як оцінки знизу. Цей метод відображає в основному обсяг тіньової трудової діяльності в домашніх господарствах і рідко у фірмах або між ними, і ці методи не дають даних про додану вартість. Однак у них є одна істотна перевага: вони надають докладну інформацію про діяльність тіньової економіки, структуру та склад підприємств, а також соціально-економічні характеристики і мотиви тих, хто працює в тіньовій економіці». Переваги та недоліки прямих методів широко розглядаються у працях Pedersen S. [73], Mogensen G. [74], Kazemier B. [75].

Метод визначення тіньової економіки, розроблений австрійським економістом Ф. Шнайдером, а саме модель MIMIC, базується на використанні емпіричних даних та економічних моделей. Він враховує різні аспекти

нелегальної та неофіційної економіки, такі як нелегальна праця, ухилення від оподаткування, контрабанда, незадекларовані операції тощо. Шнайдер використовує різні підходи для визначення рівня тіньової економіки, включаючи аналіз статистичних даних, економетричні моделі та експертні оцінки. Він досліджує різні фактори, які впливають на розмір та розвиток тіньової економіки, такі як економічні умови, рівень корупції, податкові політики, соціальні фактори та інші.

Методологія Ф. Шнайдера дозволяє оцінювати розмір та динаміку тіньової економіки в різних країнах та регіонах. Його дослідження сприяють кращому розумінню економічної нелегальної поведінки та розробці політик, спрямованих на зменшення тіньової економіки та підвищення ефективності офіційного сектору. Він взяв за основу метод прихованої змінної Б Фрея та Х. Век-Ханнамена та розробив метод визначення тіньової економіки MIMIC за показниками: залежності від розмірів державного сектору у ВВП, рівня правопорядку, безробіття, розміру ВВП на особу, свободи торгівлі; впливу на грошову масу, розміру робочої сили, зростання ВВП на особу [28]. Наявність зазначеної інформації у дослідженнях Світового банку та інших міжнародних організацій стосовно більшості країн світу дали змогу Ф. Шнайдеру розрахувати і частку «тіньової економіки» (ЧТЕ) (підприємництва) у 158 країнах з 1991 по 2015 рік [40].

Порівняно з іншими статистичними методами, модель MIMIC має кілька переваг для оцінки рівня тіньової економічної діяльності. Відповідно до Giles and Tedds [76], підхід MIMIC є ширшим підходом, ніж більшість інших конкуруючих методів, оскільки він дозволяє одночасно враховувати кілька індикаторних і причинних змінних. Більш того, цей підхід є досить гнучким, дозволяючи варіювати вибір причинно-слідчих і індикаторних змінних залежно від особливостей тіньової економічної діяльності, що вивчається, аналізованого періоду і наявності даних.

Однак через його суб'єктивність та гнучкість, Breusch T. [77] стверджував, що метод MIMIC не підходить для оцінки тіньової економіки,

оскільки метод надає лише оціночні коефіцієнти, з яких можна розрахувати індекс, який показує динаміку змінної, що не спостерігається. Як альтернатива Elgin C., Oztunali O. [78] запропонували інший підхід, застосовуючи двосекторну динамічну загальну рівновагу для побудови нового набору даних по 161 країні за період з 1950 по 2009 рік. Узагальнений аналіз методів оцінювання рівня тіньової економіки наведений в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Аналіз методів оцінювання рівня тіньової економіки

Назва методу		Переваги	Недоліки
Непрямі	Монетарний	– дозволяє враховувати розмір грошових потоків, які не включені до офіційної статистики, та оцінювати їх вплив на економіку; – використання різних джерел даних, такі як статистика про платіжні потоки, банківські операції, валютні операції та інші фінансові індикатори; – може відображати динаміку та тенденції розміру тіньової економіки	– не враховує всі аспекти тіньової економіки, фокусується переважно на грошових транзакціях та потоках, ігноруючи інші аспекти, такі як нелегальна праця, недекларовані послуги, контрабанда тощо; – складний у визначенні точних оцінок; – отримання достовірних даних для такого методу може бути складною задачею, через відсутність декларування та недекларовані грошові потоки
	Електричний	– об'єктивні дані для вимірювання рівня тіньової економіки; – швидкий та ефективний процес збору інформації; – можливість постійного моніторингу енергетичних показників	– обмежений у вимірюванні (не враховує інші аспекти, такі як нелегальна праця, недеклароване виробництво, контрабанда та інші форми) – вразливість до маніпуляцій та обману щодо споживання електроенергії – залежність від доступу до даних (недоступність або недостовірність таких даних) – тіньовий сектор не завжди потребує виробництва електроенергії

Прямі	Витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги	– простота та доступність даних; – відображення споживчої активності; – врахування неофіційного сектору	– може мати обмежену точність через можливість неподання та недостовірності даних про роздрібні продажі та споживчі витрати; – може не враховувати інші аспекти тіньової економіки, такі як нелегальна праця, нелегальна торгівля, недеклароване виробництво та інші форми тіньової діяльності; – дані про роздрібний товарооборот є залежними від кон'юнктури ринку, сезонності та інших факторів
	Збитковості підприємств	– використовує відносно прості фінансові показники; – відображення нелегальних операцій; – врахування підприємств з низькою декларованою діяльністю	– може мати обмежену точність через можливість фінансового маніпулювання (штучне завищення витрат або заниження доходів); – відсутність урахування нефінансових аспектів; – вплив зовнішніх факторів (економічна кон'юнктура, фінансові кризи або законодавчі зміни)

Джерело: узагальнено на основі [59]

Різні дослідники використовують вже загальновідомі підходи та методи для визначення та оцінки рівня тіньової економіки. Так, автори [79] використовуючи дані про розмір тіньової економіки від Medina and Schneider (2018), виявили, що зв'язок між економічним зростанням та тіньовою економікою є односпрямованим у країнах MENA, але двоспрямованим у країнах ОЕСР. Результати також показали, що інституційна якість сильно взаємодіє з відносинами між економічним зростанням та тіньовою економікою. Зокрема, вони виявили, що більший ВВП на душу населення пов'язаний із меншою тіньовою економікою у країнах із гарною інституційною якістю.

Однак у країнах з низьким рівнем інституційної якості зростання ВВП на душу населення впливає розмір тіньової економіки. Емпіричні дослідження інших авторів [80] показують, що зростання податкового навантаження,

подальший фінансовий та інституційний розвиток призводять до розширення тіньової економіки. Проте становлення правової держави та політична стабільність сприяють зниженню рівня тіньової економіки.

Таким чином важливо зауважити, що жоден метод не є ідеальним і має свої обмеження та припущення. Серед дослідників немає єдиної думки щодо точного методологічного підходу до оцінки тіньової економіки. Це пов'язано зі складністю самої тіньової економіки, яка часто включає нелегальні, неофіційні та недекларовані економічні активності.

Вихідні дані мають велике значення для визначення рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Ці дані надають відомості про різні аспекти економічної діяльності в сільськогосподарському секторі та можуть використовуватись для оцінки розміру та характеристик тіньової економіки. Тому на наш погляд, важливо мати доступ до достовірних і надійних даних, які відображають реальну економічну ситуацію.

Основні види вихідних даних, які можуть бути використані для визначення рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, включають:

1. Дані про виробництво: ці дані включають інформацію про обсяги виробництва продукції рослинництва і тваринництва, виробництво продуктів харчування тощо. Вони можуть дати уявлення про офіційний обсяг виробництва, але також можуть підказати про можливість існування недекларованого виробництва або нелегальної діяльності.

2. Дані про торгівлю: включають інформацію про зовнішню та внутрішню торгівлю сільськогосподарською продукцією. Вони можуть показати наявність контрабанди, незадекларованої торгівлі або інших нелегальних видів торгівлі.

3. Дані про фінансову активність: включають інформацію про фінансові операції, платіжні потоки, кредитування, оподаткування тощо. Вони можуть виявити можливість недекларованих фінансових операцій або ухилення від оподаткування.

4. Дані про зайнятість та працевлаштування: включають інформацію про кількість робочих місць, заробітну плату, соціальне страхування тощо. Вони можуть показати наявність нелегальної праці, неофіційного працевлаштування або недекларованих доходів.

Додатково можуть використовуватись дані опитувань, статистичні звіти, джерела інформації про злочинність та інші джерела. Аналіз та інтерпретація цих вихідних даних можуть допомогти визначити рівень тіньової економіки в агропромисловому виробництві та розробити стратегії для зменшення нелегальної діяльності та підвищення ефективності офіційного сектору.

Для отримання достовірних вихідних даних (формування бази даних) для існуючих методик визначення рівні тіньової економіки в агропромисловому виробництві ми пропонуємо декілька можливих шляхів:

1. Розвиток інноваційних джерел даних: використання нових джерел даних, таких як великі дані (Big Data), цифрові сліди, соціальні медіа, може допомогти отримати більш точну та повну інформацію про тіньову економіку. Аналіз цих даних може дати нові уявлення про масштаби та особливості неофіційної діяльності. Великі дані надають великі можливості для аналізу та отримання цінної інформації. Однак, обробка та аналіз великих обсягів даних також вимагає спеціальних інструментів та технологій, таких як хмарні обчислення, машинне навчання та інші аналітичні методи.

2. Урахування контекстуальних факторів, таких як політична, економічна, соціальна та культурна ситуація в країні. Це може допомогти краще розуміти причини і наслідки тіньової економіки, чому люди працюють у тіньовій економіці, що мотивує їх і що вони заробляють. Розробка комплексних моделей, які враховують ці фактори, може поліпшити оцінку розміру та природи тіньової економіки.

Розвиток інноваційних джерел даних є одним із ключових напрямків удосконалення отримання вихідних даних (формування бази даних) для

існуючих методик визначення рівня тіньової економіки. Ми вважаємо, що основними способами розвитку інноваційних джерел даних може стати:

1. Використання цифрових слідів: зростаюча кількість діяльності в Інтернеті, соціальних медіа, електронної комунікації та інших цифрових платформ створює велику кількість цифрових слідів, які можуть бути використані для виявлення та аналізу тіньової економіки. Наприклад, дані з соціальних медіа можуть розкрити активність у неофіційних галузях, а аналіз електронних транзакцій може дати уявлення про нелегальні операції.

2. Використання великих даних (Big Data): великі дані, що включають великі обсяги структурованих та неструктурованих даних, можуть забезпечити нові підходи до виявлення тіньової економіки. Аналіз великих даних може розкрити зв'язки та патерни, які раніше були недоступні, і допомогти виявити неофіційні транзакції та діяльність. Наприклад, застосування аналізу великих даних може допомогти виявити тенденції зростання готівкових транзакцій або виявити зв'язки між зміною податкових ставок та збільшенням транзакцій у тіньовому секторі. Такий аналіз може допомогти урядовим органам та дослідникам отримати більш повну картину розмірів тіньової економіки та впливу неофіційних транзакцій на національну економіку.

3. Використання супутникових зображень та геопросторових даних: Супутникові зображення та геопросторові дані можуть бути використані для виявлення змін у земельних ділянках, зокрема в неофіційних галузях, таких як незаконна розробка, нелегальне використання землі тощо.

4. Використання даних з електронних платіжних систем: зростання безготівкових платежів та електронних платіжних систем створює можливості для збору та аналізу даних про фінансові транзакції.

5. Використання штучного інтелекту та машинного навчання: Використання штучного інтелекту та машинного навчання для обробки та аналізу великого обсягу даних може допомогти виявити патерни та залежності, які вказують на наявність тіньової економіки. Алгоритми

машинного навчання можуть навчитися розпізнавати характерні ознаки неофіційної діяльності та встановлювати зв'язки між різними видами даних.

Патерни (шаблони проектування) можуть допомагати у вирішенні питання зниження рівня тіньової економіки на різних рівнях:

1. Проектування систем і процесів: використання патернів при проектуванні систем і процесів дозволяє створити більш структуровану та ефективну систему, що допомагає урядовим органам і бізнесу знизити можливість неофіційних транзакцій. Наприклад, застосування патернів проектування може забезпечити більш точне та автоматизоване відслідковування транзакцій та оподаткування, що зменшує можливість ухилення від оподаткування.

2. Аналіз даних: патерни в аналізі даних дозволяють виявляти зв'язки та аномалії, які можуть свідчити про тіньову економічну діяльність. Застосування аналізу великих даних та використання патернів допомагають виявити неофіційні транзакції, зміни в споживанні готівки, зростання попиту на певні товари або послуги, що можуть вказувати на тіньові процеси.

3. Ризиковий аналіз: патерни можуть допомагати виявити ризики та проблемні сфери, де тіньова економіка може найбільше впливати на національну економіку. Наприклад, ризиковий аналіз може вказати на галузі, де існує більша ймовірність використання неофіційних транзакцій або ухилення від оподаткування.

4. Попередження та контроль: застосування патернів у плануванні та контролі діяльності допомагає підвищити ефективність контролю за дотриманням податкових правил та боротьбою з тіньовою економікою. Патерни дозволяють впроваджувати системи перевірки, контролю та забезпечувати відповідну взаємодію між урядовими органами та підприємствами.

Загалом, використання патернів допомагає забезпечити більш систематичний та організований підхід до боротьби з тіньовою економікою, що може допомогти знизити рівень неофіційних транзакцій та підвищити

стабільність національної економіки. В той же час, розвиток інноваційних джерел даних вимагає співпраці між державними органами, дослідниками, приватним сектором та іншими зацікавленими сторонами. Це дозволить використовувати нові підходи та технології для отримання більш точної та повної інформації про тіньову економіку та сприятиме подальшому розвитку наукових досліджень у цій області.

1.3.Зарубіжний досвід у сфері державної політики регулювання рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Країнами світу напрацьовано значний та різносторонній досвід боротьби, протидії, стримування тіньової економіки. Найбільш цінними для нашого дослідження є аналіз методів, механізмів, принципів та засобів державного управління детінізацією економіки в зарубіжних країнах. Однак стратегія детінізації економіки інших країн потребує врахування культурних особливостей української нації та історичних передумов її становлення. Просто наслідувати зарубіжні практики розвинених країн немає сенсу, це не принесе потрібних результатів, оскільки економіка України має свої особливості щодо структури та функціонування.

Однією із компонентів стратегії протидії тіньовій економіці є система боротьби з відмиванням «брудних» грошей. Координація цієї системи здійснюється міжнародною організацією FATF («Financial Action Task Force on Money Laundering» – Міжнародна група з розробки фінансових заходів протидії відмиванню доходів). FATF є міжурядовою організацією, що займається розробкою стандартів та сприянням впровадженню ефективних заходів протидії відмиванню грошей у всьому світі. Вона співпрацює з різними країнами та міжнародними організаціями з метою створення єдиної системи протидії відмиванню «брудних» грошей. Система, розроблена FATF, включає в себе стандарти, методики та рекомендації щодо виявлення, запобігання та припинення відмивання грошей. Ці заходи спрямовані на

утруднення злочинцям легалізації незаконно набутих коштів через фінансову систему [58].

Створення у липні 1989 році FATF (м. Париж, Франція) було першим кроком у встановленні єдиних міжнародних стандартів у сфері протидії відмиванню доходів та формування правової бази для міжнародної системи заходів. FATF прийняла 40 рекомендацій [81], до яких пізніше було додано ще 9 спеціальних рекомендацій. Ці рекомендації охоплюють правове забезпечення боротьби з відмиванням доходів, заходи, які фінансовим установам слід прийняти для запобігання відмиванню доходів, та принципи міжнародного співробітництва у цій сфері. Україна приєдналась до системи FATF у 2002 році та створила Державну службу фінансового моніторингу, яка займається боротьбою з відмиванням коштів. Україна підтвердила дотримання стандартів у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, що свідчить про зобов'язання країни в боротьбі з цими негативними явищами. Вступ до системи FATF та встановлення відповідної національної структури для фінансового моніторингу є важливими кроками в забезпеченні ефективної протидії відмиванню коштів та виконанні міжнародних стандартів у цій сфері.

Досвід зарубіжних країн у плані боротьби з тіньовим сектором є різноплановим. У економічно розвинених країнах, регулювання неформальної діяльності включає широкий спектр інструментів, які впливають на генерацію доходів. Прикладом цього може бути контроль над дрібними фермерськими господарствами, спрямований на стимулювання їх переходу до офіційного сектору за допомогою надання преференцій. Тобто легалізація неформальної діяльності стає економічно вигідною через розширення можливостей її виконання в межах законодавчого поля.

В цілому заходи державної підтримки розвитку фермерства відповідно до нормативів Світової організації торгівлі (СОТ) поділені на три варіанти застосування. «Жовтий кошик» підтримки передбачає надання прямих дотацій та субсидій для стимулювання виробництва, компенсацію частини витрат на

мінеральні добрива, засоби захисту рослин та ін. Зокрема, у розвинених країнах субсидування розвитку легального фермерства сягають 40-45% вартості їх продукції у країнах ЄС та майже 70% у Японії та Фінляндії. «Зелений кошик» більшою мірою орієнтований на сприяння розвитку фермерства. Заходи цього варіанту підтримки спрямовуються на компенсаційні виплати щодо втрат від стихійного лиха, розвиток збутової мережі, інформаційної, транспортної інфраструктури сільських територій, виплати на наукові дослідження та розробки, екологічні заходи тощо. Заходи «блакитного кошику» охоплюють програми, орієнтовані на скорочення виробництва та обмеження розмірів сільськогосподарських угідь, поголів'я, а тому містять компенсаторні механізми, такі як: податкові пільги, пільгові та безвідсоткові кредити, списання та реструктуризація боргових зобов'язань тощо [82, с. 27].

Найбільше прямих платежів на підтримку сільського господарства здійснюється в Норвегії, Австралії, США та країнах ЄС. Приріст сільськогосподарського виробництва у США на 50% забезпечується державним фінансуванням секторів науки, які пов'язані з виробництвом сільськогосподарської продукції. Найбільше ресурсів на детінізацію діяльності сільського населення та забезпечення його зайнятості і отримання офіційних доходів з 2009 року отримували Франція, Німеччина, Іспанія, Італія та Великобританія. З 2013 року додатково з бюджету ЄС почали виділятися кошти на підтримку фермерства і розвиток сільських територій. А для фермерів, які запроваджують нові високо екологічні технології виробництва продукції передбачаються додаткові субсидії [82, с. 27–28].

Розглядаючи питання легалізації неформальної економічної діяльності, можна виділити дві основні стратегії: підтримка розвитку і компенсація втрат. Обидві стратегії спрямовані на стимулювання легальної діяльності шляхом надання додаткових переваг порівняно з неформальною. Це досягається через ряд заходів, таких як стимулювання офіційної діяльності, безпосереднє фінансування, спрощення оподаткування, пільгове

кредитування, регулювання цін на внутрішньому ринку для підтримки місцевих виробників, встановлення тарифів і податків на експорт та імпорту товарів, виділення ресурсів на модернізацію, субсидії для транспортування, спрощення процедур отримання дозволів і т. д. Запровадження таких заходів мотивує перехід доходів з неформального сектору в формальний, надаючи підприємцям додаткові переваги і захист їх інтересів.

Безумовно, метою заходів щодо тінізації економіки є створення інституційного середовища, в якому суб'єкти підприємництва сприймають економічну діяльність як «гру за чесними правилами». Це означає, що має бути створено сприятливі умови для легальної діяльності, а також передбачене покарання за незаконну економічну діяльність.

Прикладом детінізації економіки для України може бути республіка Польща, яка в період 1991-2015 рр. знизилася рівень тіньової економіки з 34,5% до 19,1% ВВП, тобто на 15,4 в. п. При чому таке зниження мало поступовий і перманентний характер та майже не змінювало своєї тенденції. Також варто зазначити, що воно відбувалося не за рахунок різкої лібералізації податкових ставок. З початку 90-х років і до сьогодні польська податкова система розвивається поступово. Мета полягає в залученні іноземних інвестицій, внаслідок чого створюються нові робочі місця. Рівень фактичного податкового навантаження у 2015 р. знизився на 1,6 в. п. порівняно з 1991 р. Загалом польський уряд здійснював розвиток фіскального законодавства за рахунок його поступової гармонізації з законодавством країн Європейського союзу, а не за допомогою радикального реформування [83].

Експерти відзначають, що одним із найефективніших заходів в контексті детінізації польської економіки була фіскалізація, яка полягає у використанні фіскальних пристроїв для запису операцій, що підлягають оподаткуванню, та іншої податкової інформації на фіксовану пам'ять. У тих країнах ЄС, де сучасні технології безготівкового розрахунку стали вже традиційними, рівень тінізації економіки нижчий ніж у тих країнах, де такі розрахунки не мають широкого розповсюдження. Відтак Польща є однією з

найстаріших податкових країн, що використовує фіскальні касові апарати та фіскальні принтери. Це країна з приблизно двома мільйонами касових апаратів, з яких 600 тис. мають друкований принтер (квитанцію та паперовий рулон). З початку 2018 року польський уряд поступово впроваджував нового виду касові апарати, які видають електронні квитанції замість паперових, а також надсилають періодичні звіти на всі записи касових апаратів до нової ІТ-системи податкових органів. Метою усього цього є просування безготівкових операцій, що, як правило, є одним з найефективніших інструментів боротьби з тіньовою економікою. Оцінки показують, що за рахунок цього нововведення, надходження від ПДВ збільшилися на 2-3 млрд злотих на рік [84].

Серед заходів, які сприяли детінізації польської економіки, також мало місце впровадження Міністерством фінансів національних чекових лотерей. Вони тривали 12 місяців та супроводжувалися кількома освітніми кампаніями. Як заявляли представники польського уряду, головною метою лотерей було не отримання додаткових податкових надходжень, а в першу чергу підвищення податкової свідомості громадян. Населення повинно вимагати квитанції, оскільки це захищає права споживачів та гарантує сплату податку економічним агентом. Лотерея підтримує таким чином чесних платників податків [83].

На відміну від Польщі, Грузія в контексті впровадження реформ діяла значно радикальніше, тому сьогодні стала прикладом для наслідування в Україні. До 2003 року сфера оподаткування була однією з найбільш проблемних в Грузії. Процес збору податків був складним через відсутність добре функціонуючого виконавчого органу, низького рівня податкової дисципліни платників та ряд інших серйозних проблем. Внаслідок революційних подій, які мали місце в Грузії наприкінці 2003 року, новостворений уряд зобов'язався глибоко реформувати податкову систему задля зменшення випадків податкових та адміністративних зловживань. Після року дискусій наприкінці 2004 року кількість податків та їх ставки було

радикально знижено, а процес адміністрування значно спрощено, внаслідок чого грузинська податкова система стала однією з найліберальніших в Європі [83]. Серед іншого в Грузії було спрощено процедуру подання податкової декларації, скасовані спонтанні перевірки, спрощено дозвільну систему здійснення підприємницької діяльності та ін.

Словаччині вдалося досягнути вражаючого щорічного зростання економіки на рівні 8% завдяки проведенню податкових та інших реформ. Цей показник став найвищим серед усіх країн Європейського Союзу. У 2012 році уряд Словаччини схвалив план дій щодо боротьби з шахрайством у сфері оподаткування на 2012-2016 рр., який містить 50 заходів, число яких у 2015 році збільшилось ще на 30. Переважна більшість заходів стосувалася покращення адміністрування ПДВ. Серед найбільш важливих заходів запровадженого плану були [85, с. 9-10]: очищення реєстру ПДВ, тобто анулювання реєстрації для платників ПДВ, з яким неможливо зв'язатися; опублікування на офіційному веб-сайті списку платників ПДВ з високим ступенем ризику; запровадження обов'язкового місячного податкового періоду для нових платників ПДВ протягом перших 12 місяців функціонування; запровадження жорсткого режиму контролю за платниками з високим ступенем ризику; розширення переліку підприємств, які зобов'язані реєструвати свої продажі за допомогою електронних касових апаратів та використання віртуальних касових апаратів. Останні були запроваджені з метою зниження економічного тягаря для суб'єктів господарювання та являли собою інтернет додаток, доступ до якого можна було отримати за допомогою телефону, ноутбуку тощо; запровадження чекової лотереї; запровадження лімітів на готівкові розрахунки та ін.

Розробка та реалізація національних програм та стратегій в контексті боротьби з тіньовою економікою є поширеною світовою практикою. З 1996 року уряд Фінляндії реалізував уже шість резолюцій відповідно до плану дій щодо зменшення тіньової економіки. Як показує практика, найбільш ефективними є превентивні заходи боротьби з тіньовою економікою [86].

Резолюції готувалися шляхом тісної співпраці між різними міністерствами та державними органами, а підготовка координувалася Міністерством внутрішніх справ. Результатом такої діяльності стало зниження обсягів тіньової економіки Фінляндії на 4-5% ВВП країни [61].

Протягом 2012 року Болгарія отримала три послідовні рекомендації щодо оподаткування в рамках Європейської комісії. Ці рекомендації стосувалися двох основних проблем: високих витрат на дотримання податкового законодавства та нестачі всебічної та широкомасштабної стратегії щодо забезпечення податкової дисципліни. Для виконання цих рекомендацій урядом Болгарії було розроблено та затверджено Єдину національну стратегію покращення збирання податків, боротьби з тіньовою економікою та зниження витрат на дотримання податкового законодавства на період 2015-2017 років. Цей стратегічний документ був включений до національної програми реформ на 2015 рік [87].

Ще однією країною, яка розробила та реалізовує національну програму протидії тіньовій економіці, є Сербія. Відповідний стратегічний документ було представлено сербським урядом за підтримки Національного альянсу для місцевого економічного розвитку (National Alliance for Local Economic Development – NALED) й Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Метою програми є зменшення рівня тіньової економіки з 30,1% до 26,7% ВВП до 2020 року. Основними стратегічними цілями програми було визначено: покращення ефективності нагляду за тіньовими фінансовими потоками (краща координація діяльності податкових інспекцій, співпраця між податковими інспекціями та митницями); покращення функціонування фіскальної системи (удосконалення системи фіскалізації та розширення її меж); зниження адміністративного та парафіскального тягаря для бізнесу; підвищення обізнаності населення про негативні наслідки тіньової діяльності, що сприятиме зростанню податкової моралі громадян [83].

Щодо досвіду США, то вони мають найвищий рівень організації фінансового моніторингу і найжорсткіші санкції за порушення законодавства

щодо легалізації доходів. Дієвим регулюючим ефектом США є запровадження низки обмежувальних заходів в рамках законодавчих ініціатив. Так на протидію злочинній діяльності спрямовані низка законів, якими відмивання грошей визнається державним злочином, а за здійснення фінансових операцій з відмивання незаконно одержаних доходів передбачено штрафу в розмірі 50 тис. дол. США або ув'язнення на строк до 20 років («Про всебічний контроль злочинності» (1984 р.), «Про контроль за відмиванням грошей» (1986 р.), «Про боротьбу з вживанням наркотиків» (1988 р.), «Про боротьбу з відмиванням грошей» (1992 р.), «Про попередження відмивання грошей» (1994 р.)) [88, с. 21]. До державних органів виконавчої влади, які контролюють діяльність фінансової сфери, в США належать Організація з боротьби з фінансовими злочинами (U.S. Financial Crimes Enforcement Network), Податкове управління, Федеральна митна служба, Секретна служба Міністерства фінансів, Управління контролера грошового обігу адміністративних банків Міністерства фінансів, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції, Федеральне бюро розслідування та інші уповноважені органи [89, с. 91]

В Великобританії були прийняті заходи для запобігання використанню фінансової системи для відмивання грошей. Ці регулюючі заходи включають: оголошення операцій з відмивання грошей кримінальним злочином. Це надає законодавчий ґрунт для кримінального переслідування осіб, які займаються відмиванням грошей; запровадження Керівних розпоряджень щодо боротьби з відмиванням грошей для банків, будівельних, страхових і інвестиційних компаній з 1990 року; створення центру збору і поширення інформації про підозрілі операції з відмивання грошей від фінансових установ і інших джерел; встановлення регулюючого режиму боротьби з відмиванням грошей для кредитно-фінансових установ відповідно до Директиви Ради Європи [90].

Аналогічний досвід моніторингу фінансових операцій формування системи і механізмів фінансового контролю за доходами протиправного походження існують практично у всіх країнах. Зокрема в Італії урядовим

декретом введена заборона на розрахунки готівкою на великі суми; у Німеччині введено обов'язкове декларування розрахунків з нерезидентами, а також обов'язкове повідомлення про підозрілі операції до органів фінансового моніторингу банками та фінансовими установами, адвокатами, аудиторами; зобов'язання про повідомлення уповноважених державних органів про великі фінансові операції передбачено законодавством Японії [91].

Для Франції характерною є адміністративна модель фінансового моніторингу, що визначається континентальною консервативністю та більш ліберальним характером. Вона не має законодавчо закріплених вимог щодо надання інформації про фінансові операції, якщо їх сума перевищує певну граничну межу, а критеріями дослідження операцій на сумнівність є вмотивована підозра щодо фінансових операцій, які мають ознаки легалізації доходів. У Франції спеціалізованим підрозділом фінансової розвідки є TRACFIN, який підпорядковується Міністерству економіки та фінансів і Міністерству бюджету й проводить засекречену діяльність. Головними принципами фінансового моніторингу в країні є: посилення банківської уваги, взаємодія з органами влади, спеціальна підготовка банківського персоналу. TRACFIN відіграє координаційну функцію між фінансовими органами країни. Органами державного фінансового контролю у Франції є також Генеральна інспекція фінансів і Генеральна інспекція адміністрації [92].

Нині досвід багатої арабської країни Бахрейн є зразком найоптимальнішого підходу до питання використання функцій вищого органу державного фінансового контролю. Профільними складовими організаційної структури органу державного аудиту цієї країни є секції: фінансового аудиту (аналіз загального фінансового стану підприємств та установ; перевірка дотримання положень нормативно-регулювальних документів); аудиту адміністративної діяльності (визначення економічності й ефективності, оцінка якості й кількості наданих послуг; аналіз досягнення

об'єктом контролю поставленої мети); аудиту комп'ютерних та бухгалтерських систем. До цих трьох напрямів можна додати лише аудит навколишнього середовища, який у деяких розвинених країнах виділяють із аудиту адміністративної діяльності в окремий вид державного контролю [92].

Наведені приклади країн показують, що регулювання операцій, пов'язаних з кримінальною (нелегальною) складовою тіньової економіки, спрямоване на запобігання, боротьбу та протидію легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Для цього вживаються заходи, такі як моніторинг та контроль фінансових операцій та встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності.

У світовій практиці зниження рівня тіньової економіки все більше використовується інструмент податкової амністії. Податкова амністія є механізмом, який надає підприємствам та індивідуальним платникам податків можливість декларувати раніше незадекларовані або неправильно задекларовані доходи або активи з обліком певних умов, таких як сплату штрафів або платежів у встановлений строк. Мета такої податкової амністії полягає в залученні незадекларованих коштів та активів до легального обігу, зменшенні тіньової економіки і підвищенні надходжень до бюджету. Цей інструмент може мати позитивні економічні наслідки, зокрема залучення капіталу, підвищення довіри до податкової системи та зниження нерівності у розподілі податкового тягаря.

Термін «економічна амністія» (фінансова амністія) з'явився в Європі в післявоєнні роки. Як акція, амністія вперше була реалізована у Швейцарії, коли амністувалися банківські вклади, капітали «Третього рейху». Ця акція позитивно відбилася на банківській системі Швейцарії і сприяла поліпшенню інвестиційного клімату, збільшенню обсягів виробництва та інших макроекономічних показників країни в цілому [90]. Зазвичай, повернення до бюджету становить близько 1% від його загального обсягу у світовій практиці. Одним з найбільш успішних прикладів амністії тіньових доходів

була амністія у штаті Нью-Джерсі (США), яка принесла бюджету суму, що становила 2,6% від усіх річних податкових надходжень.

Принципи проведення фінансової амністії доходів включають: чітке визначення тих видів доходів і капіталів, що не підлягають легалізації / амністії; одноразове проведення процедури протягом законодавчо визначеного періоду (зазвичай протягом року); неконфіскаційний характер процедури; достатні гарантії звільнення від відповідальності за декларовані об'єкти; гарантії конфіденційності інформації; поєднання амністії з більш жорсткими умовами відповідальності у випадку приховування доходів; широка роз'яснювальна робота [90]. Країни, що провели фінансові амністії: США, Бельгія, Грузія, Німеччина, Італія, Франція, Швеція, Швейцарія, Грузія, Казахстан, Індія.

Однією з перших цей крок здійснили США. Після відміни «Сухого закону» торговцям алкогольних напоїв надали можливість легалізувати отримані доходи від цієї діяльності. Ці ресурси були офіційно інвестовані у відродження економіки країни [90].

Німецький уряд при проведенні процедури легалізації / амністії оголосив, що ті, хто до кінця 2004 р. добровільно не оголосять про свої тіньові доходи, досить жорстко переслідуватимуться за законом. Проте, на думку німецьких аналітиків, репресивна схема не стала гарантією успішності акції. Уряд ФРН, прийнявши в лютому 2003 р. рішення про податкову амністію, пообіцявши усім громадянам, які легалізують тіньові кошти, не вчиняти проти них звичайних заходів кримінального переслідування, якщо вони добровільно оголосять про розміри прихованих прибутків. Це рішення набрало чинності 1 липня 2003 р. Громадяни були зобов'язані до кінця 2003 р. сплатити з цієї суми податок у розмірі 25 %. У разі невиконання цієї вимоги сума податку збільшувалася до 35 % від 1 січня до 30 червня 2004 р. [93].

В Аргентині, в 1987 р., уряд в ультимативній формі зобов'язав усіх великих підприємців задекларувати свої доходи, причому легалізовані кошти обов'язково мали бути інвестовані у визначені урядом сектори економіки. Ця акція завершилася масовим відпливом капіталу з країни [90].

Найефективнішу легалізацію тіньових доходів провела Бельгія, найдосконалішим законом про амністію капіталу вважається бельгійський закон про амністію капіталу, який набрав чинності 16 січня 2004 р. Він передбачав, що в 2004 році бельгійці зможуть легалізувати кошти, отримані приватними особами від інвестицій за межами Бельгії. При цьому громадяни можуть: просто задекларувати ці кошти, не ввозячи їх до Європи (у цьому випадку вони мають сплатити податок за ставкою 9 %); інвестувати їх у ЄС не менш ніж на три роки (у цьому випадку податок знижується до 6 %). За це вони одержують від податківців розписку, згідно з якою стосовно них не буде порушуватися кримінальна справа за укриття від оподаткування тих коштів, які ними раніше були вивезені, а тепер легалізовані [94].

В Італії введено схему, яка забезпечує повну анонімність осіб, які вирішили повернути свої капітали на батьківщину. Цей процес здійснюється через відкриття рахунку в комерційному банку, який самостійно сплачує податок з легалізованих капіталів з власних коштів з метою збереження конфіденційності особи. Аналогічна схема застосовується і для легалізації нерухомості. Банк, виступаючи вповноваженим представником конкретної особи, декларує у податкових органах 2,5 % вартості нерухомості, не розкриваючи при цьому місця розташування та характер цієї нерухомості [95, 96].

На пострадянському просторі ефективно провів амністію тіньових доходів Казахстан. У 2001 році під час амністії капіталу було легалізовано 480 млн. дол. США. За умовами компанії задекларовані доходи повністю звільнялися від сплати податків і необхідності пояснювати їх походження. Для підвищення довіри до держави з боку громадян були ліквідовані

декларації за період з 1995р. до 2000 р. Під час чергової податкової амністії в 2005-2007 рр., коли громадяни Казахстану могли задекларувати майно, було виведено з тіні близько 6,7 млрд. дол. США [90].

Враховуючи всеохоплюючий характер корупції, можна сказати, що вона присутня фактично у всіх сферах і країнах. Однак, існують країни, яким вдається успішно запобігати корупційним діянням їх громадян, тоді як інші країни мають надмірно високий рівень корупції.

Фінляндія посіла третє місце у рейтингу сприйняття корупції Transparency International у 2018 році. Доречно зауважити, що згідно із статистичними даними поліції та судів у Фінляндії корупція також майже відсутня. Корупційні правопорушення, що вчиняються публічними службовцями в судах розглядаються досить рідко. Такий стан корупції у країні також підтверджується вибірковими даними International Crime Victim Survey. Крім того, за результатами опитування фінських респондентів, кількість випадків вимагання державними і муніципальними службовцями хабарів, протягом поточного року також фактично дорівнює нулю [97, с. 280]. Факт, що в Фінляндії відсутні спеціалізовані антикорупційні закони, не означає, що країна не бореться з корупцією. Основні норми, пов'язані з корупцією, містяться в Кримінальному кодексі Фінляндії, зокрема, це стосується норм про хабарництво як у публічному, так і приватному секторах. Однак, в Фінляндії велике значення надається етиці, повазі до власної роботи та неприйняттю зловживань та нечесності. Фінське суспільство вважає отримання хабарів образливим і недопустимим. Цей підхід відображає культурні та етичні цінності Фінляндії, де усвідомлення про необхідність чесності та прозорості влади є широко поширеним. Поряд з кримінальними санкціями, важливою складовою боротьби з корупцією в Фінляндії є підтримка етичних норм та культурних цінностей, які забезпечують неприйнятність корупційних дій [97, с. 280].

Запозичення досвіду Швеції може бути корисним для удосконалення антикорупційної діяльності в Україні. Шведська антикорупційна стратегія характеризується своєю суворістю та послідовністю. Парламентом та урядом Швеції запроваджено високі етичні стандарти для чиновників та професійну відповідальність, побудовано незалежну й ефективну систему правосуддя, запроваджено вільний доступ до державних документів. Швеція має добре розроблену систему законодавства для боротьби з корупцією. Кримінальне законодавство охоплює всі форми корупційних правопорушень, що містяться в Кримінальній конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією та Додатковому протоколі. У Швеції, як і у більшості Скандинавських країн немає спеціалізованих антикорупційних органів, які контролюють виконання антикорупційного законодавства, а основним нормативно-правовим актом, який передбачає покарання за неправомірне отримання винагороди службовими особами являється Кримінальний кодекс Швеції [98]. Стосовно відсутності спеціальних антикорупційних органів зазначимо, що хоч Швеція не має антикорупційного агентства, вона має ряд органів, які можуть спільно розглядатися як такі, що виконують еквівалентну функцію. Це, перш за все, Національний антикорупційний підрозділ прокуратури (National Anti-Corruption Unit), нещодавно створена Національна антикорупційна група поліції (National Corruption Group) та давній Шведський антикорупційний інститут (Institutet Mot Mutor). Іншими суб'єктами, діяльність яких спрямована на протидію корупції являються Шведська асоціація органів місцевої влади та регіонів (SKL) та Transparency International Швеція (TIS) [99].

Данія відома своїм низьким рівнем корупції, що підтверджується антикорупційними дослідженнями та рейтингами. Хоча в інших країнах зазвичай приділяється більше уваги формальному регулюванню поведінки державних службовців та існує детальне роз'яснення кодексу їх поведінки. В Данії ця увага менш виражена і це може здатися парадоксом, але пояснення полягає в традиціях та культурі державної служби в Данії. В Данії існує

сильна довіра громадян до своєї держави та державних службовців. Система державної служби базується на принципах відповідальності, відкритості та професіоналізму. Державні службовці вважаються висококваліфікованими професіоналами, які виконують свою роботу з відповідальністю. Такий підхід передбачає менше формалізованих правил, оскільки покладається на внутрішні норми та власну моральну свідомість державних службовців. Водночас, Данія має систему відкритості, де громадський контроль, прозорість та доступ до інформації грають важливу роль у запобіганні корупції. Таким чином, незважаючи на відсутність детальних кодексів поведінки та формального регулювання, Данія досягла успіху в боротьбі з корупцією завдяки сильній культурі державної служби, високій довірі громадян та системі відкритості та прозорості [100].

Найбільш суворими заходами протидії корупції відомі країни Азії та Середнього Сходу. Так, наприклад, Китаї за хабарі передбачено тюремне ув'язнення або смертна кара. За останні кілька років було страчено понад десять тисяч китайських чиновників. У в Саудівській Аравії і Еміратах чиновникам, спійманим на хабарі, відрубують руку [101]. В Ізраїлі, через значні соціальні пільги для урядовців і безжального їх покарання при виявленні корупції (покарання за хабарництво до 7 років позбавлення волі), низова корупція практично відсутня. Доведених до суду корупційних злочинів в Ізраїлі не більше 5 %, проте, репутація людини, замішаної в корупційному скандалі, вкрай небажана [102].

В Румунії антикорупційні заходи вважаються найбільш радикальними серед країн ЄС: була сформована нова система антикорупційних органів, дозволено використовувати слідчих під прикриттям у випадку вчинення тяжких корупційних злочинів, запроваджено інститут цивільної конфіскації у випадку виявлення майна, походження якої не підтверджене офіційними документами тощо [103, 104].

Систематизація зарубіжного досвіду з формування сукупності заходів детінізації економіки дає змогу виділити напрями, які є важливими

компонентами стратегії детінізації економіки і вимагають комплексного підходу та реалізації заходів на різних рівнях, включаючи законодавчий, податковий, антикорупційний та організаційно-адміністративний рівні:

1. Законодавчий напрям: включає удосконалення законодавства, що регулює економічну діяльність, з метою приведення його у відповідність до міжнародних стандартів. Це може включати посилення відповідальності за порушення законодавства та забезпечення ефективного контролю за дотриманням норм.

2. Податковий напрям: спрямований на створення сприятливих умов для підприємництва шляхом зменшення адміністративного та податкового тиску на бізнес. Це може включати спрощення процедур сплати податків, зменшення податкових ставок, розробку прозорості та простої системи оподаткування.

3. Антикорупційний напрям: передбачає впровадження заходів для зниження рівня корупції в державних, податкових, судових та правоохоронних органах. Це може включати зміцнення правової системи, розробку прозорих процедур та механізмів контролю, забезпечення незалежності органів, що займаються боротьбою з корупцією, та посилення відповідальності за корупційні діяння.

4. Організаційно-адміністративний напрям: полягає в максимальному обмеженні готівкових розрахунків та поширенні використання електронних платежів. Це сприяє зменшенню можливостей для нелегальних та тіньових операцій, оскільки електронні платежі залишають сліди та можуть бути перевірено та відстежено.

Ми пропонуємо кілька можливостей для впровадження детінізації економіки в Україні, на основі зарубіжного досвіду:

1. Гармонізація нормативно-правової бази: приведення нормативно-правової бази у відповідність до найкращих світових стандартів у сферах оподаткування, фінансового моніторингу та валютного регулювання. Це включає гармонізацію законодавства, запровадження електронних форм

звітності та спрощення процедур адміністрування, відповідно до досвіду США, Великобританії, Франції, Словаччини, Польщі, Фінляндії, Болгарії, Сербії, Казахстану, Грузії.

2. Створення єдиного інформаційного ресурсу для поліпшення взаємодії між уповноваженими державними структурами та органами оперативного реагування в електронній формі. Це може бути засновано на досвіді Німеччини, США та інших країн.

3. Удосконалення системи відповідальності та оптимізація податків: зміцнення системи відповідальності за економічні злочини та оптимізація податкової системи. Це може бути засновано на досвіді Німеччини, США, Італії та Великобританії.

4. Посилення незалежності та неупередженості роботи податкових органів та розширення їх компетенції у фінансовому моніторингу. Це може бути засновано на досвіді США та Італії.

5. Використання механізмів економічної «амністії» для повернення тіньових активів у легальну економіку та запобігання відтоку капіталу. Це може бути засновано на досвіді Казахстану, США та країн Європейського Союзу.

6. Провести оптимізацію структури та спрощення процедур адміністрування податків, наслідуючи країни Європейського Союзу (ЄС). У цих країнах існує один податок і одна форма податкової звітності, які прості та зрозумілі. Наприклад, в Бельгії та Нідерландах декларація з ПДВ складає всього лише одну сторінку. В Україні, за Податковим Кодексом, передбачено 11 податків та зборів, а кількість форм податкової звітності перевищує їх кількість.

Впровадження цих напрямків може сприяти покращенню економічної ситуації та зниженню рівня тіньової економіки в Україні, забезпечуючи прозорість, ефективність та відповідність міжнародним стандартам. Відповідно до зарубіжного досвіду зниженні рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві варто запроваджувати податкову амністію,

підтримку розвитку господарюючих суб'єктів та удосконалити механізм компенсації втрат. Також потребує уваги питання щодо використання аудиту навколишнього середовища, що є особливо актуальним для агропромислового виробництва.

Висновки до розділу 1

1. Усі економічні системи розвиваються і функціонують під впливом спеціальних регулюючих механізмів. У науковому дискусії цей комплекс інструментів відомий як господарський механізм, який допомагає збалансувати продуктивні сили та виробничі відносини. Він є досить важливою складовою сучасної ринкової економіки, на основі якої відбувається узгодження та упорядкування всіх елементів системи агропромислового виробництва для забезпечення її ефективного функціонування. Основним завданням господарського механізму є упорядкування та координація взаємодії різних економічних суб'єктів, таких як підприємства, державні органи, фінансові установи тощо.

2. Авторське бачення визначення механізму в агропромисловому виробництві варто розглядати як господарський механізм, що представляє собою комплекс практичних заходів, інструментів, регулюючих засобів, стимулів та ресурсів, які органи управління використовують для впливу на суспільство та виробництво. Цей механізм включає в себе інституціональний, організаційний, економічний та фінансовий механізми, що взаємодіють з продуктивними силами та виробничими відносинами. Він базується на передових наукових дослідженнях, інноваційних технологіях, прогресивних методах управління та раціональному використанні ресурсів. Крім того, механізм спирається на партнерство між державою, суб'єктами підприємництва та громадськістю. Основною метою цього механізму є підвищення ефективності та стійкості аграрного сектору. Це визначення враховує сучасні тренди та виклики, зокрема стосовно сталого розвитку,

використання цифрових технологій, розширення ринків збуту, змін у споживацьких пріоритетах тощо.

3. В процесі теоретичного аналізу сутності тіньової економіки були виділені ключові аспекти та встановлено, що наявність тіньової економіки в агропромисловому виробництві потребує розробки механізму зниження її рівня, тому що тінізація впливає на економічну ефективність виробництва, продовольчу безпеку, екологічну сталість, соціальну справедливість, стимулювання інновацій тощо.

4. Існує різноманітність методів та підходів до вимірювання та оцінки рівня тіньової економіки. Деякі підходи базуються на офіційних статистичних даних, таких як валовий внутрішній продукт, зайнятість та податкові надходження тощо. Інші підходи використовують альтернативні методи, такі як анкетування підприємств та населення, моделювання та аналіз факторів, що впливають на тіньовий сектор. Важливою складовою оцінки рівня тіньової економіки є врахування специфічних факторів кожної країни, таких як правова база, соціально-економічні умови, рівень корупції та культурні особливості. Комбінація різних методів та підходів може допомогти отримати більш повне розуміння рівня тіньового сектору та його впливу на економіку країни.

5. Вихідні дані мають велике значення для визначення рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Ці дані надають відомості про різні аспекти економічної діяльності в сільськогосподарському секторі та використовуються для оцінки рівня та характеристик тіньової економіки. Тому на наш погляд, важливо мати доступ до достовірних і надійних даних, які відображають реальну економічну ситуацію. Для удосконалення отримання вихідних даних (формування бази даних) для існуючих методик визначення рівні тіньової економіки в агропромисловому виробництві ми пропонуємо декілька можливих шляхів, таких як розвиток інноваційних джерел даних, урахування контекстуальних факторів, таких як політична, економічна, соціальна та культурна ситуація в країні.

6. Запропоновано обрати ключовим напрямком удосконалення отримання вихідних даних (формування бази даних) для існуючих методик визначення рівня тіньової економіки – розвиток інноваційних джерел даних, за допомогою таких способів, як використання цифрових слідів, великих даних (Big Data), використання супутникових зображень та геопросторових даних, використання даних з електронних платіжних систем, використання штучного інтелекту та машинного навчання.

7. Досвід зарубіжних країн в детінізації економіки може мати важливе значення для України. Наведені приклади успішних практик та інструментів, використаних в інших країнах, Україна може отримати цінні вказівки та ідеї для вдосконалення своєї стратегії детінізації. Зокрема, вивчення зарубіжного досвіду може допомогти Україні у зниженні рівня тіньової економіки, а саме удосконалення: законодавства та регуляторної політики, податкової систем, фінансового моніторингу, антикорупційних заходів. Проте, важливо адаптувати зарубіжний досвід до існуючих умов, враховуючи культурні, економічні та інституціональні особливості країни.

8. На основі зарубіжного досвіду запропоновано кілька можливостей для впровадження детінізації економіки в Україні: гармонізація нормативно-правової бази через приведення її у відповідність до найкращих світових стандартів у сферах оподаткування, фінансового моніторингу та валютного регулювання; створення єдиного інформаційного ресурсу для поліпшення взаємодії між уповноваженими державними структурами та органами оперативного реагування в електронній формі; удосконалення системи відповідальності та оптимізація податків; посилення незалежності та неупередженості роботи податкових органів та розширення їх компетенції у фінансовому моніторингу; використання механізмів економічної «амністії» для повернення тіньових активів у легальну економіку та запобігання відтоку капіталу; проведення оптимізації структури та спрощення процедур адміністрування податків, наслідуючи країни Європейського Союзу.

9. Запобігання корупції вимагає системного підходу та впровадження ефективних антикорупційних заходів. Країни, які успішно борються з корупцією, зазвичай мають сильну правову систему, незалежні антикорупційні органи, ефективні механізми нагляду та контролю, а також культуру відкритості та неприйняття корупції в суспільстві. Однак, це складний процес, і досягнення успіху в боротьбі з корупцією вимагає часу, постійних зусиль та залучення всіх зацікавлених сторін, особливо це є актуальним для державних служб. Також необхідно проводити глибокі структурні реформи, посилювати прозорість, забезпечувати незалежність судової системи та правоохоронних органів, а також сприяти розвитку громадянського суспільства та активно включати громадян у процес боротьби з корупцією. В цілому, ефективна боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу, спрямованого на зміну норм культури, зміцнення інституцій та налагодження ефективного контролю, щоб знизити рівень корупції і сприяти створенню справедливого та прозорого суспільства.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

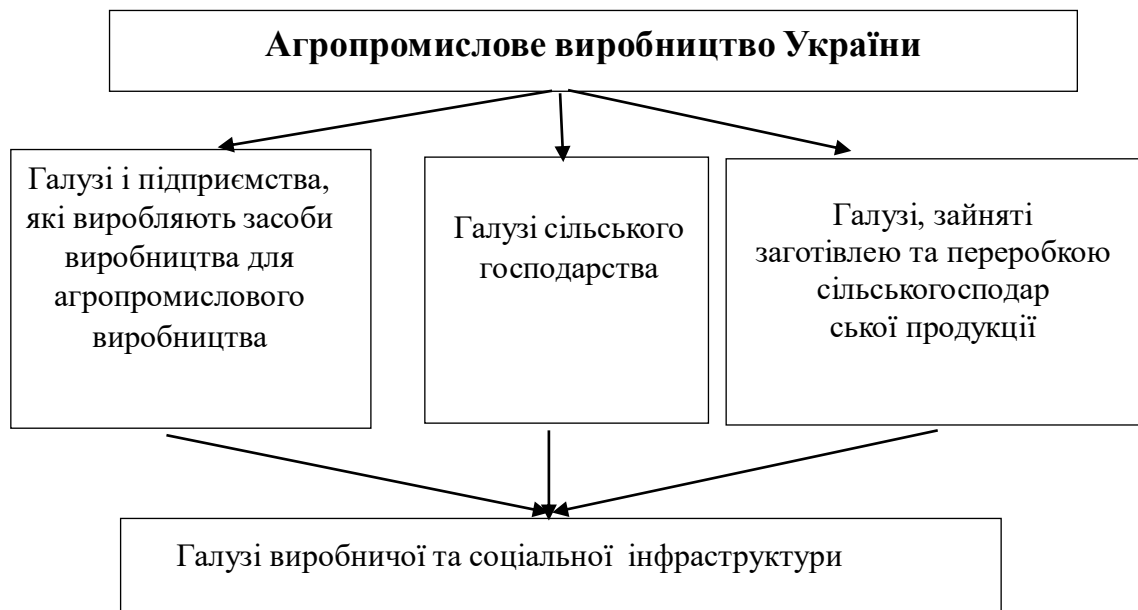
2.1. Аналіз сучасного стану агропромислового виробництва

Агропромислове виробництво України представляє собою цілісну виробничо-економічну систему, що включає різноманітні галузі, такі як сільське господарство, промисловість, науку, що спрямовані на отримання, транспортування, зберігання, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції. Агропромислове виробництво є невід'ємною частиною національної економіки, впливає на соціально-економічний розвиток країни, рівень життя населення, продовольчу безпеку та забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною. Основним засобом виробництва в агропромисловому виробництві є земля, яка використовується для вирощування сільськогосподарської продукції, яка в свою чергу забезпечує потреби виробництва, переробки і споживання. Цей комплекс відрізняється своєю структурою та складом від інших міжгалузевих комплексів та відіграє важливу роль у суспільстві, забезпечуючи людину важливими продуктами та ресурсами.

У роботі Андрійчука В. Г. агропромисловий комплекс визначено як основне та найбільш широке поняття, яке включає в себе: І сферу –

виробництво для сільського господарства, підприємств харчової і переробної промисловості, засобів виробництва; II сферу – власне сільське господарство; III сферу – заготівля і зберігання сільськогосподарської сировини, її переробка, що є провідною ланкою цієї сфери; IV сферу – ринкову інфраструктуру (аграрні біржі, гуртові ринки, аукціони, власна торговельна мережа сільськогосподарських товаровиробників і переробних підприємств); V сферу – виробничу інфраструктуру [105, с. 6].

Функціональний зміст агропромислового виробництва (АПВ) можна розкрити під час аналізу соціально-економічних взаємозв'язків на макроекономічному рівні та на рівні підприємств. Іншими словами, всю розмаїтість міжгалузевих зв'язків, які впливають на розвиток агропромислового виробництва, слід розглядати з двох поглядів: організаційно-технологічного і соціально-економічного. У першому випадку проводиться аналіз конкретного характеру та організаційно-виробничих особливостей цих економічних зв'язків. У другому – зосереджується на соціальній природі цих відносин та визначаються їхні наслідки. Слід також враховувати, що міжгалузеві зв'язки активно впливають на техніко-економічне становище в одних галузях агропромислового виробництва завдяки впливу на них інших сфер. Цей вплив може бути здійснений як через прямий технологічний ланцюг, так і за допомогою опосередкованих і зворотних зв'язків (рис 2.1).

Рис. 2.1. Структура агропромислового виробництва України

Сільське господарство в структурі агропромислового виробництва має особливо значення тому, що воно є однією з найбільших галузей. Про це свідчить низка важливих макроекономічних параметрів. Найважливішим серед них є частка сільського господарства у валовому внутрішньому продукті держави (ВВП) (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

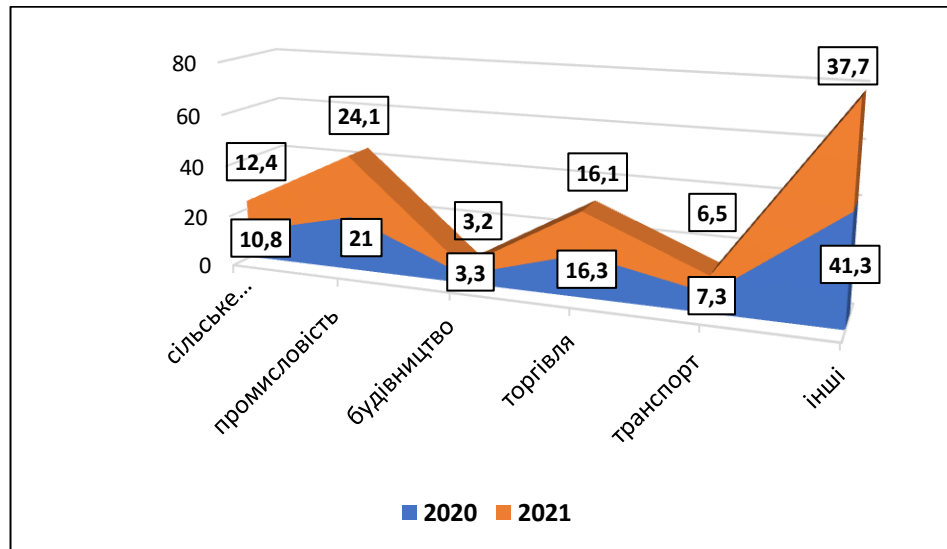
Валовий внутрішній продукт України

Роки	млрд.грн	У постійних цінах 2016 року, % до попереднього року	
		зміна обсягу	зміна дефлятора
2018	3560,3	3,5	15,4
2019	3977,2	3,2	8,2
2020	4222,0	-3,8	10,3
2021	5459,6	3,4	25,1

Джерело: [106]

Номінальний ВВП за 2021 рік становив 5459,6 млрд. грн в порівнянні з ВВП за 2020 рік - 4222,0 млрд. грн. Структура валової доданої вартості (ВДВ) відображає основні сектори економіки, які є ключовими джерелами виробництва, та допомагає аналізувати економічну стабільність та диверсифікацію країни. Зміни в структурі ВДВ можуть свідчити про зміни в

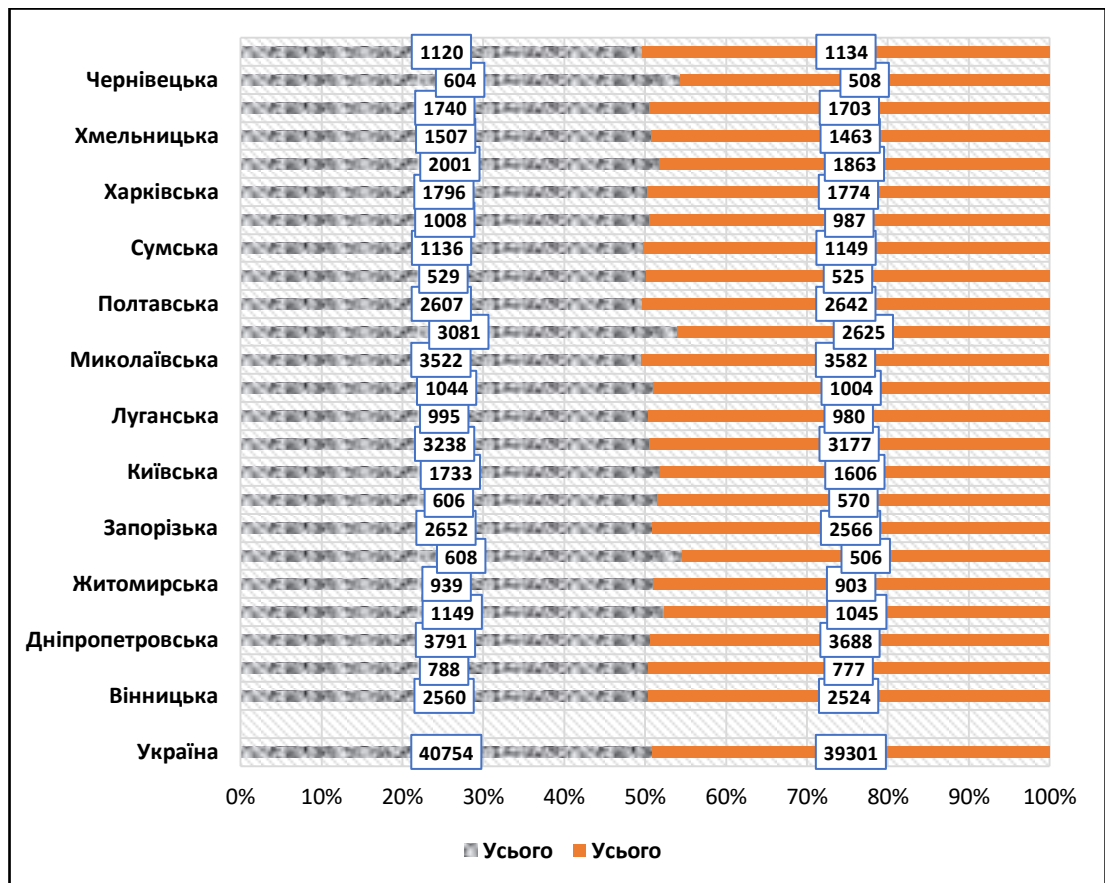
економічному розвитку, перерозподіл ресурсів та залежність від певних галузей (рис. 2.2). Так в сільському господарстві за період з 2020 по 2021 рік відмічається збільшення ВДВ на 1,6 %.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [107]

Рис. 2.2. Структура валової доданої вартості в розрізі галузей України

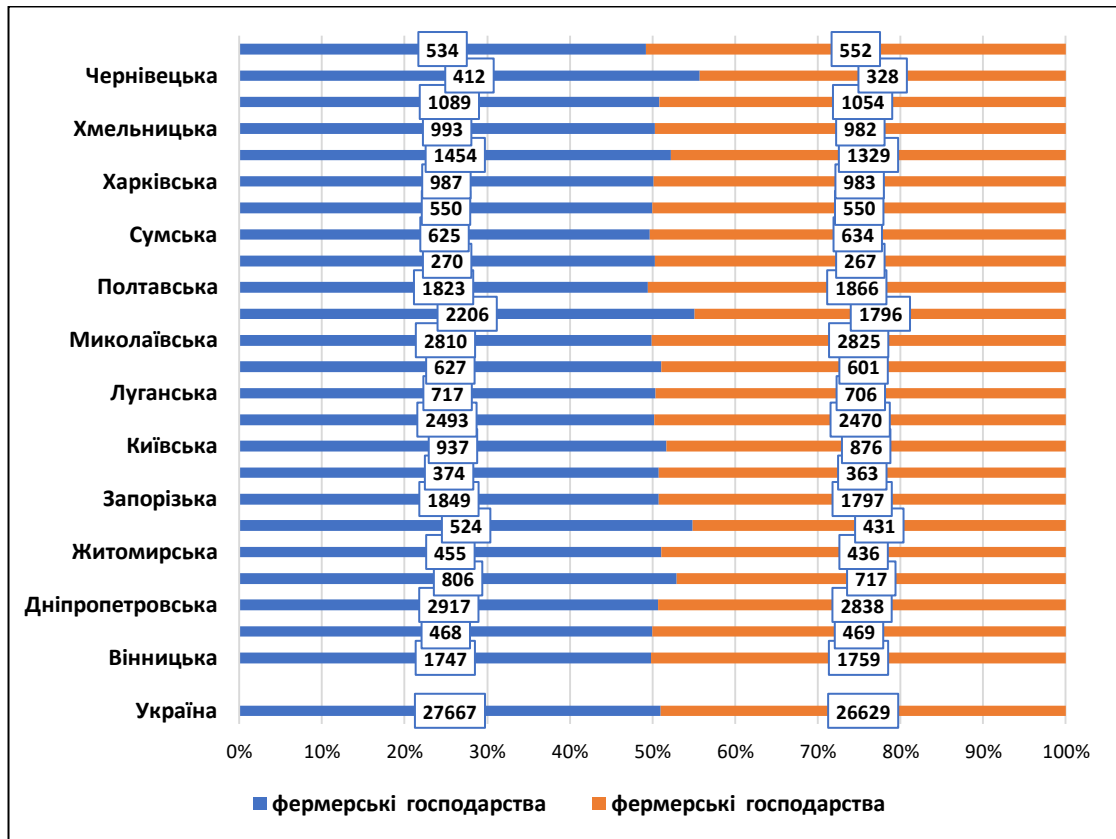
Агропромислове виробництво складається з сукупності підприємств, які спеціалізуються на виробництві конкретних видів продукції, її переробці або наданні певних послуг, що задовольняють потреби населення у продуктах харчування або промисловості у сировині. В Україні функціонують суб'єкти господарювання різних форм власності та організаційно-правових форм: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, господарства населення, господарські товариства. Загальні та спеціальні умови їх створення визначає законодавство (рис. 2.3).

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108].

Рис. 2.3. Кількість підприємств, що мали сільськогосподарські угіддя за регіонами, одиниць

Наведені дані рисунку 2.3 вказують на зменшення кількості сільськогосподарських підприємств по Україні з 2020 по 2021 рік на 1 453 одиниць, в тому числі незначне скорочення підприємств по Харківській області на 22 одиниці. За різних причин економічного та політичного характеру впродовж з 2020 по 2021 рік відбувалось скорочення кількості фермерських господарств при збільшенні площі угідь у їх користуванні. Так, у 2021 р. в Україні кількість фермерських господарств скоротилась на 1 038 одиниці порівняно із 2020 роком (рис. 2.4)

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.4. Кількість фермерських господарств, що мали сільськогосподарські угіддя за регіонами, одиниць

Розмір суб'єкта господарювання є важливою характеристикою, що впливає на його поведінку, визначає кінцеві результати функціонування і перспективи розвитку. Він відображає обсяг задіяних суб'єктом виробничих ресурсів і результат їхнього використання – обсяг виробленої продукції, одержаного від її реалізації доходу. Розмір є параметром, що характеризує місце відповідного суб'єкта в галузі, регіоні тощо. Дефініція "економічного розміру суб'єкта" має глибокий зв'язок з поняттями "масштаб виробництва" та "рівень концентрації виробництва". З погляду економічної теорії, масштаб відображає рівень застосування факторів виробництва [109, с. 8], якими і є задіяні ресурси. Зростання масштабу означає збільшення обсягу використовуваних ресурсів, результатом чого зазвичай є зростання обсягів

виробництва і прояв низки ефектів у вигляді зміни якісних показників (ефективності) виробничої діяльності.

Суб'єкти господарювання зазвичай поділяють за їхнім розміром на малі, середні та великі, що є важливою характеристикою для різних галузей. В сільському господарстві варіація виробників за їхніми розмірами дуже велика: тут функціонують мільйони невеликих господарств населення, поряд із якими є сільськогосподарські підприємства зі значно більшими обсягами доходів, що можуть різнитися в тисячі разів. Незважаючи на тенденцію до концентрації виробництва, малі сільськогосподарські виробники зберігають свою вагомую роль у вітчизняному аграрному секторі (фермерські господарства, особисті підсобні господарства тощо).

Господарський кодекс України [110] встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності (господарювання), яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності. Із змісту ч. 2 ст. 55 Господарського кодексу суб'єктами господарювання можуть бути юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України [111], державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку. Отже, Господарський кодекс, надає можливість вибору організаційних форм здійснення господарської діяльності з урахуванням специфіки регулювання тих чи інших сфер діяльності (ринків) та відповідного їм правового режиму.

Господарським кодексом України [110] встановлені критерії до кваліфікації підприємств за їх розміром: мікропідприємства – середня кількість працівників ≤ 10 осіб, річний дохід ≤ 2 мільйони євро; малі підприємства – середня кількість працівників ≤ 50 осіб, річний дохід ≤ 10 мільйонів євро; великі підприємства – середня кількість працівників ≤ 250 осіб, річний дохід ≤ 50 мільйонів євро; середні підприємства – усі інші.

Аналіз літературних джерел демонструє, що існують певні розбіжності та відмінності в підходах до класифікації сільськогосподарських виробників за їхніми розмірами. Так, Т.І. Яворська розглядає малий бізнес як діяльність будь-яких малих підприємств та окремих громадян (фізичних осіб) з метою реалізації їхнього власного економічного інтересу [112, с. 7]. З іншого боку, М.Г. Шульський до малих форм господарювання в сільському господарстві відносить господарську діяльність, що ґрунтується на праці членів сім'ї з можливим залученням одного середньорічного працівника, зазначаючи, що під такий критерій підпадають особисті селянські господарства та класичні фермерські господарства [113]. На нашу думку, необхідно враховувати не лише кількісні характеристики, що визначають розмір сільськогосподарських виробників, але й деякі якісні ознаки, щоб повніше охарактеризувати цю категорію. До таких дослідники відносять незалежне управління, приватний капітал, локальну сферу діяльності [111, с. 11]. Вважаємо, що особливо важливою характеристикою є незалежне управління, оскільки при злитті з іншим суб'єктом господарювання сільськогосподарський виробник, перетворившись на виробничий підрозділ аграрного чи іншого підприємства, втрачає здатність до самостійних дій. Розподіл підприємств України, які здійснювали сільськогосподарську діяльність за розміром сільськогосподарських угідь за 2020-2021 рр наведений в додатку А, та вказує, що кількість сільськогосподарських підприємств площею 20,01–50,00 га збільшилася у 2021 році порівняно з 2020 роком на 65 одиниць або на 4,4. %, сільськогосподарських підприємств площею 100,01–500,00 га на 1 482 одиниць або 7.2 % [108]. До позитивних характеристик малих сільськогосподарських підприємств, зокрема фермерських господарств, дослідники відносять надзвичайно високий рівень їхньої мотивації до ефективної праці, що пов'язано з поєднанням функцій власників бізнесу і виконавців основних виробничих операцій [112, 114]. Малим підприємствам притаманна висока мобільність, гнучкість у реагуванні на зміни ринкової кон'юнктури. Ці їхні характеристики в поєднанні зі спрощеною структурою

управління визначають націленість малих підприємств на пошук і освоєння інновацій, їхню схильність до творчої самодіяльності [113].

Для аналізу структури аграрного виробництва за розміром підприємств у рослинництві, візьмемо виробництво найбільш популярної групи рослинницької продукції – зернових і зернобобових (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Групування підприємств за розмірами площі, з якої зібрано врожай
зернових та зернобобових культур у 2021 р.**

	Кількість підприємств		Обсяг виробництва		Урожайність, ц з 1 га площі, з якої зібрано врожай
	одиниць	у % до загальної кількості	тис.т	у % до загального обсягу виробництва	
Зернові та зернобобові культури					
Підприємства	32403	100,0	69689,1	100,0	59,3
з них з площею, га					
до 100,00	18361	56,7	2699,1	3,9	41,3
100,01–200,00	3745	11,5	2717,7	3,9	49,8
200,01–500,00	4380	13,5	7596,6	10,9	53,5
500,01–1000,00	2833	8,7	11352,0	16,3	56,0
1000,01–2000,00	1938	6,0	15567,4	22,3	57,9
2000,01–3000,00	604	1,9	8977,9	12,9	61,5
більше 3000,00	542	1,7	20778,4	29,8	70,4

Джерело: [108]

Як бачимо, самою чисельною групою підприємств за аналізованою ознакою є підприємства із площею землі до 100 га – 18361 одиниць. Проте, на їх частку припадає лише 3,9 % валового збору зернових та зернобобових. І в даній групі фіксується найнижча урожайність. Натомість остання група підприємств із площею землі понад 3000 га є найменш чисельною – 542 одиниці, але їх частка у валовому зборі продукції – майже третина (29,8 %) [108]. І при цьому вони забезпечують найвищу урожайність.

Аналізовані різниці обумовлені доступом до ресурсів – капіталу, знань, технологій, земельних ділянок та інше. Великі суб'єкти господарювання

мають достатню ліквідність для впровадження передових агротехнологій та сучасної техніки. Крім того, вони можуть здійснювати економію за рахунок масштабу.

Особливу увагу приділяємо аналізу змін кількості зайнятих осіб та найманих працівників у агропромисловому виробництві. Це дозволяє нам здобути об'єктивну оцінку процесів економічного та соціально-демографічного характеру як загалом, так і в конкретній сфері діяльності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Кількість зайнятого населення в агропромисловому виробництві
(у віці 15-70 років; тисяч осіб)**

	2015	2018	2019	2020	2021
Усього	16443,2	16360,9	16578,3	15915,3	15610,0
Сільське, лісове та рибне господарство	2870,6	2937,6	3010,4	2721,2	2692,7
<i>у відсотках до загального підсумку</i>	<i>17,5</i>	<i>18,0</i>	<i>18,2</i>	<i>17,1</i>	<i>17,3</i>
Промисловість	2573,9	2426,0	2461,5	2358,6	2313,2
<i>у відсотках до загального підсумку</i>	<i>15,7</i>	<i>14,8</i>	<i>14,8</i>	<i>14,8</i>	<i>14,8</i>
Транспорт, складське господарство	998,0	995,1	999,0	975,2	961,0
<i>у відсотках до загального підсумку</i>	<i>6,1</i>	<i>6,1</i>	<i>6,0</i>	<i>6,1</i>	<i>6,2</i>
Харківська область	161,9	172,4	176,7	155,5	153,3
Кількість найманих працівників (тисяч осіб)					
Усього	5930,0	5999,5	6369,6	6213,7	...*
Сільське, лісове та рибне господарство	569,4	545,7	535,0	499,9	...*
у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг	502,7	481,4	473,8	445,4	...*
<i>у відсотках до загального підсумку</i>	<i>8,5</i>	<i>8,0</i>	<i>7,4</i>	<i>7,2</i>	<i>...*</i>
Промисловість	2241,4	2101,4	2037,1	1974,1	...*
у т.ч. виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	319,5	321,5	319,5	313,7	...*
<i>у відсотках до загального підсумку</i>	<i>5,4</i>	<i>5,4</i>	<i>5,0</i>	<i>5,0</i>	<i>...*</i>

Транспорт, складське господарство	772,7	760,0	751,8	719,1	...*
у відсотках до загального підсумку	13,0	12,7	11,8	11,6	...*
Харківська область	28,4	25,7	25,2	23,6	...*

Джерело: [108] *Дані відсутні

Така статистика є важливим показником для оцінки ролі сільського господарства в економіці країни та здатності галузі задовольнити потреби населення в харчуванні та сировині. Вона також дає уявлення про рівень зайнятості та економічного розвитку сільських регіонів. Так дані таблиці 2.3 показують, що кількість зайнятого населення в агропромисловому виробництві по Україні з 2015 року по 2021 рік знизилась на 833,2 тис осіб, по Харківській області на 8,6 тис. осіб. У Харківському регіоні у 2021 році середньооблікова кількість штатних працівників у сфері сільського господарства становила 17 948 осіб.

Показники кількості найманих працівників за наведеними видами діяльності в агропромисловому виробництві мають тенденцію до зниження з 2015 року. Важливо зауважити, що зменшення кількості найманих працівників в агропромисловому виробництві не завжди є негативним явищем. Механізація та автоматизація можуть підвищувати продуктивність та забезпечувати більш ефективне використання ресурсів у галузі сільського господарства. Зменшення земельних площ під сільськогосподарські культури або зміна структури вирощуваних культур може зменшити потребу в робочій силі в аграрному секторі. Також зміни в споживанні продуктів харчування, які вирощуються на сільськогосподарських угіддях, можуть призвести до розподілу земель на інші культури, або змінити потребу в праці. Однак такі зміни можуть потребувати перекваліфікації та переорієнтації робочої сили на інші види робіт.

Заробітна плата є важливим індикатором та впливовим фактором, що визначає рівень соціально-економічного стану кожної країни. Диференціація

заробітної плати є об'єктивним явищем, яке відображає особливості праці та визначається соціально-економічними різницями в статусі суспільних членів у сферах права, розподілу та споживання. Це характерне для всіх країн, незалежно від рівня достатку населення. Ця диференціація зазвичай визначається співвідношенням попиту та пропозиції на різних ринках праці (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних
працівників за видами економічної діяльності (грн)**

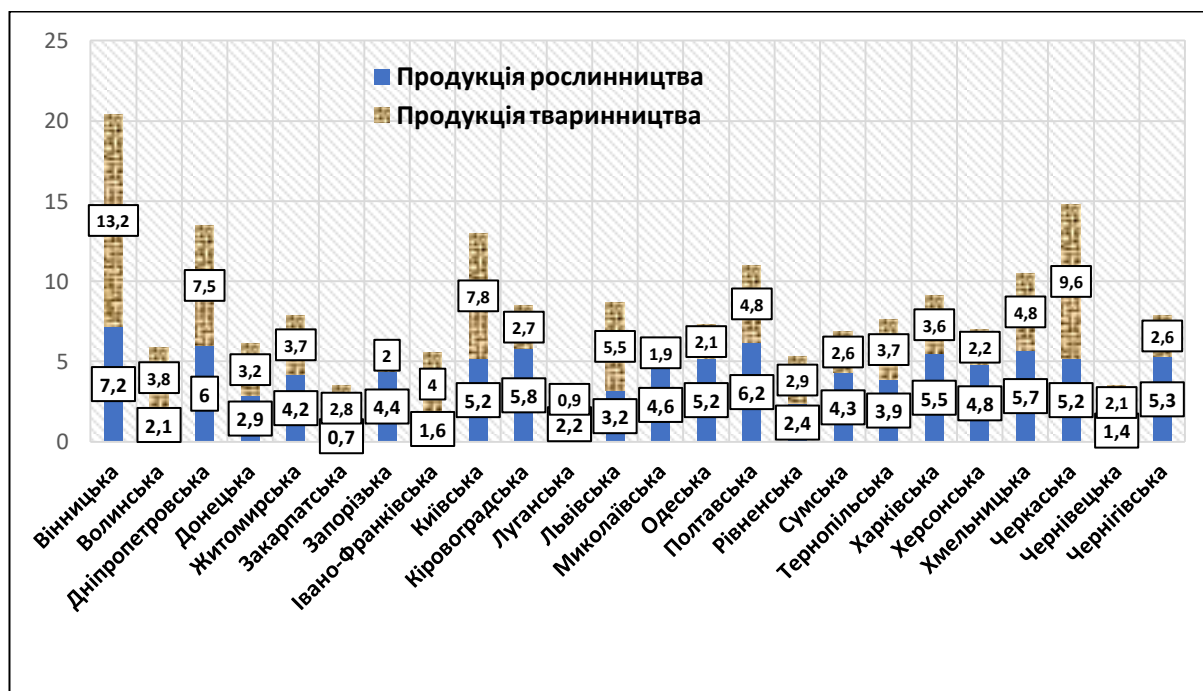
	2015	2018	2019	2020	2021
Україна, усього	4195	8865	10497	11591	14014
Сільське, лісове та рибне господарство	3309	7557	8856	9757	12287
у т.ч. сільське господарство	3140	7166	8738	9734	11733
<i>У відсотках до середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників в цілому по економіці</i>	<i>74,8</i>	<i>80,8</i>	<i>83,2</i>	<i>84,0</i>	<i>83,7</i>
Промисловість	4789	9633	11788	12759	14902
з неї виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	4184	8338	9986	10761	12448
<i>У відсотках до середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників в цілому по економіці</i>	<i>99,7</i>	<i>86,5</i>	<i>95,1</i>	<i>92,8</i>	<i>88,8</i>
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	4653	9860	11704	11951	13837
<i>У відсотках до середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників в цілому по економіці</i>	<i>110,9</i>	<i>111,2</i>	<i>111,5</i>	<i>103,1</i>	<i>98,7</i>
Харківська область	3066	6512	7812	8839	12493

Джерело: [108]

Дані таблиці 2.4 свідчать про зростання середньомісячної номінальної заробітної плати штатних працівників у 2015–2021 рр.: по Україні – на 9 819

грн, по Харківській області – на 9 427 грн. Водночас спостерігається зниження її рівня у відсотках до середньої по економіці, що може пояснюватися кількома чинниками: сезонністю, особливо в аграрному секторі; економічними кризами, які зменшують доходи підприємств і можливості підвищення зарплат; змінами у структурі економіки, зокрема зростанням частки менш робочомістких секторів; рівнем конкуренції на ринку праці, що впливає на можливості підвищення чи стримування зарплат.

Визначення частки регіонів у виробництві сільськогосподарської продукції допомагає відстежувати тенденції та зміни в розвитку галузі на регіональному рівні. Це дозволяє здійснювати аналіз ефективності реалізованих заходів та приймати відповідні рішення для покращення ситуації у різних регіонах (рис. 2.5).

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.5. Частка регіонів України у загальному виробництві продукції сільського господарства у 2021 році

Рослинництво відіграє важливу роль у складі агропромислового комплексу та є основною галуззю сільськогосподарського виробництва. Рівень розвитку рослинництва служить показником ефективного

використання земель та продуктивного потенціалу сільськогосподарських рослин. В Україні вирощується близько 400 видів рослин, які мають значиме господарське значення. Розвиток рослинництва тісно пов'язаний з іншою важливою галуззю - тваринництвом, яке перетворює рослинницьку продукцію, включаючи побічні продукти та відходи, в цінні харчові продукти та сировину.

На ефективність та динаміку розвитку агропромислового виробництва вказують індекси сільськогосподарської продукції (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Індекси сільськогосподарської продукції по Україні
(% до попереднього року)**

Показники	2019	2020	2021
Продукція сільського господарства	101,4	89,9	116,4
підприємства	102,7	88,0	122,3
господарства населення	99,1	93,6	105,6
Продукція рослинництва	101,8	87,9	122,6
підприємства	102,5	85,8	127,8
господарства населення	100,2	92,8	111,4
Продукція тваринництва	100,2	97,5	95,4
підприємства	103,8	99,3	98,0
господарства населення	96,7	95,6	92,4

Джерело: [106]

Загалом виробництво сільськогосподарської продукції по Україні зросло у 2021 році на 16,4 % порівняно з 2020 роком, в тому числі виробництво продукції рослинництва на 22,6 %. В той же час виробництво продукції тваринництва за усіма категоріями сільськогосподарських виробників має тенденцію до зниження у 2021 році на 4,6 % порівняно з 2020 роком.

По Харківській області індекс сільськогосподарської продукції по господарствам усіх категорій з 2018 року знизився, так у 2022 році індекс становив 44,2 % у порівнянні з 2021 роком (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Індекси сільськогосподарської продукції по Харківській області
(у постійних цінах 2016 року; % до попереднього року)

	Господарства усіх категорій			Підприємства			Господарства населення		
	Всього	з неї		Всього	з неї		Всього	з неї	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва
2018	106,1	106,9	101,9	109,3	109,9	104,7	101,1	101,5	99,9
2019	102,5	102,3	103,6	107,5	106,9	112,6	,1	93,2	96,9
2020	98,0	99,0	92,8	102,3	102,9	97,6	89,9	90,4	88,6
2021	98,3	100,7	84,5	100,5	102,1	87,4	93,4	97,1	81,7
2022 *	44,2	45,2	37,4	43,6	44,0	9440,2	45,4	48,4	34,6

*Дані наведено без урахування тимчасово окупованих російською федерацією територій та частини територій, на яких ведуться (велися) бойові дії. Джерело: [116]

Загалом тенденція зниження індексу присутня за господарствами усіх категорій. У 2020 році за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції Харківська область посіла 3 місце серед усіх регіонів України [115].

Визначення структури продукції сільського господарства за категоріями виробників вказує, що найбільший внесок у виробництво сільськогосподарських продуктів вносять сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм (табл. 2.7). Причому по підприємствам з 2015 по 2021 роки обсяги продукції рослинництва збільшилися на 113 635,3 млн грн, продукція тваринництва на 2 726,9 млн грн.

Аналогічно тенденція нарощування обсягів виробництва продукції рослинництва і тваринництва присутня і по фермерським господарствам. Щодо господарств населення продукція рослинництва за зазначений період збільшилась 13 615,5 млн грн, але продукція тваринництва знизилася на 14 244,2 млн грн. Наведені дані (табл. 2.7) свідчать, що рослинництво є базовою галуззю сільськогосподарського виробництва України, а його частка у структурі продукції сільського господарства у 2021 році становить 81,4 %,

тоді як продукція тваринництва – 18.6 % [108]. Багато галузей промисловості, таких як харчова, комбикормова, текстильна та інші, залежать від сировини рослинного походження і тісно пов'язані з тваринництвом.

Таблиця 2.7

Структура продукції сільського господарства за категоріями виробників по Україні (у постійних цінах 2016 року, млн грн)

	2015	2018	2019	2020	2021
Підприємства					
Продукція сільського господарства	367738,8	437998,6	449806,3	395717,7	484101,0
продукція рослинництва	299369,3	367688,1	376789,7	323198,2	413004,6
продукція тваринництва	68369,5	70310,5	73016,6	72519,5	71096,4
у т. ч. фермерські господарства					
Продукція сільського господарства	55009,4	73181,7	79053,0	65771,8	90259,5
продукція рослинництва	52312,9	70214,1	75809,2	62295,1	86420,9
продукція тваринництва	2696,5	2967,6	3243,8	3476,7	3838,6
Господарства населення					
Продукція сільського господарства	229094,0	233295,4	231176,1	216403,8	228465,3
продукція рослинництва	153647,6	161659,4	161915,9	150178,8	167263,1
продукція тваринництва	75446,4	71636,0	69260,2	66225,0	61202,2
Вироблено продукції сільського господарства на одну особу, грн					
Господарства усіх категорій	13930	15881	16203	14663	17221
підприємства	8583	10362	10703	9479	11700
господарства населення	5347	5519	5500	5184	5521

Джерело: [108]

Головним сектором в рослинництві Харківської області є зернове господарство (табл. 2.8), яке становить до 60% від загального обсягу виробництва рослинницької продукції. Тенденція нарощування обсягів виробництва продукції рослинництва і тваринництва за період 2019-2021 рр. присутня в розрізі різних груп сільськогосподарських виробників Харківської області, крім господарств населення, де є зниження виробництва як продукції рослинництва так тваринництва. Хоча основними виробниками зерна в області є сільськогосподарські підприємства, господарства населення

протягом останніх років також нарощували його виробництво, орієнтуючись переважно на внутрішньогосподарське використання.

Таблиця 2.8

**Структура продукції сільського господарства за категоріями виробників
Харківської області (у постійних цінах 2016 року; млн. грн)**

	2019	2020	2021
Підприємства			
Продукція сільського господарства	25195,0	25766,7	25906,9
продукція рослинництва	22356,1	22994,8	23483,5
продукція тваринництва	2838,9	2771,9	2423,4
Фермерські господарства			
Продукція сільського господарства	4811,0	4906,6	5268,4
продукція рослинництва	4754,9	4848,0	5208,8
продукція тваринництва	56,1	58,6	59,6
Господарства населення			
Продукція сільського господарства	13267,8	11934,1	11142,0
продукція рослинництва	9983,3	9022,5	8761,9
продукція тваринництва	3284,5	2911,6	2380,1
Продукція сільського господарства у розрахунку на одну особу населення (у постійних цінах 2016 року; гривень)			
Продукція сільського господарства	14422	14247	14160
продукція рослинництва	12126	12100	12324
продукція тваринництва	2296	2147	1836

Джерело: [108]

В галузі тваринництва України по різних видах продукції маємо тенденцію до зниження. З 2015 року зниження продукції тваринництва вказує на скорочення обсягів виробництва, пов'язаних з утриманням та розведенням тварин (табл. 2.9). Також в структурі виробництва спостерігається збільшення виробництва м'яса птиці у сільськогосподарських підприємств, в той час як виробництво яловичини і свинини зменшилося.

Таблиця 2.9

**Динаміка виробництва продукції тваринництва за категоріями
господарств по Україні**

Показники	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Підприємства						
М'ясо (у забійній масі), тис.т	1464	1483	1534	1698	1704	1720
у тому числі яловичина та телятина	94	95	88	102	85	78
свинина	400	373	360	385	385	432
м'ясо птиці	968	1014	1085	1210	1232	1209
Молоко, тис.т	2669	2766	2755	2728	2761	2768
Яйця, млн.шт	9762	8365	8900	9358	8913	7013
Вовна, т	314	255	236	200	146	151
Господарства населення						
М'ясо (у забійній масі), тис.т	859	835	821	794	774	718
у тому числі яловичина та телятина	290	268	271	268	260	233
свинина	360	363	343	323	312	292
м'ясо птиці	176	171	174	172	173	165
Молоко, тис.т	7946	7515	7309	6935	6503	5946
Яйця, млн.шт	7021	7141	7232	7320	7254	7058
Вовна, т	1956	1712	1672	1534	1427	1346

Джерело: [107]

У господарствах населення спостерігається така ж тенденція щодо зниження виробництва яловичини й свинини, а також падіння обсягів м'яса птиці. Це зумовлено погіршенням економічної ситуації, подорожчанням кормів і ветеринарних послуг, зниженням рентабельності та впливом екологічних проблем на продуктивність тварин. Наслідками скорочення тваринництва можуть бути зростання імпорту, зменшення доходів фермерів і підвищення цін для споживачів.

В галузі тваринництва Харківської області за даними таблиці 2.10 спостерігається тенденція до зниження виробництва основних видів продукції з 2019 по 2021 роки за усіма категоріями господарств, крім категорії підприємства, де обсяги виробництва молока збільшилися на 6,2 тис. тон та жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій на 8,1 тис. тон [116].

Таблиця 2.10

**Динаміка виробництва основних видів продукції тваринництва за
категоріями господарств Харківської області**

Показники	2018	2019	2020	2021	2021 у % до 2018
Господарства усіх категорій					
Жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій, тис. т	117,7	126,8	125,6	104,4	88,70
Обсяг виробництва (валовий надій) молока, тис. т	526,5	519,3	469,9	427,5	81,19
Кількість одержаних яєць від птиці свійської, млн. шт	603,6	707,4	636,4	481,1	79,70
Підприємства					
Жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій, тис.т	45,2	58,3	61,8	53,3	117,90
Обсяг виробництва (валовий надій) молока, тис.т	240,0	241,4	244,8	246,2	102,58
Кількість одержаних яєць від птиці свійської, млн.шт	245,7	351,3	280,2	125,0	50,87
Господарства населення					
Жива маса сільськогосподарських тварин, реалізованих на забій, тис. т	72,5	68,5	63,8	51,1	70,48
Обсяг виробництва (валовий надій) молока, тис. т	286,5	277,9	225,1	181,3	63,28
Кількість одержаних яєць від птиці свійської, млн. шт	357,9	356,1	356,2	356,1	99,49

Джерело: [116]

Господарства населення відіграють важливу роль у забезпеченні внутрішнього продовольчого ринку молоком, м'ясом, овочами та фруктами, навіть попри низьку продуктивність, високу собівартість і використання застарілих технологій. Однак дрібнотоварне виробництво стикається з проблемою низької якості продукції, особливо молока та м'яса подвірного забою. У межах імплементації міжнародних стандартів Україна зобов'язалася припинити реалізацію такої продукції, що актуалізує необхідність трансформації господарств населення у малі сільськогосподарські підприємства, здатні забезпечити виробництво та заготівлю продукції відповідно до вимог безпечності й якості.

Харчова промисловість України відіграє ключову роль у забезпеченні населення продуктами, формуванні робочих місць, залученні інвестицій та наповненні бюджету. Вона активно впливає на експорт і імпорт продовольства, є основним споживачем сільськогосподарської сировини, забезпечує харчову безпеку та впроваджує інновації у виробництво й зберігання продукції (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Показники розвитку харчової промисловості України, %

Показники	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Обсяг реалізованої продукції, відсотків до підсумку							
Переробна промисловість	67,2	60,8	62,0	61,9	60,6	58,0	55,9
Виробництво харчових продуктів	18,1	21,4	20,9	19,4	20,4	20,9	18,0
Індекс промислового виробництва, відсотків до попереднього року							
Переробна промисловість	116,2	86,9	105,2	102,9	100,9	94,1	102,4
Виробництво харчових продуктів	105,5	88,6	107,1	98,5	103,9	99,5	94,1
Виробництво напоїв	105,5	90,3	100,8	100,8	99,7	96,7	100,4

Джерело: [107]

Виробництво хімічної та машинобудівної продукції є важливим для ефективності й сталого розвитку агропромислового сектору (додаток Б). Дані свідчать, що у 2013–2018 рр. випуск сечовини скоротився на 932,6 тис. т, а виробництво нітрату амонію також зменшилося у 2018 та 2021 роках [108]. Це може спричинити падіння врожайності, зниження прибутковості, більшу залежність від імпорту та загострення екологічних проблем. Виробництво сільськогосподарської техніки – тракторів, плугів, борін, сіялок, косарок – також зменшується. До причин належать економічні кризи, зміни глобального попиту, технологічне відставання, конкуренція імпорту та використання застарілої техніки.

Аналіз структури посівних площ є важливим інструментом оцінки агропромислового виробництва. Він показує, які культури вирощуються на певних територіях, як змінюється їх структура з часом та які фактори впливають на ці зміни. Такий аналіз дозволяє визначити раціональність використання земельних ресурсів, виявити надмірну концентрацію окремих культур, що може знижувати родючість ґрунтів і підвищувати ризики хвороб, а також оцінити недовикористання перспективних культур. Дані про посівні площі по Україні та Харківській області наведено в таблицях 2.13 і 2.14.

Таблица 2.13

Динаміка структури посівних площ сільськогосподарських культур по Україні (тис. га)

Культури сільськогосподарські	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021
Господарства усіх категорій							
Всього, у т.ч.	32406,0	27173,3	26951,5	26901,8	28000,8	28147,5	28580,9
культури зернові та зернобобові	14583,4	13646,5	15090,0	14738,4	15318,1	15392,2	15994,8
культури технічні	3751,3	4186,8	7295,8	8350,3	9129,9	9223,8	9244,5
коренеплоди, культури овочеві та баштанні	2072,5	2276,9	1966,6	1822,9	1828,4	1854,3	1806,6
культури кормові	11998,8	7063,1	2599,1	1990,2	1724,4	1677,2	1535,0
Підприємства							
Всього, у т.ч.	30421,8	22362,9	18995,8	18706,4	19601,5	19722,6	20198,7
культури зернові та зернобобові	14190,7	11975,2	11280,3	10719,4	11202,3	11251,1	11791,3
культури технічні	3721,1	3840,4	6247,5	7136,0	7806,2	7904,7	7920,9
коренеплоди, культури овочеві та баштанні	919,1	246,3	98,1	76,5	55,7	58,5	56,9
культури кормові	11590,9	6301,0	1369,9	774,5	537,3	508,3	429,6
у тому числі фермерські господарства							
Всього, у т.ч.	0,2	1485,1	3707,2	3995,2	4546,6	4575,8	4802,6
культури зернові та зернобобові	0,0	876,3	2248,9	2309,6	2614,5	2610,8	2821,5
культури технічні	0,1	421,9	1325,6	1589,5	1862,9	1896,8	1920,5
коренеплоди, культури овочеві та баштанні	0,1	31,5	31,9	21,3	15,6	15,8	15,3
культури кормові	0,0	155,4	100,8	74,8	53,6	52,4	45,3
Господарства населення							

Всього, у т.ч.	1984,2	4810,4	7955,7	8195,4	8399,3	8424,9	8382,2
культури зернові та зернобобові	392,7	1671,3	3809,7	4019,0	4115,8	4141,1	4203,5
культури технічні	30,2	346,4	1048,3	1214,3	1323,7	1319,1	1323,6
коренеплоди, культури овочеві та баштанні	1153,4	2030,6	1868,5	1746,4	1772,7	1795,8	1749,7
культури кормові	407,9	762,1	1229,2	1215,7	1187,1	1168,9	1105,4

Джерело: [108]

Наведені дані таблиць 2.13 свідчать про суттєві зміни у структурі посівних площ за 1990-2021 рр. У загальній кількості посівних площ більше половини становлять культури зернові та зернобобові, а їхні обсяги майже не змінні – 53-54 % по господарствам усіх категорій починаючи з 2019 р. По Харківській області спостерігаються такі ж тенденції як і в цілому по країні (табл.2.14).

Таблиця 2.14

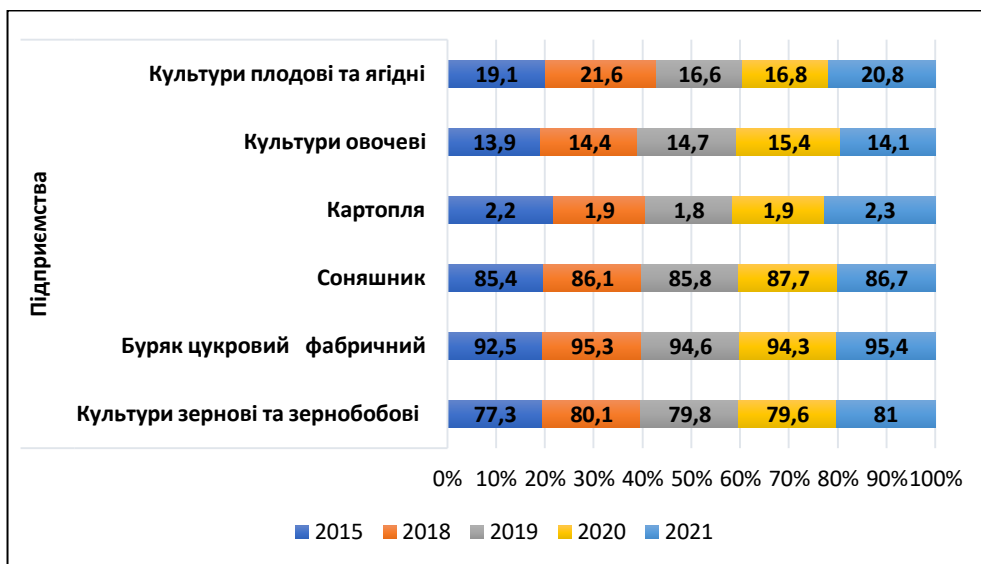
Динаміка структури посівних площ по Харківській області

Роки	Площа посівна сільськогосподарських культур, тис.га					Площа насаджень культур плодових та ягідних, тис.га
	культури зернові та зернобобові	буряк цукровий фабричний	соіяшник	картопля	культури овочеві	
2000	754,9	80,3	241,1	96,8	35,7	20,1
2010	776,8	32,2	444,0	75,0	28,9	10,0
2015	1063,2	15,5	402,8	61,8	30,3	9,7
2016	982,2	24,1	486,7	61,5	30,6	9,3
2017	987,6	23,8	484,8	61,6	30,6	7,9
2018	1015,5	15,3	529,0	61,7	30,9	7,1
2019	1047,2	5,7	523,3	59,5	31,8	7,1
2020	1017,8	4,0	604,2	57,3	32,0	6,7
2021	1061,8	5,7	575,4	55,2	31,6	6,9

Джерело: [116]

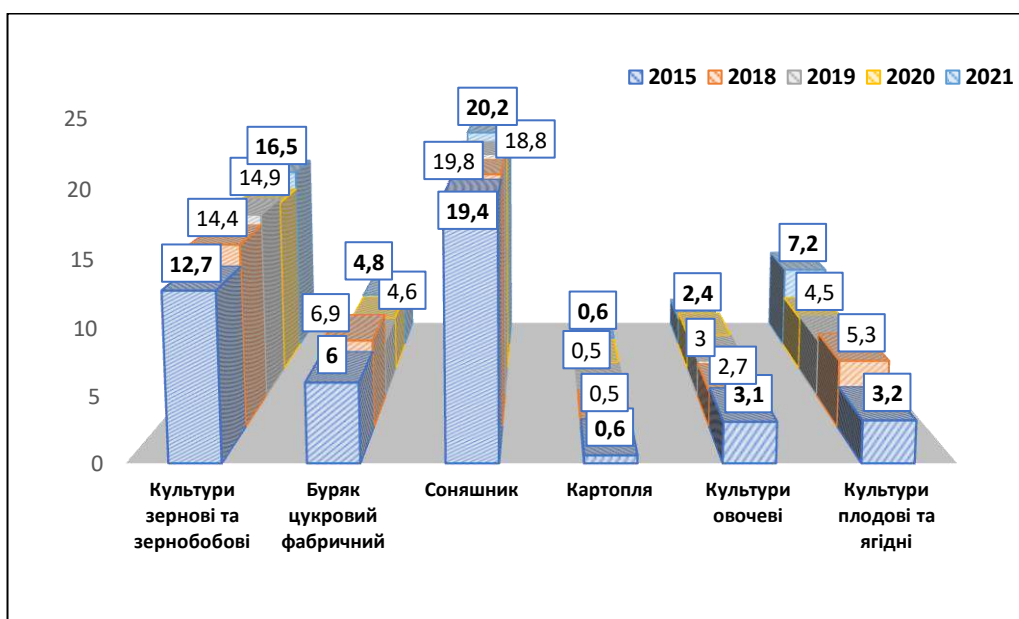
За даними Державної служби статистики відзначається ріст обсягів посівів технічних культур, що відбувається в основному за рахунок суттєвого збільшення площ ріпаку, соіяшнику та цукрового буряку (рис. 2.6, 2.7, 2.8).

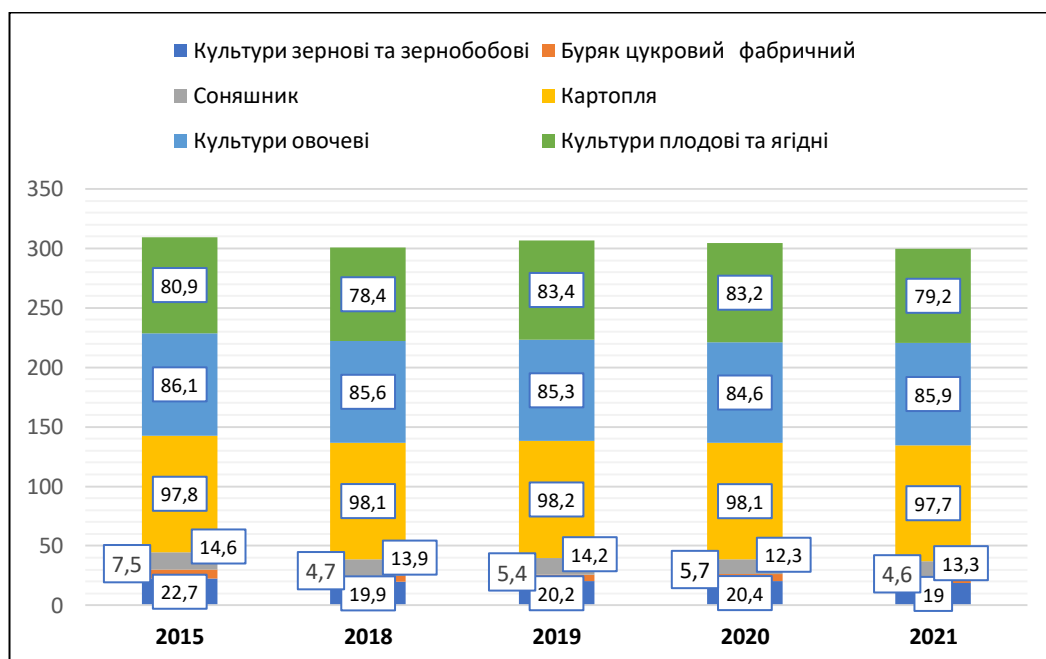
Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.6. Динаміка структури посівних площ сільськогосподарських культур по підприємствах України

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.7. Динаміка структури посівних площ сільськогосподарських культур по фермерським господарствам України

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.8. Динаміка структури виробництва сільськогосподарських культур по господарствам населення України

В Україні встановлені нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах для досягнення високих і стабільних урожаїв та запобігання виснаженню і втраті родючості ґрунтів внаслідок ґрунтової ерозії. Так для зони Лісостепу встановлена структура посівних площ з питомою вагою зернових та зернобобових 25 – 95%, ріпаку 3-5 %, соняшнику 5-9 %, кормових культур 10-75%, овочеві культури 3-5 %. Для Північностепової зони встановлена структура посівних площ з питомою вагою зернових та зернобобових 45-80 %, ріпаку 10 %, соняшнику 10 %, кормових культур 10-60 %, овочеві культури до 20 %, чорний пар 5-14 %. Для Південностепової зони: зернових та зернобобових 40-82 %, ріпаку 5-10 %, соняшнику 12-15 %, кормових культур до 60 %, овочеві культури до 20 %, чорний пар 18-20 % [117].

Статистичні дані таблиці 2.13 свідчать про суттєві відхилення від нормативної структури посівів, насамперед через надмірну частку соняшнику. У 2021 р. його питома вага в підприємствах України становила

25,6 % (2020 р. – 11,8 %), у господарствах населення – 19,7 % (2020 р. – 16,0 %), що порушує оптимальну структуру посівних площ. Соняшник є незадовільним попередником, після якого врожайність зернових знижується на 20–25%, а водоутримувальна здатність ґрунтів погіршується. Зростання його частки створює реальну загрозу для якості ґрунтів.

Сучасна структура посівних площ формується здебільшого за економічною доцільністю, тоді як екологічним та агротехнічним вимогам приділяється недостатньо уваги. Хоч сучасні технології частково пом'якшують наслідки, повністю їх усунути неможливо. Попри наявність нормативів щодо сівозмін, відсутні дієві механізми контролю та відповідальності за їх недотримання. Це створює передумови для монокультурного виробництва, орієнтованого на експорт, що веде до виснаження ґрунтів. За таких тенденцій існує небезпека поступової деградації сільськогосподарських земель, яку можуть відчути вже наступні покоління.

Урожайність сільськогосподарських культур є ключовим показником ефективності рослинництва, що відображає рівень застосування сучасних технологій та залежить від родючості ґрунтів, агротехнічних методів, якості насіння і форм господарювання. Вона вимірює відношення врожаю до площі посівів і не підлягає впливу інфляції. Аналогічно, валові збори показують загальний обсяг врожаю на певній території незалежно від цінових коливань.

Динаміка виробництва та урожайності основних сільськогосподарських культур по Україні (додаток В) за 2000–2021 рр. свідчить про збільшення валового збору та урожайності. У Харківській області позитивна тенденція спостерігається по зернових, зернобобових та цукровому буряку, тоді як по соняшнику збільшився валовий збір за рахунок зниження урожайності. Овочеві культури демонструють зниження обох показників.

Зростання валового збору зумовлене вдосконаленням сортів і гібридів, впровадженням сучасних агротехнологій, оптимізацією менеджменту підприємств та ефективним управлінням ризиками. Рівень чистого прибутку

та рентабельності виробництва (табл. 2.15) також слугує показником ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 2. 15

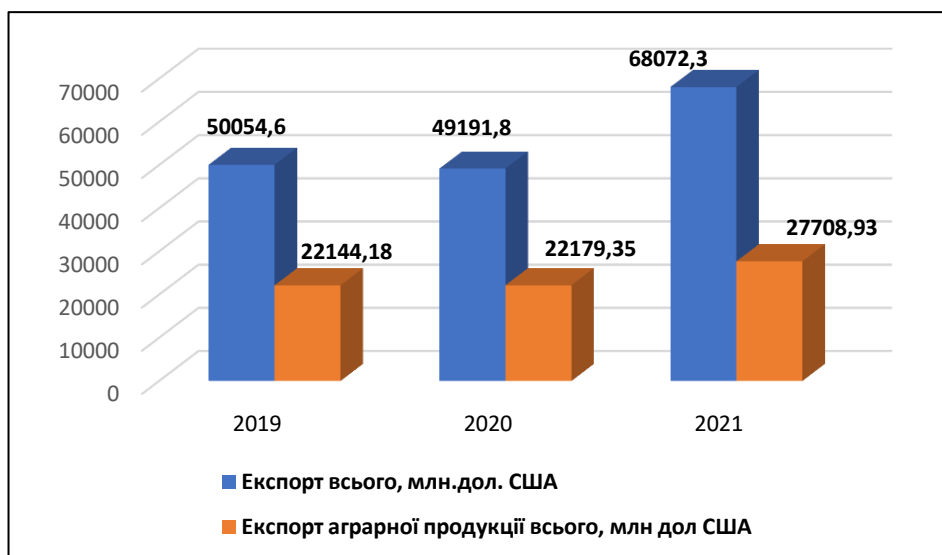
Окремі показники діяльності підприємств по Україні

	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	17320,5	101996,1	70770,2	93553,6	81596,7	...*
Підприємства, які одержали прибуток до оподаткування						
у відсотках до загальної кількості	69,8	89,0	86,8	83,5	83,2	...*
фінансовий результат, млн грн	22152,9	127609,0	93549,5	115852,7	108100,9	...*
Підприємства, які одержали збиток до оподаткування						
у відсотках до загальної кількості	30,2	11,0	13,2	16,5	16,8	...*
фінансовий результат, млн грн	4832,4	25612,9	22779,3	22299,1	26504,2	...*
Чистий прибуток (збиток), млн грн	17253,6	101912,2	70461,8	92892,9	81032,6	...*
Підприємства, які одержали чистий прибуток						
у відсотках до загальної кількості	69,6	88,9	86,7	83,5	83,1	...*
фінансовий результат, млн грн	22094,9	127525,5	93249,0	115197,6	107547,0	...*
Підприємства, які одержали чистий збиток						
у відсотках до загальної кількості	30,4	11,1	13,3	16,5	16,9	...*
фінансовий результат, млн грн	4841,3	25613,3	22787,2	22304,7	26514,4	...*
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	17,5	30,4	14,2	16,6	13,9	...*
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	24,5	43,0	18,9	19,8	19,0	...*
Кількість найманих працівників, тис. осіб	645,2	500,9	479,8	472,1	443,7	...*

Джерело: [108] *Дані відсутні

Рентабельність відображає ефективність використання ресурсів підприємством для отримання прибутку. Дані таблиці 2.16 показують зниження рентабельності з 2015 по 2020 рр., тоді як її зростання у 2021 р. свідчить про покращення управління, підвищення ефективності виробництва та зростання цін на продукцію. Водночас за окремими видами продукції спостерігаються негативні показники через макроекономічні зміни, збільшення витрат на виробництво та зростання вартості ресурсів (додаток Г).

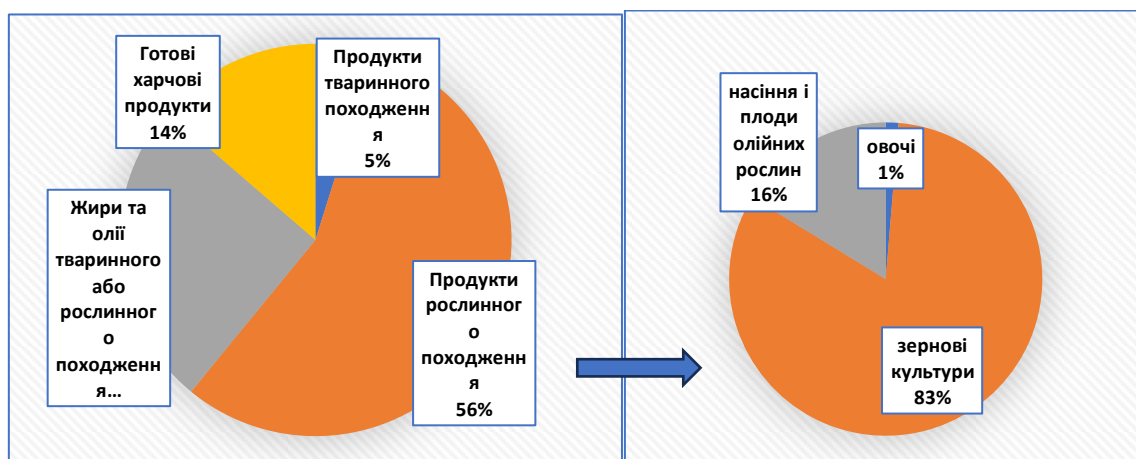
Зовнішньоекономічна діяльність відіграє важливу роль для економіки України. Частка аграрної продукції в експорті становила 44,3 % (27 708,93 млн дол. США) (рис. 2.9), що підтверджують дані Державної служби статистики та дослідження Інституту аграрної економіки.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.9. Динаміка обсягів українського експорту у 2019-2021 рр.

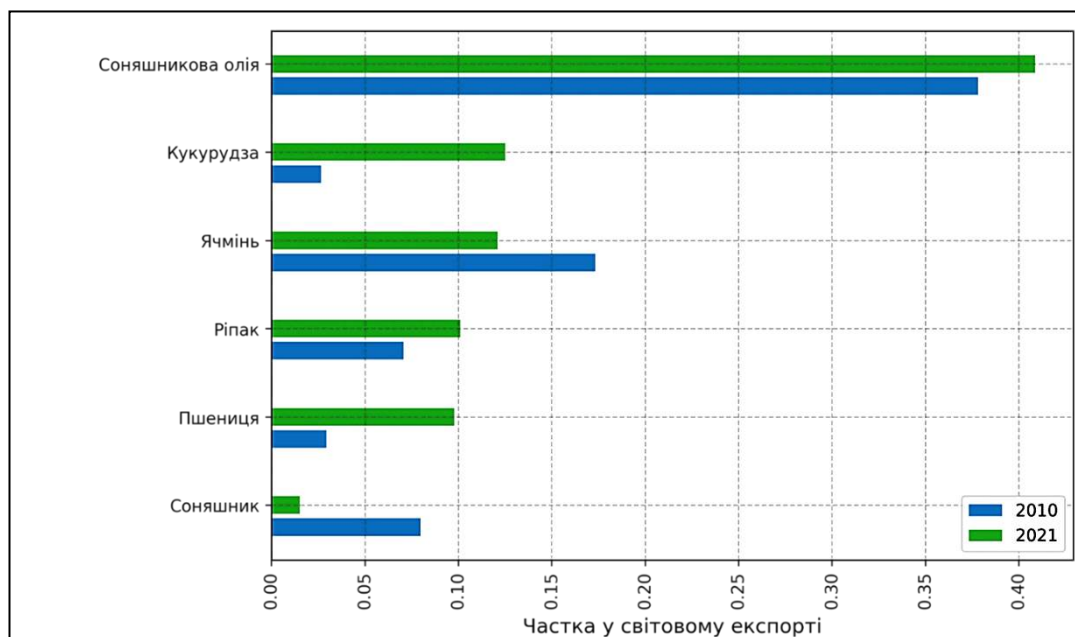
Зазначимо, що серед основних сільськогосподарських культур, що роблять Україну одним із світових лідерів у сфері експорту, можна виділити зернові та кормові культури, такі як пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник та цукровий буряк. Основою зовнішньої торгівлі України у 2021 році залишалася продукція аграрних підприємств. У структурі експорту аграрних підприємств України провідну роль відіграє продукція рослинництва (рис.2.10).

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Рис. 2.10. Структура експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, 2021 р.

У 2021 році частка продукції рослинництва в експорті України становила 56 % (15 538,03 млн дол. США), зокрема зернові – 12 343,85 млн дол. США (83 %), насіння та плоди олійних культур – 2 435,16 млн дол. США (16 %), овочі – 196,60 млн дол. США (1 %). Жири та олії рослинні (переважно соняшникова олія) складали 25 % експорту аграрних підприємств (7 037,23 млн дол. США), готові харчові продукти – 15 % (3 788,47 млн дол. США). Україна є одним із провідних світових постачальників зернових: у 2021 році на країну припадало понад 40 % глобального експорту соняшникової олії, понад 10 % кукурудзи та ячменю, а також близько 10 % пшениці та ріпаку (рис. 2.11).

Рис. 2.11. Частка України у світовому експорті зернових [118]

Важливим елементом в комплексі заходів з підвищення врожайності є ефективне використання органічних та мінеральних добрив. Один із ключових факторів, що визначає рівень врожайності та, відповідно, загальний збір врожаю, полягає в кількості добрив, які вносяться. Норми внесення добрив розробляються науковими організаціями, які займаються дослідженнями в області сільськогосподарської науки.

Однією з найвідоміших організацій, що надає рекомендації з внесення добрив, є Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені Олександра Писаренка (Інститут ґрунтознавства і агрохімії Національної академії аграрних наук України). Обмежений внесений мінеральних і органічних добрив негативно впливає не лише на можливість реалізації генетичного потенціалу сільгоспкультур, але й призводить до виснаження ґрунту та зниження його родючості (додаток Д).

Таким чином, ми стикаємося з ситуацією, де з одного боку, спостерігаються позитивні тенденції в розвитку галузі рослинництва, які пов'язані зі зростанням валових зборів та урожайності культур. З іншого боку, присутні негативні фактори, такі як порушення структури посівних площ та

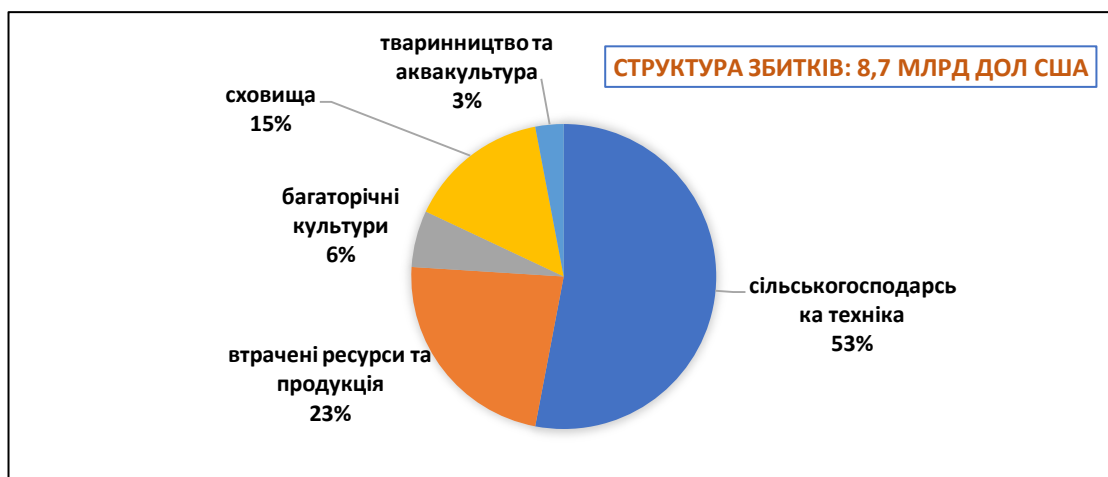
недостатнє внесення мінеральних та органічних добрив. Це викликає ряд питань, пов'язаних з формуванням державної аграрної політики, зокрема стосовно підтримки виробників з боку держави. Такі заходи дозволять підвищити рентабельність виробництва, знизити рівень витрат і підвищити ефективність виробництва.

Але Російське повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року завдало серйозних збитків агропромислому виробництву країни. За оцінкою Мінагрополітики України та Київської школи економіки, загальна сума втрат, завданих сільськогосподарській галузі внаслідок широкомасштабного російського вторгнення в Україну, станом на 15 вересня 2022 р. сягнула 6,6 млрд дол. США [119]. При цьому непрямі втрати у сільському господарстві України через зменшення виробництва, блокаду портів і збільшення виробничих витрат оцінюються у 34,25 млрд дол. США (зокрема у рослинництві через зниження виробництва – 11,2 млрд дол. США; у тваринництві – 348,7 млн дол. США; втрати через скорочення виробництва озимих культур оцінено у 3 млрд дол. США; багаторічних культур – у 322 млн дол. США; втрати внаслідок порушення логістики становлять 18,5 млрд дол. США) [120].

За даними Мінагрополітики суттєво постраждала тваринницька галузь, через військові дії втрачено 15–20 % поголів'я великої рогатої худоби, свиней і птиці. Найбільше постраждали господарства Чернігівської, Харківської, Сумської, Київської, Донецької, Луганської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей, де на початку 2022 р. було сконцентровано за всіма категоріями господарств: поголів'я ВРХ – 25,3 %, корів – 25,8 %, свиней – 31,5 %, овець та кіз – 28,2 %, птиці – 24,9 %. Виробництво продукції тваринництва у зазначених областях становило: м'яса – 20 %, молока – 28,7 %, яєць – 44,8 % [121]. Загальна кількість підприємств і організацій, що діють у рамках агропромислового виробництва, і які понесли збитки через збройну агресію Російської Федерації, становить 2653 одиниці. Розмір ріллі скоротився на 1,9 мільйона гектарів, а площа багаторічних насаджень

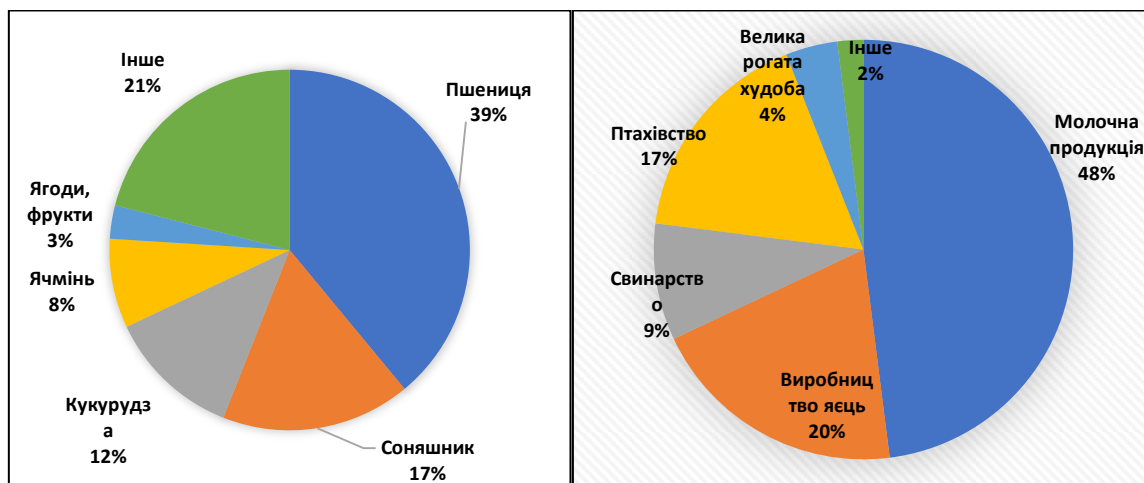
зменшилася на 9 тисяч гектарів. Крім того, приблизно 1 мільйон гектарів земельної площі потребує перевірки на наявність вибухонебезпечних предметів (рис.2.12).

Джерело: побудовано за даними [122]

Рис. 2.12. Збитки і втрати від війни в агропромисловому виробництві

У 2022 році виробництво продукції рослинництва в Україні скоротилося на 35–40 % порівняно з попереднім роком через тимчасову окупацію територій і зниження врожайності [123]. Загальні збитки в рослинництві оцінюються у 14,3 млрд дол. США, у тваринництві – 1,7 млрд дол. США (рис. 2.13). Окупанти викрали понад 500 тис. т зерна, десятки тисяч тонн соняшникової олії та сотні кілограмів овочів [124]. Дрібні виробники також постраждали: 44 % повідомили про різке зростання собівартості продукції, а кожен четвертий – про скорочення або припинення виробництва. Станом на лютий 2023 року загальні збитки сільського господарства України оцінюються в 40,2 млрд дол. США, з яких прямі втрати – 8,7 млрд дол. [125].

Джерело: побудовано за даними [124]

Рис. 2.13. Збитки і втрати від війни галузі рослинництва та тваринництва

До головних небезпек, які вплинули на діяльність аграрного сектору української економіки в умовах великомасштабного збройного конфлікту відносяться:

- *зменшення потенціалу виробництва та ресурсної бази аграрного сектору.* На значній частині сільськогосподарських земель виникла ситуація, при якій проведення сільськогосподарської діяльності стало неможливим. Це зумовлено окупацією цих територій, постійними обстрілами або наявністю мін. За даними Міністерства аграрної політики і продовольства України, посівна площа всіх категорій господарств на підконтрольній території України суттєво скоротилася і у 2023 році склала 21,8 млн га, що на 6,8 млн га менше від показника 2021 року (28,6 млн га). А загальний обсяг посівних площ, які Україна не може використовувати через ведення бойових дій або тимчасову окупацію становить 25% [126]. У 2022 році, порівняно з 2021 роком, загальна посівна площа зменшилася на 20%, що також призвело до скорочення обсягів внесення добрив та засобів захисту рослин. Це, в свою чергу, призвело до зниження врожайності сільськогосподарських культур та погіршення якісного стану ґрунтів. За попередніми оцінками, внутрішнє

споживання азотних добрив у 2022 році знизилося на 40–55%, з 4,75 мільйонів тон до 2–2,9 мільйонів тон [127].

Території, де відбувалися інтенсивні воєнні дії, пережили серйозне пошкодження сільськогосподарських земель, що призвело до відчутного погіршення якості цих угідь і вимагатиме значних фінансових зусиль для їх відновлення та повернення до активного сільськогосподарського використання у майбутньому. Значні масштаби воєнного забруднення призводять до відкладення на невизначений термін обробітку значних земельних площ, що раніше використовувались для вирощування продуктів харчування. В даний час третина українських земель стала зоною ризикованого сільського господарства [128].

Забезпеченість технічним обладнанням сільськогосподарських підприємств погіршилася, оскільки у перших 7 місяцях 2022 року продажі комбайнів зменшилися в 2,4 рази порівняно з аналогічним періодом 2021 року, а продажі тракторів зменшилися удвічі [129]. Така ситуація виникла на фоні значних фізичних втрат технічного обладнання через воєнні дії або його викрадення окупантами. За оцінками, близько 84,2 тисячі одиниць техніки та устаткування (що становить 11% від загальної кількості до 24 лютого 2022 року) перебувають у повній або частковій руйнації [130].

- *відхід окремих сільськогосподарських підприємців з аграрного сектору або переключення на іншу спеціалізацію через серйозні економічні збитки.* В результаті воєнних конфліктів деякі працівники сільськогосподарських підприємств та фермери були змушені припинити не лише свою економічну діяльність в аграрному секторі, а й залишити свої домівки. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО) [131], понад 150 000 осіб із продовольчої системи безпосередньо постраждали від війни та/або були змушені мігрувати. Можливість відновлення їх економічної діяльності на власних землях залишається невизначеною, що може призвести до можливого виходу їх з аграрного сектору або зміни їх спеціалізації. Дрібні товарні виробники, які

спеціалізувалися на сезонній продукції, опинилися в складному становищі, яке може викликати вихід з аграрного бізнесу або необхідність зміни їхньої спеціалізації, вони раніше відігравали важливу роль у забезпеченні зайнятості та доходів сільського населення.

- *відсутність певних об'єктів інфраструктури для зберігання та початкової обробки сільськогосподарської продукції та ускладнення виведення продукції на зовнішні ринки.* Росія активно здійснювала спрямоване знищення зерносховищ, продовольчих складів та логістичної інфраструктури. Крім того, вона ускладнювала процес експорту української аграрної продукції, що привело до скорочення доходів агровиробників. Зокрема, у зв'язку з недостатнім постачанням електроенергії труднощі зберігання можуть вплинути на якість та навіть спричинити втрату частини врожаю. Широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації призвела до довготривалого блокування українських чорноморських портів, що є основним каналом для експорту вітчизняної агропромислової продукції. До початку вторгнення РФ більше 90% експорту зернових та олійних культур здійснювалось через морський транспортний шлях. Виникли проблеми, пов'язані з інфраструктурою для зберігання зерна. Відповідно до оцінок, недостатність складських потужностей (10–15 млн тон) [30] призвела до збільшення до 20 млн тон [130] через зруйнування зерносховищ.

- *погіршення якості земель сільськогосподарського призначення і наявність площ, які непридатні для будь якої сільськогосподарської діяльності.* Території, де тривають інтенсивні воєнні дії, зазнають серйозного пошкодження сільськогосподарських земель, що погіршує їх якість і потребуватиме значних фінансових витрат для відновлення. Вибухи, рух важкої техніки, фортифікаційні роботи та забруднення хімічними речовинами негативно впливають на ґрунти та водні джерела, роблячи господарську діяльність і споживання продукції небезпечними для людини. Втрата обробних земель знижує виробництво продукції та загрожує продовольчій безпеці. Наразі замінованими є 470 тис. га сільськогосподарських земель

[126], а для їх розмінування власними силами України може знадобитися понад 20 років [132]. Воєнне забруднення відкладатиме обробіток значних площ, раніше зайнятих під вирощування продуктів харчування [128].

Для вирішення цих проблем в післявоєнний період потрібні будуть комплексні заходи, що включають обстеження й розмінування територій та проведення їх оцінки, надання певного статусу таким територіям та розробку екологічних програм відновлення ґрунтів та інших природних ресурсів, а також соціальні програми підтримки місцевого населення.

-зменшення кількості працюючих в сільськогосподарському виробництві на територіях, які постраждали внаслідок повномасштабної агресії Росії. Внаслідок військових дій значна частина працівників аграрного сектору та фермерів змушена була припинити діяльність і залишити домівки. За даними ФАО [131], понад 150 000 осіб постраждали або мігрували. Переселенці з Харківської, Дніпропетровської, Донецької та Луганської областей переїжджали до центральної та західної України, що призводить до зростання місцевого безробіття через недостатню кількість вакансій, а також через міграцію за кордон і мобілізацію чоловіків. Багато дрібних та середніх виробників опинилися у складному становищі, що загрожує виходом із аграрного бізнесу або зміною спеціалізації, хоча вони раніше відігравали важливу роль у зайнятості та доходах населення.

У Харківській області з початку повномасштабної агресії Росії було зруйновано 68 сільськогосподарських підприємств та пошкоджено 340 одиниць техніки. Постраждали також підприємства за межами бойових дій через обмеження фінансового обороту. Збитки від вирощування культур оцінюються у 200–250 дол./га. У 2022 році аграрії області зібрали 1,898 млн т зернових та зернобобових з площі 468,9 тис. га. Загальна посівна площа становила 884 тис. га, менше ніж половина від показника 2021 року. Через бойові дії та тимчасову окупацію 35 % площ залишилися незасіяними [133].

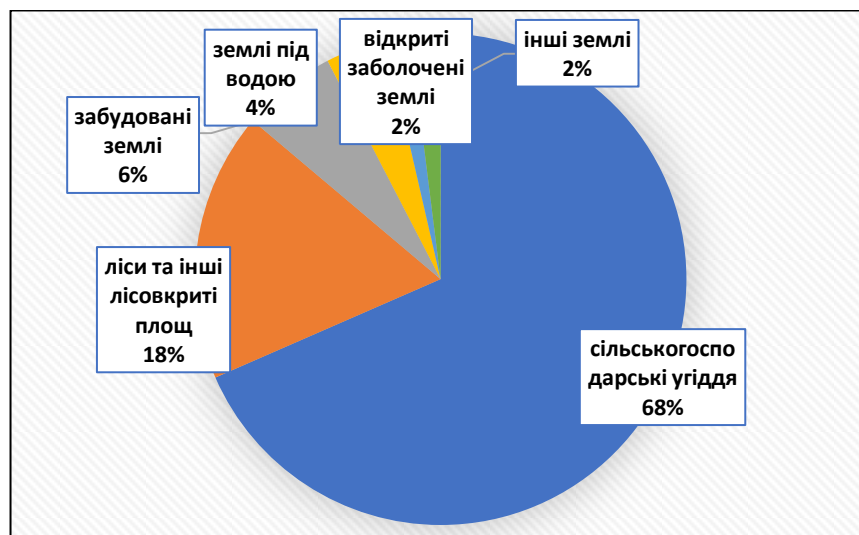
У той же час, у 2022 році під час повномасштабної війни, агропромисловий комплекс України продемонстрував вражаючу стійкість.

Вдалося провести збір врожаю. Згідно з повідомленням Міністерства аграрної політики, в 2022 році було зібрано понад 67 мільйонів тон врожаю, що стало одним із найкращих показників за останні 30 років. Станом на 12 січня 2023 року зернові та бобові культури були зібрані на площі 10,9 мільйона гектарів (94%), зібрано 50,965 мільйонів тон зерна, включаючи 20,2 мільйонів тон пшениці, яка була обмолочена на площі 4,979 мільйона гектарів (100 %); кукурудзи, яка була обмолочена на площі 3,6 мільйона гектарів (85 %), намолочено – 23,5 мільйонів тон; а також зібрано 10,5 мільйонів тон насіння соняшника з площі 4,8 мільйона гектарів (99 %); 3,7 мільйонів тон сої з площі 1,5 мільйона гектарів (100 %); і 3,2 мільйонів тон насіння ріпаку з площі 1,1 мільйона гектарів (100 %) [134].

2.2. Аналіз використання земель сільськогосподарського призначення

На сьогодні Україна – це держава з площею, що становить 6% від загальної площі Європи. За даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, станом на 2019 рік загальна площа земельного фонду України становила 60,3 млн га. [135]. Значна частина її території, а саме 41,3 млн га, використовується для сільськогосподарських угідь, що складає 19% від площі Європи. Із них 32,7 млн га припадає на рілля, що становить 27% від території Європи (рис 2.14).

Сільськогосподарські землі – це землі, призначені для того, щоб виробляти сільськогосподарську продукцію та здійснювати сільськогосподарську науково-дослідну і освітню діяльність, а також на цих територіях розміщується відповідна виробнича інфраструктура або призначена для цих цілей [136]. Динаміка площі сільськогосподарських угідь України наведена в таблиці 2.16.

Джерело: побудовано за даними [107]

Рис. 2.14. Структура земельного фонду України на 01.01.2020 року

Таблиця 2.16

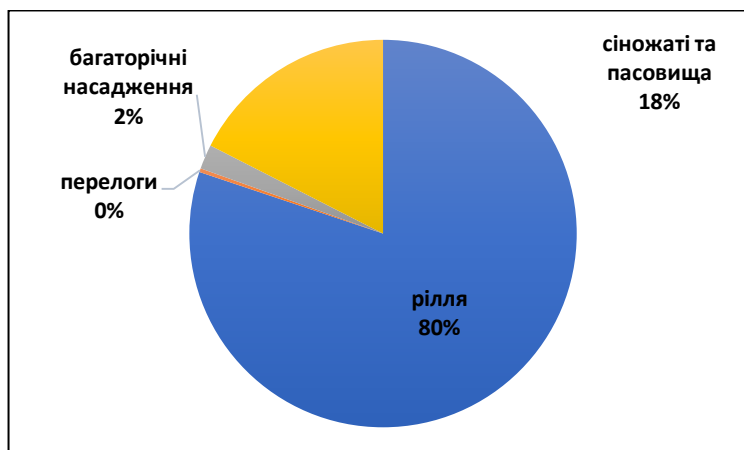
Динаміка площі сільськогосподарських угідь України (тис. га)

Сільськогосподарські угіддя	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Всього, з них	41829,5	41763,8	41596,4	41511,7	41504,9	41489,3	41329,0	41310,9
рілля	32669,9	32482,2	32478,4	32531,1	32543,4	32544,3	32698,5	32757,3
сіножаті	2336,4	2438,0	2409,8	2407,3	2402,9	2399,4	2294,4	2283,9
пасовища	5501,6	5530,1	5489,7	5441,0	5430,9	5421,5	5282,6	5250,3
перелogi	376,4	409,7	320,8	239,4	230,6	229,3	190,5	166,7
багаторічні насадження	945,2	903,8	897,7	892,9	897,1	894,8	863,0	852,7

Джерело: [107]

Площа Харківської області складає 31,4 тис. км², що становить 5,2 % від території України. За цим показником область посідає 4 місце в країні, поступаючись лише Одеській, Дніпропетровській та Чернігівській областям [137].

По Харківській області площа сільськогосподарських угідь становить 2411,03 тис. га (76,7 % до загальної площі території), в тому числі рілля 1 932,36 тис. га, перелogi 7,59 тис. га, багаторічні насадження 49,22 тис. га, сіножаті та пасовища 421,86 тис. га (рис.2.15).

Джерело: побудовано за даними [137]

Рис. 2.15. Структура земельного фонду Харківської області станом на 01.01.2021 року

Україна виходить на перший план щодо обсягу та кількості земельних ресурсів в Європі, що надає їй суттєву роль у міжнародному сільськогосподарському ринку, бо має найвищий показник площі сільськогосподарських угідь на одну особу в Європі. Цей показник становить 0,9 га, з них 0,7 га – це рілля, у порівнянні з середньою площею в Європі – 0,44 га та 0,25 га відповідно (табл.2.17) [135].

Таблиця 2.17

Структура сільськогосподарських угідь в окремих країнах та в Україні

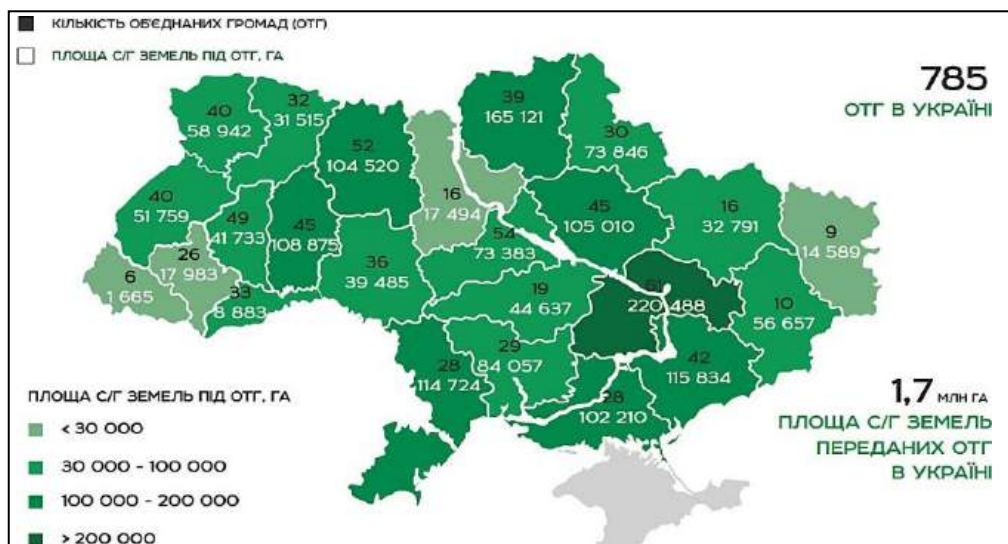
Країни	Усього с.-г угідь, млн га	У тому числі	
		рілля, млн га	% у складі с.-г. угідь
Україна	41,4	32,7	78,9
Австрія	3,5	1,4	40,0
Велика Британія	17,6	5,7	32,4
США	426,9	173,5	40,6
Польща	18,7	12,6	67,4
Німеччина	17,4	11,8	69,0
Канада	73,4	45,7	62,3

Джерело: [138]

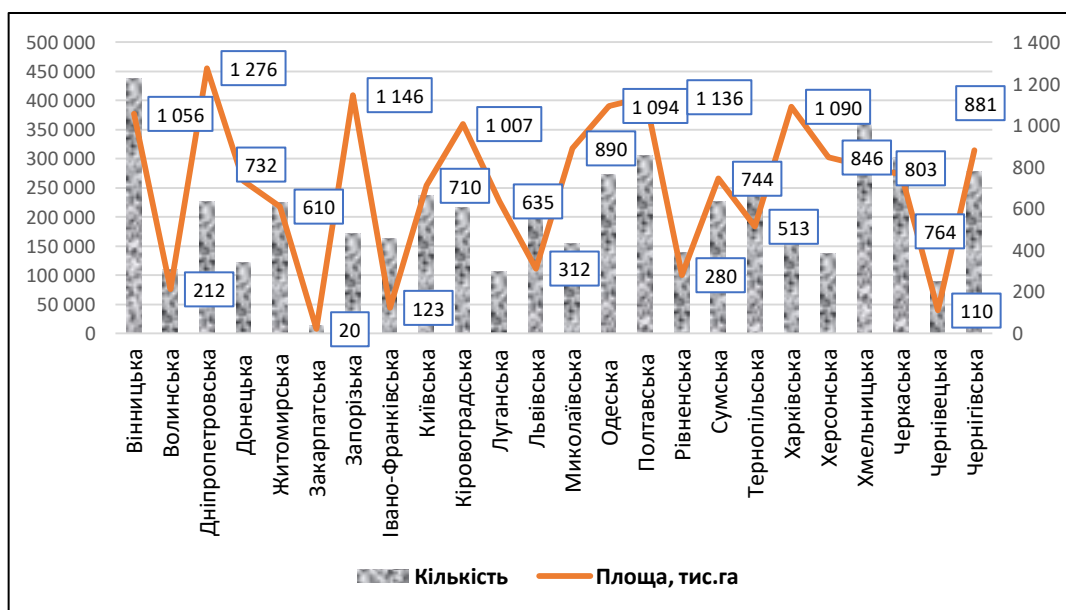
Проте в Україні спостерігається менша ефективність використання земель сільськогосподарського призначення порівняно з середніми показниками в Європі. Це пояснюється тим, що обсяг виробленої

Рис. 2.17. Землі сільськогосподарського призначення, передані у комунальну власність територіальним громадам [135]

Рис. 2.18. Земельні ділянки (паї) передані в оренду в розрізі областей України [135]

Реформування земельних відносин в Україні зумовило перерозподіл земель не лише за формами власності, а й за категоріями господарств. Так у власності й користуванні 45,3 тис. фермерських господарств перебуває 3,8 млн га угідь, або 10 % їхньої загальної площі (рис. 2.19), а 15 % всіх

сільськогосподарських земель в Україні обробляється господарюючими суб'єктами, які мають у своїй структурі іноземний капітал.

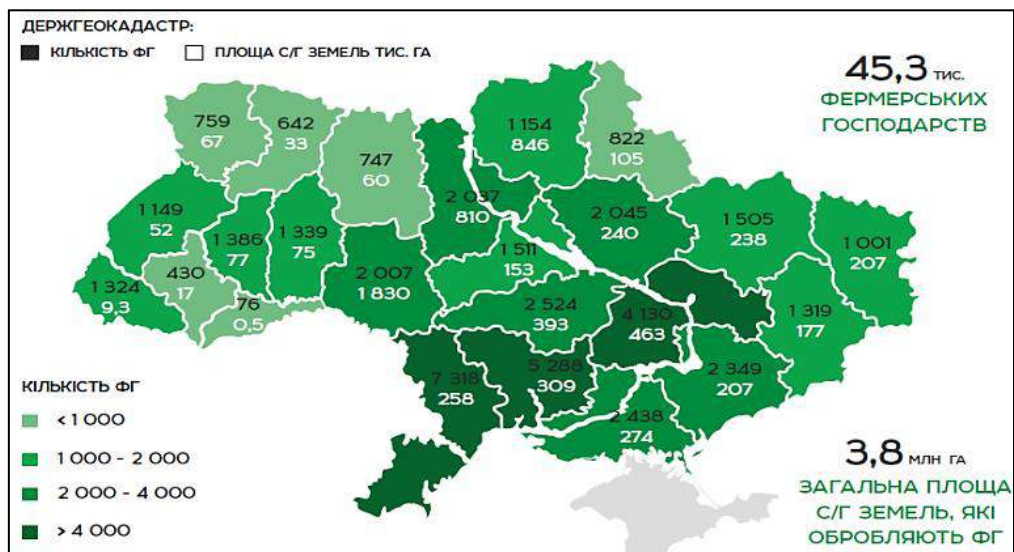
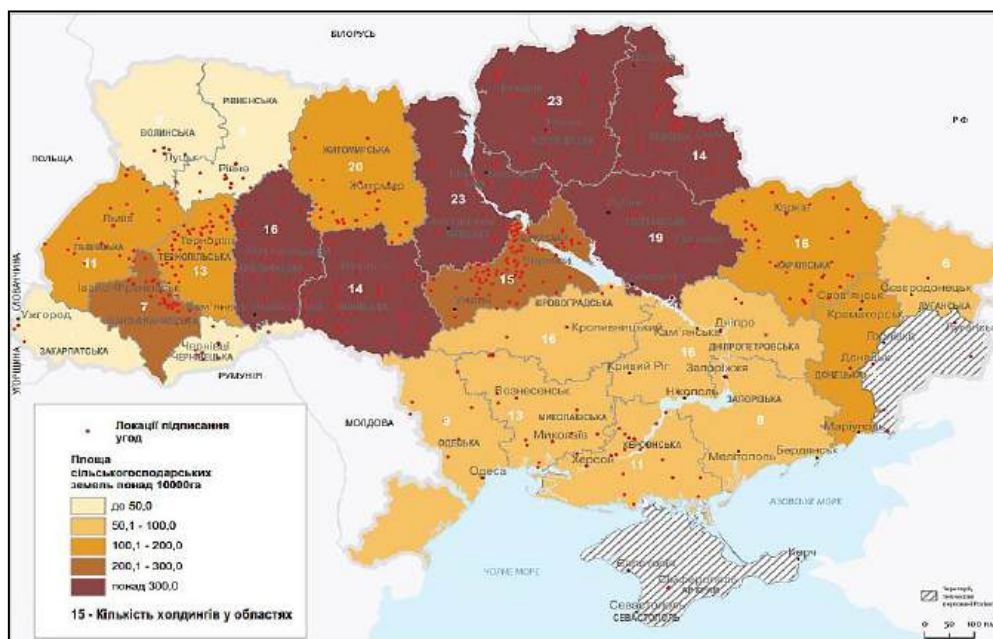

Рис. 2.19. Фермерські господарства України [135]

Агрохолдинги є формою інтенсивної концентрації, поєднуючи аграрне та переробне виробництво, що збільшує потребу в основному та оборотному капіталі і людських ресурсах. За даними «Латифундист», ТОП-117 агрохолдингів обробляють 16 % (6,45 млн га) сільськогосподарських угідь України, з яких 10 компаній – іноземні, що контролюють 3–4 млн га [141]. Серед 100 найбільших агрохолдингів 36 компаній мають земельний банк понад 50 тис. га (4 540,85 тис. га), трохи менше, ніж у 2012 р. (39 компаній, 5 258,6 тис. га).

Концентрація земель понад 300 га характерна для Вінницької, Київської, Полтавської, Сумської, Хмельницької та Чернігівської областей, лідерами за кількістю агрохолдингів є Київська, Житомирська та Чернігівська області (рис. 2.20). Продуктивність великих підприємств перевищує середню по країні більш ніж на 20 % [38].

Рис. 2.20. Площа сільськогосподарських земель в областях України, сконцентрована у аграрних підприємствах [141]

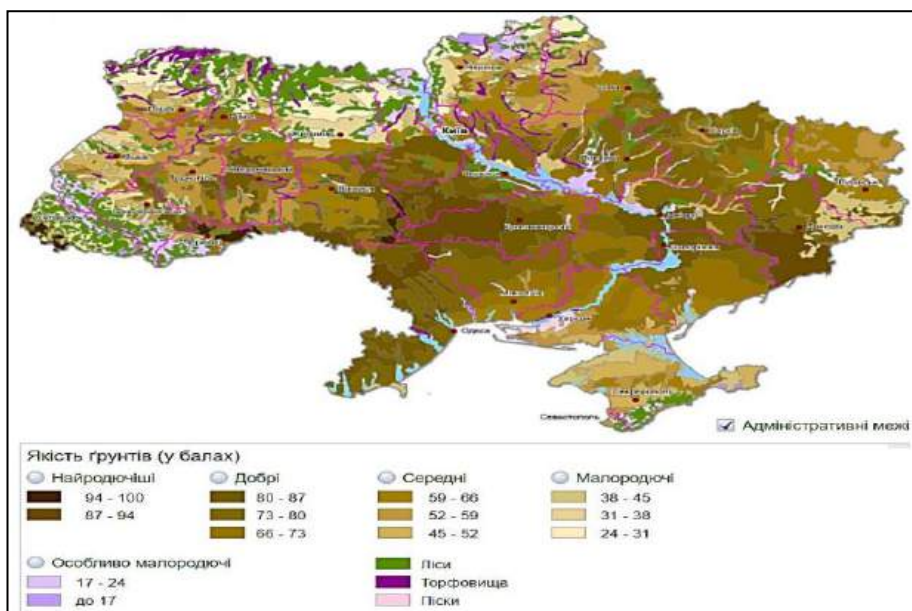
Сприятливі природні умови для розвитку сільського господарства в Україні в значній мірі обумовлені великою кількістю чорноземів і лучно-чорноземних ґрунтів у земельному фонді, які становлять майже 2/3. Ці ґрунти відрізняються високим рівнем природної родючості. Українські чорноземи складають 9,3 % від загальної площі таких ґрунтів у світі та 28,5 % - у Європі. Ґрунтовий покрив різноманітний по всій країні. В рамках обширних досліджень, проведених протягом 1957–1961 років, було виявлено понад 800 типів ґрунтів, включаючи слаборозвинуті гірські і високородючі чорноземні (додаток Ж) [142].

У Харківській області нараховується понад 150 видів ґрунтів, що пояснюється розташуванням території у лісостеповій та степовій зонах. Лісостепова частина має більшу розмаїтість ґрунтів (чорноземи глибокі, сірі, темно-сірі опідзолені та деградовані), хоча її площа менша за степову. У степовій зоні переважають чорноземи звичайні та глибокі. Найродючішими є чорноземи типові (38,24 %) та опідзолені (10,81 %), тоді як чорноземи звичайні глибокі (33,5 %) і звичайні (11,35 %) через посушливість менш

продуктивні. Менш поширені ґрунти: лучні чорноземні та солонцюваті – 23 тис. га, чорноземи на пісках – 7,7 тис. га, лучно-болотні та болотні – 0,77 тис. га [137].

Завдання підвищення продуктивності використання земель в аграрних підприємствах є вкрай складним завданням, оскільки в цьому контексті діє комплекс системно взаємопов'язаних факторів, що мають різний ступінь впливу та різну природу впливу. Відомо, що родючість земель має суттєвий вплив на підвищення врожайності сільськогосподарських культур, це є загальноприйнятим фактом (рис.2.21).

Рис. 2.21. Родючість ґрунтів України [143]

Основними джерелами інформації про стан ґрунтів є дані Державного земельного кадастру, агрохімічна паспортизація, моніторинг земель (включаючи еколого-меліоративний), а також дослідження наукових установ і закладів вищої освіти. Результати публікуються у Національній доповіді про стан навколишнього середовища, періодичній доповіді про стан ґрунтів України (кожні 5 років) та наукових звітах НААН. Ці дані підтверджують, що ґрунтово-ресурсний потенціал України поступово погіршується, і його збереження є питанням національної безпеки.

На сьогодні серед обстежених площ сільськогосподарських угідь в Україні (XI тур (2015–2020 рр.) переважають ґрунти з середнім підвищеним вмістом гумусу, їх 61,8 %. Ґрунти з високим і дуже високим його вмістом становлять 20,3 %, із низьким і дуже низьким – 17,9 %. За останні 5 років показник зменшився в 10 областях. Найбільші зміни відбулися в ґрунтах Херсонської Хмельницької, Одеської й Кіровоградської областей [145].

За результатами обстеження ґрунтів Харківської області за вмістом гумусу переважну більшість складають ґрунти з високим – 52,2 % та підвищеним – 32,4 % вмістом гумусу. При більш детальному вивченні обстеження помітно, що найвищий вміст гумусу спостерігається в степових районах. Середньозважений показник по обстежених районах складає 4,05 % [146].

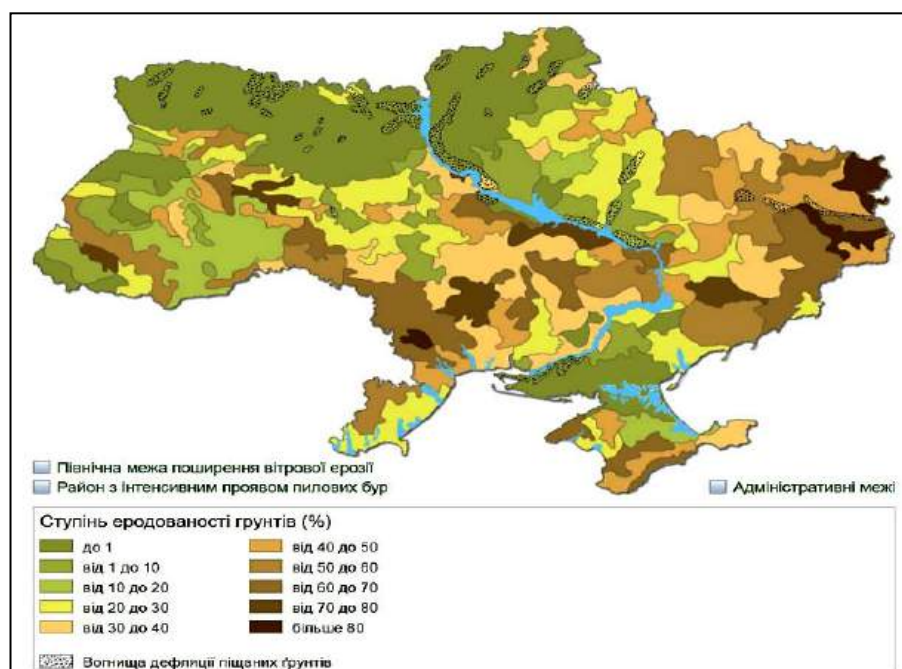
Деградація земель є одним із головних викликів національній безпеці України. За Третяком А.М. [147], це процес втрати біологічної та економічної продуктивності і структури сільгоспугідь, лісів та інших земель унаслідок землекористування або суміші пов'язаних із ним процесів. Деградація призводить до зниження продуктивності ґрунтів, рослинного покриву, біомаси, біорізноманіття, екосистемних послуг та екологічної стійкості. Основними чинниками є біофізичні (умови землекористування), інституційні (політика землекористування) та соціально-економічні (попит і управління ресурсами) [147]. Основні деградаційні процеси в ґрунтах України наведені в додатку Ж [148].

Ґрунти з незадовільними властивостями (деградовані та малородючі) займають значну частину земель України. За даними Інституту землеустрою, їх площа перевищує 6,5 млн га (20 %), а за іншими оцінками (ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії», ННЦ «Інститут землеробства») – близько 10 млн га. Щорічні втрати від використання таких земель сягають близько 400 млн грн [149, с. 15], що обумовлює необхідність вилучення їх з інтенсивного обробітку для покращення структури сільськогосподарських земель.

У Харківській області площа деградованих земель становить 1,4001 млн га (0,0446 % території), малопродуктивних – 1,2216 млн га (0,0389 %), порушених – 171 773,5 га [146].

Висока розораність сільськогосподарських угідь України спричинила значну водну та вітрову ерозію. Загальна площа еродованих земель становить 13,4 млн га, з них орних – 10,6 млн га (32 % ріллі). Щорічно змивається до 500 млн т верхнього шару ґрунту, разом із 24 млн т гумусу, а втрати продукції сягають 9–12 млн т зернових одиниць. 4,5 млн га еродованих земель мають середньо- та сильнозмиті ґрунти, зокрема 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт. Понад 50 % орних земель є дефляційно небезпечними, 12,4 млн га – у степовій зоні. Прямі збитки від ерозії складають близько 5 млрд дол. США, побічні – 1 млрд дол. [142] (рис. 2.23).

У Харківській області еродовані ґрунти займають 791 174 га (41 % сільськогосподарських угідь) [137].

Рис.2.23. Еродованість ґрунтів України [143]

Для захисту ґрунтового ресурсу держава встановила норми використання сільськогосподарських земель під час тимчасового користування [150]. Вони стосуються орендарів та інших користувачів,

включно з договорами емфітевзису. У п. 21 Типового договору оренди землі [151] передбачено обов'язок орендаря після закінчення строку оренди повернути ділянку у стані не гіршому, ніж вона була отримана.

Сьогодні Україна стала зоною високого військово-техногенного напруження в Європі, що призводить до серйозного знищення навколишнього середовища, зокрема з важкими порушеннями ґрунтового покриву на землях сільськогосподарського призначення. Загалом науковцями ідентифікуються три типи впливу на ґрунти, зумовлені проведенням воєнних дій: механічний, хімічний та фізичний [152].

Механічний вплив воєнних дій проявляється у деформації ґрунту через рух військової техніки, викопування окопів та спорудження фортифікацій. Хімічний вплив пов'язаний із забрудненням нафтопродуктами, вибуховими речовинами, важкими металами та їх сполуками [154]. Фізичний вплив включає зміну властивостей ґрунту через вібрацію та високі температури. Наслідки цього впливу: неможливість обробітку, забруднення та засмічення, зниження родючості, втрата самоочищувальної та буферної здатності ґрунтів, зменшення вологості, активація ерозії, підтоплення, опустелювання та втрата біорізноманіття. Такі процеси можуть призвести до повної деградації ґрунтів, що потребує розробки комплексних заходів рекультивації, консервації та відновлення земель.

Зараз складно надати офіційні дані про загальні втрати земельних ресурсів та ґрунту в Україні однак існують оцінки та статистика з зон конфлікту. Згідно з оцінками Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, унаслідок війни в Україні понад п'ять мільйонів гектарів сільськогосподарських земель стали забрудненими, російська повномасштабна агресія призвела до збитків українським ґрунтам на суму 1 024,3 млрд гривень [153]. Щодо втрат якості ґрунту оцінка не проводилася.

В Україні діє методика оцінки збитків навколишньому природному середовищу внаслідок збройної агресії Росії. Шкода земельним ресурсам включає витрати на рекультивацію порушених земель, будівництво та

утримання фортифікаційних споруд, огорож і прикордонних комунікацій; збитки власникам сільськогосподарських ділянок; відновлення меліоративних систем; забруднення ґрунтів речовинами, що знижують їх родючість; та засмічення земель сторонніми предметами, матеріалами чи відходами [154, 155].

Для оцінки збитків, спричинених сільськогосподарським землям, було проведено ряд досліджень урядовими та науковими установами. Так, відповідно до Методики [155], територіальними та міжрегіональними територіальними органами Держекоінспекції нараховано збитків на загальну суму 1 336 644 459,60 тис грн: за забруднення ґрунтів речовинами, які негативно впливають на їх родючість та інші корисні властивості – на суму 2 303 631,36 тис грн; за забруднення та засмічення вод – на суму 139 968,65 тис грн; за викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря 923 774 128,20 тис грн [156].

Колектив вчених під керівництвом Третьяка А.М. встановили, що існуючі норми для розрахунку збитків земельним ресурсам від військової агресії РФ можуть застосовуватися. Водночас необхідно розробити додаткові нормативно-методичні документи, що включатимуть інвентаризацію земель, визначення прав на землю та інші природні ресурси, технічну документацію та методичні рекомендації щодо обліку. Підкреслено потребу визначення прямих збитків продуктивного потенціалу землі, методів оцінки вартості втрат та розроблення комплексних планів відновлення та розвитку землекористування у постраждалих районах [157]. Також автори наголошують, що в Методиці [155] : «.. не врегульовано визначення шкоди від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту» [157].

Вчені Інституту ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського НААН обстежили земельні ділянки, постраждалі від авіаційних та артилерійських обстрілів [158], та надали рекомендації з рекультивації. Рекультиваційні роботи слід проводити лише після перевірки території на вибухонебезпечні предмети та їх розмінування. Дослідження показало, що

вміст макроелементів (азоту, фосфору, калію) у ґрунті значно не змінився. Для оцінки стану ґрунту після руйнувань пропонується ґрунто-агрохімічне обстеження для визначення погіршення якості ґрунту та розробки плану його рекультивації.

З огляду на зазначене надзвичайної актуальності набувають питання про відшкодування збитків. Розмір завданих збитків власникам (землекористувачам) земельних ділянок сільськогосподарського призначення, в тому числі із урахуванням фактично понесених витрат на приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, визначається відповідно до «Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» [159]. Але даний Порядок необхідно привести у відповідність до сьогоденних потреб та необхідності відшкодування завданих Росією збитків й ефективного відновлення громад. На думку Третьяка А.М [157] при відшкодуванні збитків: «..при оцінці стану ґрунтів пошкоджених чи знищених внаслідок бойових дій мова повинна вестись про альтернативну (відтворювальну) вартість збереження (відтворення) земельних (ґрунтових) та інших природних ресурсів, що обумовлена адекватним (еколого-орієнтованим) напрямом економічного зростання (чи збитків)» .

Важливим показником оцінки земель сільськогосподарського призначення є нормативна грошова оцінка. У 2021 році уряд затвердив нову Методику нормативно грошової оцінки землі та вніс зміни до Порядку ведення Державного земельного кадастру [160]. Використання нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення має важливе значення для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Показники нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі за областями на 1 січня 2022 року наведені рис. 2.24.

Нормативна грошова оцінка використовується для формування орендної плати за сільськогосподарські землі, що стимулює легальне користування та збільшує доходи державного бюджету [162].

Джерело: побудовано за даними [161]

Рис. 2.24. Показники нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі за областями України станом на 1 січня 2022 року

Вартість оренди в регіонах України коливається від 30 до 200 дол. США за 1 га: Сумська та Чернігівська – 30–150 дол., центральна Україна (Київ, Черкаси, Вінниця) – 160–200 дол., Чернівецька та Кіровоградська – 120–140 дол., Хмельницька – 140–160 дол., південні області – 100–120 дол., Полтавська – 150–200 дол., Одеська – 100–120 дол. [163]. Конкуренція на ринку землі стимулює орендарів своєчасно сплачувати орендну плату та підтримувати місцеві громади.

Ринок сільськогосподарських земель в Україні відкрито 1 липня 2021 року і функціонував до початку широкомасштабного вторгнення 24.02.2022. Фізичні особи могли купувати до 100 га для сільськогосподарського виробництва, а з 1 січня 2024 року право буде поширене на юридичних осіб із обмеженням до 10 тис. га. Придбання державних та комунальних земель, а також іноземцями, заборонено. Мінімальна ціна земель визначається їх нормативною грошовою оцінкою.

За даними Київської школи економіки (KSE), до початку вторгнення в обігу перебувало 0,421% від загальної площі сільськогосподарських земель в

Україні. Площа земель, за якими вже були зареєстровані угоди купівлі-продажу, становила 174 466 га (кількість угод – 72 276) [164]. Ключові показники ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні наведена в таблиці 2.19.

Таблиця 2.19

Ключові показники ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні [165]

Показники	Значення
Зареєстровано всього земель в державному земельному кадастр	69,5% (41,9 млн. га)
Зареєстровано с/г земель в державному земельному кадастрі	75,8% (32,4 млн. га)
Середня нормативна грошова оцінка ріллі	27 520 грн/га
Середній розмір орендної плати за земельні ділянки с/г призначення:	
Державної та комунальної власності (на земельних торгах)*	4 039 грн/га
Приватної власності **	2 117 грн/га
Середня ціна купівлі-продажу земельної ділянки с/г призначення***	38 691 грн/га
Прокредитовано під заставу земель с/г призначення площею****	2 408 га
Середня кількість угод купівлі-продажу на день	459
Середній розмір земельної ділянки угоди купівлі-продажу	2,41 га
Кількість укладених угод купівлі-продажу, всього	72 276
Площа зареєстрованих угод купівлі-продажу, всього	174 466 га

* - з початку 2021 року ** - середня вартість станом на початок 2021-го року *** - середньозважена за площею ціна за період з 01.07.2021 до 01.02.2022 р., більші ділянки отримують більшу вагу при розрахунку середньої ціни за гектар. **** станом на 1 січня 2022 року

До початку повномасштабного вторгнення Росії найбільшу активність на ринку земель демонстрували Харківська (7 884 угоди на 27 191 га), Кіровоградська (4 000 угод на 12 607 га) та Херсонська (3 577 угод на 15 102 га) області. За перший рік роботи ринку (липень 2021–липень 2022) в Україні укладено 88 тис. угод на понад 7 млрд грн. Харківщина лідирувала як за площею (37,1 га), так і за кількістю угод (10,4 тис.) [164] (додаток Л).

За рік функціонування ринку середня ціна за гектар в Україні зросла на 30 % – до 37,9 тис грн, незважаючи на бойові дії. Найвища вартість ділянок

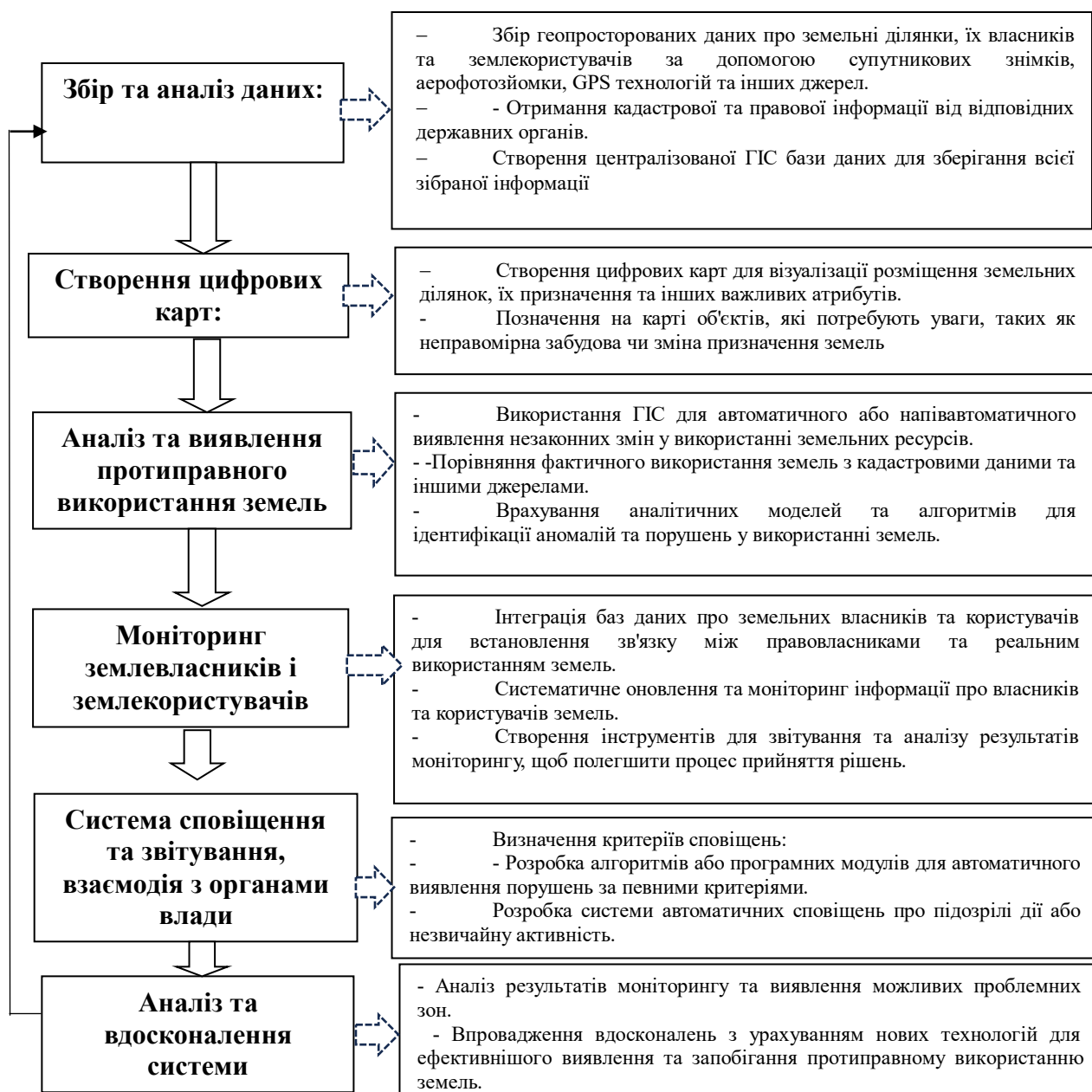
за рік зафіксована у Львівській (216 812 грн), Київській (816,3 тис грн), Харківській (699,9 тис грн) та Полтавській (325,3 тис грн) областях [164].

Повномасштабне вторгнення вплинуло на цінову динаміку: за даними KSE, станом на січень 2022 року медіанна ціна проданих сільськогосподарських ділянок становила 50,203 тис грн, з яких для особистих селянських господарств – 30 тис. грн, а для товарного сільськогосподарського виробництва – понад 104 тис грн [164].

Повномасштабне вторгнення Росії спричинило скорочення кількості угод купівлі-продажу сільськогосподарських земель більш ніж удвічі: 28 140 угод у липні–грудні 2022 року проти 62 754 угод за аналогічний період 2021 року. Найсильніше падіння спостерігалось в областях, що зазнали окупації або бойових дій (Запорізька, Херсонська, Харківська, Донецька, Луганська) – майже 90 % ринку. Суттєве зниження (понад 60 %) зафіксовано також у Київській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській та Чернігівській областях. З часом ринок поступово відновлюється [166].

Сьогодні у використанні земель сільськогосподарського призначення на території всієї країни, Харківська область не є виключенням, існує проблема самовільного зайняття земельних ділянок державної та комунальної власності приватними сільськогосподарськими підприємствами та фізичними особами. Таке протиправне використання, з метою отримання прибутку (без сплати необхідних податків та зборів) порушує охоронювані законом інтереси держави. Вказані дії підвищують рівень тіньової економіки в агропромисловому виробництві, а також можуть призвести до незворотних змін, а саме втрати родючості ґрунтів та руйнування екосистем.

Запропонована структурно-логічна схема використання ГІС технологій для виявлення протиправного використання земель та моніторингу за землевласниками і землекористувачами наведена на рис.2.25.

Джерело: авторська розробка

Рис. 2.25. Структурно-логічна схема використання ГІС технологій для виявлення протиправного використання земель та моніторингу за землевласниками і землекористувачами

На нашу думку, використання геоінформаційних систем (ГІС) та геоінформаційних технологій (ГІТ) може бути важливим інструментом для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві шляхом покращення управління та моніторингу у використанні сільськогосподарських земель. Для виявлення протиправного захоплення

земель та моніторингу землевласників пропонується: створення цифрової картографії власності для чіткого визначення меж ділянок; моніторинг змін використання земель за допомогою аерофото- та супутникових зйомок; застосування даних дистанційного зондування (ДЗЗ) для оновлення карт, інвентаризації земель та фіксації наслідків військової агресії Росії [167]. Результати моніторингу та виявлені порушення можуть бути представлені у вигляді публічної інформації для громадськості та звітності перед владою та зацікавленими сторонами.

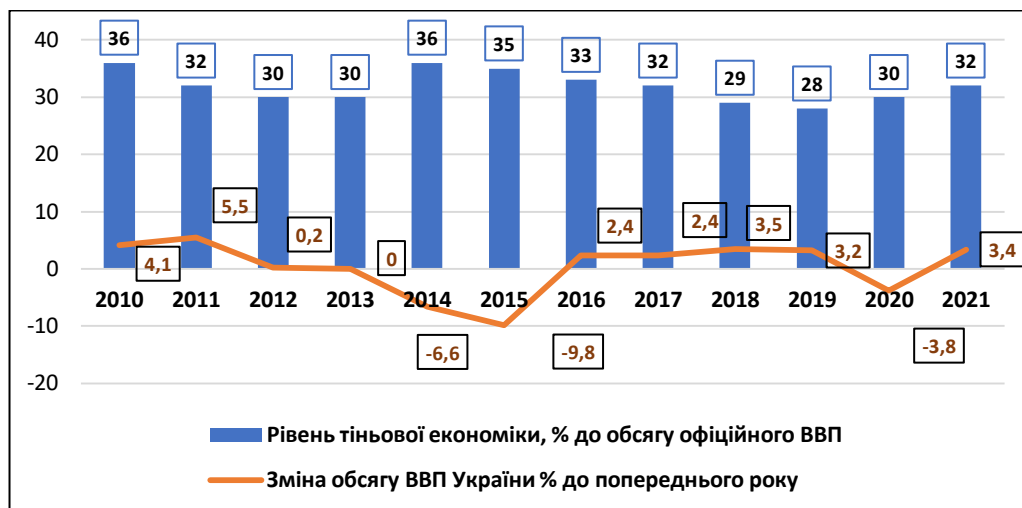
2.3. Оцінка рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Під тіньовою економікою розуміється економічна діяльність суб'єктів господарювання, яка не зареєстрована у встановленому порядку. Ця діяльність характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконання робіт і надання послуг, ухиленням від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також уникненням статистичного анкетування і подання статистичної звітності. Це може призводити до порушення законодавчо встановлених норм, таких як рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови праці та безпека праці та інше.

Міністерство економіки в Україні займається дослідженням і вивченням явища тіньової економіки на державному рівні. За розрахунками Мінекономіки рівень тіньової економіки у 2021 році становив 32 % від обсягу офіційного ВВП, що на 2 в.п. більше за показник 2020 року [168] (рис.2.26).

Зростання світових цін на сировину (енергоносії і сільськогосподарську продукцію), впливає на збільшення рівня тіньової економіки у 2021 році, оскільки це підштовхувало суб'єктів господарювання до зменшення ризиків втрати лімітованих ресурсів та зростання виробничих витрат.

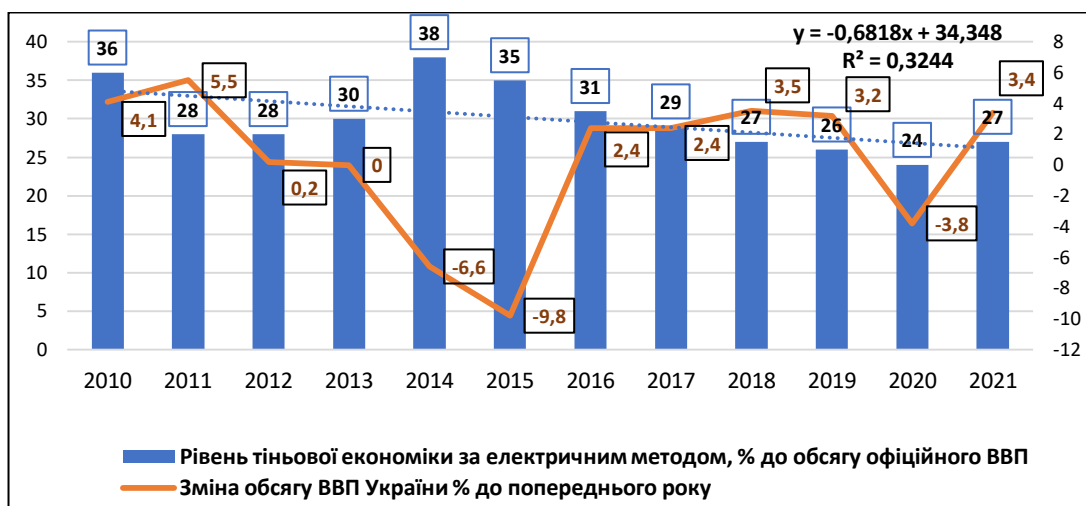
Джерело: розрахунки Мінекономіки [168]

Рис. 2.26. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (у % до попереднього року)

Розрахунок рівня тінізації економіки в Україні здійснюється із використанням чотирьох методів: методу збитковості підприємств; методу «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги»; електричного методу та монетарного методу. Два з чотирьох методів (електричний та монетарний) зафіксували збільшення рівня порівняно з січнем - березнем 2020 року, інші два методи («витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги» та збитковості підприємств показали зменшення рівня тіньової економіки [168].

Так, рівень тіньової економіки, визначений за допомогою електричного методу, збільшився на 3 відсоткових пункти в порівнянні з 2020 роком і становить 27 % від обсягу офіційного ВВП (рис. 2.27).

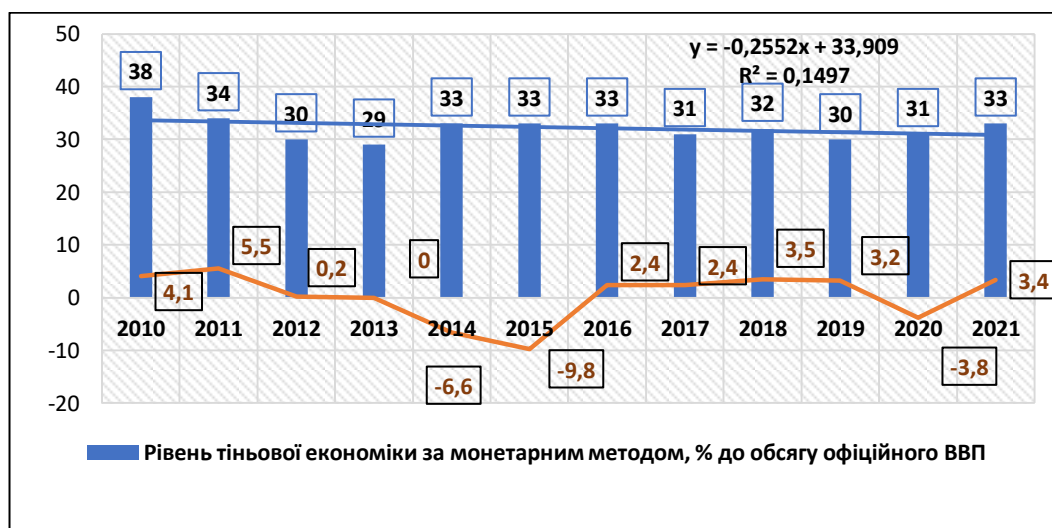
За методикою електричного методу тіньова економіка оцінюється за співвідношенням зростання внутрішнього споживання електроенергії та реального ВВП. У 2021 році споживання електроенергії (за вирахуванням комунально-побутових потреб) зросло на 5,9 %, тоді як ВВП – на 3,4 %, що свідчить про зростання тіньових процесів, зумовлене активізацією енергоємних галузей, зокрема металургії та машинобудування.

Джерело: розрахунки Мінекономіки [168]

Рис. 2.27. Рівень тіньової економіки за електричним методом, % від обсягу офіційного ВВП

Рівень тіньової економіки, визначений за допомогою монетарного методу, збільшився на 2 відсоткових пункти порівняно з 2020 роком і становить 33 % від обсягу офіційного ВВП. Тенденція до збільшення рівня тіньової економіки за монетарним методом сформувалась в умовах дії таких чинників (рис.2.28).

Джерело: розрахунки Мінекономіки [168]

Рис. 2.28. Рівень тіньової економіки за монетарним методом, % від обсягу офіційного ВВП

До позитивних чинників Міністерство економіки України відносить [168]:

- поживавлення кредитування у національній валюті: корпоративний сектор зріс на 19,8 % у річному обчисленні, домогосподарства – на 31,7 %;
- підтримка Національного банку України та урядових програм, зокрема «Доступні кредити 5-7-9 %»: 32 091 кредитів на загальну суму 81,8 млрд грн для мікро, малого та середнього бізнесу, з них 9,5 млрд грн – на інвестиційні цілі, 49 млрд грн – антикризові кредити, 23,2 млрд грн – на рефінансування попередньо отриманих кредитів.

Негативні чинники:

- зростання вартості кредитів через підвищення облікової ставки Національного банку України (з 6 % до 9 % протягом 2021 року), середня ставка для домогосподарств становила 31,9 %;
- збільшення обсягу готівки в обігу поза депозитними корпораціями на 12,6 % або на 64,9 млрд грн з початку 2021 року, пропозиція валюти на готівковому сегменті ринку перевищувала попит (нетто-продаж становив 1,3 млрд дол США), що було зумовлено конвертацією коштів у гривню на споживчі потреби.

Рівень тіньової економіки, визначений за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги», знизився на 1 відсотковий пункт порівняно з 2020 роком і становить 22 % від обсягу офіційного ВВП (рис. 2.29).

Тенденція до зменшення рівня тіньової економіки за цим методом обумовлена кількома факторами: населення утримувалося від непершочергових витрат через невизначеність, спричинену пандемією, а також через обмеження можливостей придбання товарів на неорганізованих ринках. Водночас підвищення соціальних стандартів стимулювало споживчий попит населення.

Джерело: розрахунки Мінекономіки [168]

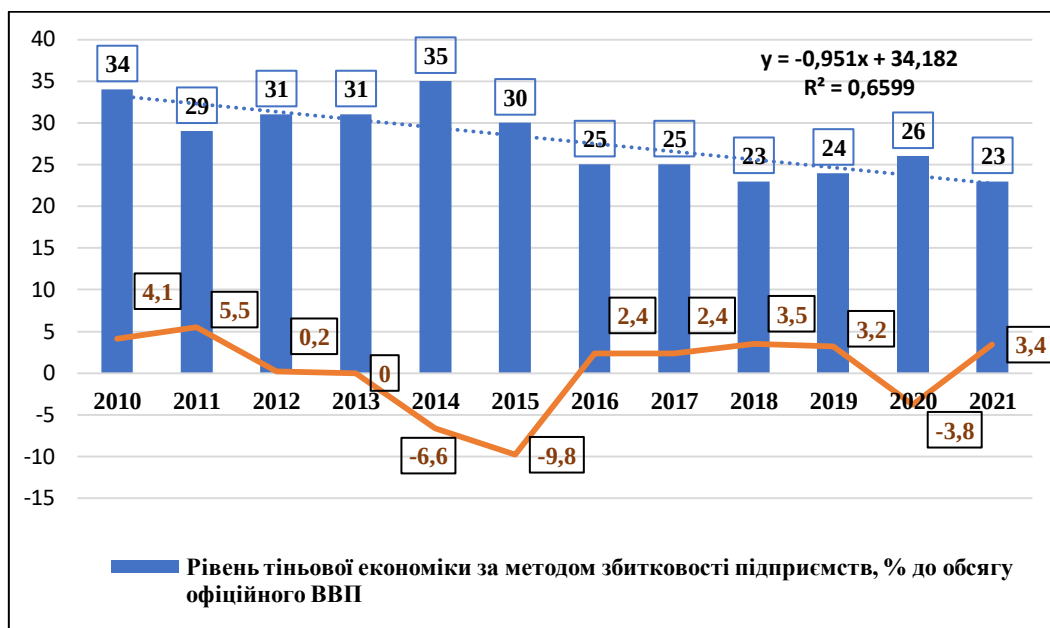
Рис. 2.29. Динаміка рівня тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот і послуги”, % від обсягу офіційного ВВП

Мінімальна заробітна плата упродовж 2021 р. підвищувалась двічі: з 01.01 до 6000 грн та з 01.12 до 6500 грн. Прожитковий мінімум на одну особу підвищувався тричі: з 01.01 по 30.06 – до 2189 грн; з 01.07 по 30.11 – до 2294 грн; з 01.12 – до 2393 грн. Номінальна середньомісячна заробітна плата у 2021 р. зросла на 20,9 % – до 14014 грн (у 2020 р. – на 10,4 %, до 11591 грн), реальна заробітна плата збільшилася на 10,5 % (7,4 % у 2020 р.) [168].

Тенденцію до зменшення рівня тіньової економіки за цим методом підтвердило скорочення кількості неформально зайнятого населення віком від 15 років і старше до 19,5 % від загальної кількості зайнятого населення у 2021 р. порівняно з 20,3 % у 2020 р. При цьому ймовірним є часткове заміщення неорганізованих точок торгівлі, діяльність яких була призупинена через карантинні обмеження, «сірими» інтернет-майданчиками (інтернет-магазинами), результати діяльності яких існуючий метод не охоплює [168].

За підсумком 2021 року, рівень тіньової економіки, обчислений за допомогою методу збитковості підприємств, становив 23 % від обсягу

офіційного ВВП, що на 3 відсоткових пункти менше, ніж рівень у 2020 році. Враховуючи велику змінність цього методу, його вплив на загальний показник рівня тіньової економіки є мінімальним (рис.2.30).

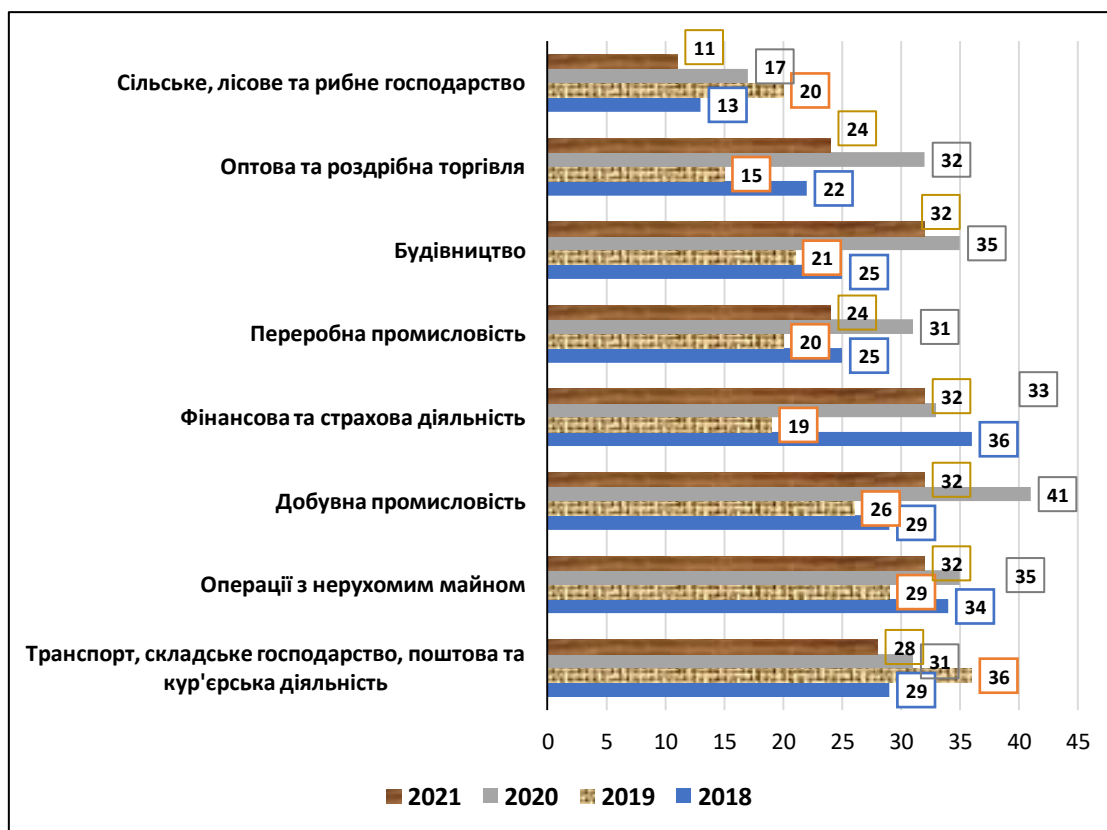

Джерело: Держстат, розрахунки Мінекономіки [168]

Рис. 2.30. Динаміка рівня тіньової економіки за методом збитковості підприємств, % до обсягу офіційного ВВП

Відповідно до методологічних рекомендацій за методом збитковості підприємств умовами для формування тенденції до збільшення рівня тіньової економіки є зростання обсягу збитків або скорочення обсягу прибутків суб'єктів господарювання. За даними Державної служби статистики України, фінансовий результат до оподаткування підприємств у 2021 р. становив 1119,3 млрд грн прибутку (у 2020 р. – 303,2 млрд грн). Прибуток зріс до 1352,1 млрд грн (+59,3 % порівняно з 2020 р.), а збитки зменшились до 232,8 млрд грн (–57,3 %). Частка збиткових підприємств у 2021 р. становила 26,7 % (у 2020 р. – 28,6 %) [168]. Таким чином, зменшення рівня тіньової економіки за цим методом відбулося завдяки покращенню фінансових результатів діяльності підприємств, налаштованих стримано оптимістично щодо перспектив своєї ділової активності.

Зміну рівня тіньової економіки за видами економічної діяльності, розрахованого за методом збитковості підприємств, Міністерством економіки України рекомендовано розглядати лише як вектор зміни тенденцій тіньової економіки у короткостроковому періоді (рис. 2.31).

Джерело: побудовано на основі даних [168]

Рис. 2.31. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ відповідного ВЕД

Відповідно до рис. 2.31 спостерігається тенденція до зменшення рівня тіньової економіки за різними видами економічної діяльності. Це зумовлено покращенням фінансових результатів підприємств у 2021 р. порівняно з 2020 р., сприятливою кон'юктурою на зовнішніх ринках та адаптацією суб'єктів господарювання до карантинних обмежень, пов'язаних із пандемією Covid. Важливим фактором відновлення попиту на внутрішньому ринку стало підвищення соціальних стандартів та запровадження урядом стимулюючих заходів підтримки бізнесу та населення. Часткова компенсація збитків і

пом'якшення економічних викликів також сприяли зростанню попиту на товари та послуги вітчизняних підприємств.

За період 2020–2021 рр. частка тіньової економіки у галузі сільського, лісового та рибного господарства зменшилась на 6 процентних пунктів – до 11 %, що свідчить про ефективність заходів щодо її скорочення та підтримку стабільності економіки.

Таким чином, наведені дані рівня тіньової економіки за офіційною Методикою [168] за економічними і виробничими показниками обмежуються лише встановленням факту існування тіньової економіки і її масштабів (більше 30 %). В той же час, експерти Центру Разумкова 2020 р. нарахували приблизно 50 % [169] за іншими експертними підрахунками 2020 р. – також 45–50 % [170]. Австрійський вчений Ф. Шнейдер, користуючись власною методикою оцінки рівня тіньової економіки, провів свої розрахунки для України і встановив, що в передвоєнний період її обсяг складав близько 50-55 % офіційного ВВП країни, що значно перевищує опубліковані дані Мінекономіки України, розраховані за вітчизняною методикою [171, 172].

Ми вважаємо, що офіційні масштаби тіньової економіки не дозволяють оцінити дієвість державних заходів у боротьбі з тіньовою економікою та ефективність політики детінізації економіки. Зважаючи на той факт, що саме ці оцінки зазвичай слугують основою для розроблення державних програм і стратегій економічного, соціального та політичного розвитку країни, їх вдосконалення є ключовим завданням для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

В контексті дослідження рівня тіньової економіки, розгляд динаміки міжнародного Індексу економічної свободи (Index of Economic Freedom) по Україні (табл.2.20) є важливим, адже експерти визначають економічну свободу як «відсутність урядового втручання чи перешкоджання виробництву, розподілу та споживанню товарів та послуг, за винятком необхідного громадянам захисту та підтримки свободи як такої» [173].

Таблиця 2.20

Динаміка показників рейтингу Economic Freedom Index України (балів із 100)

Показники рейтингу	Роки					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Право власності	41,4	41,0	43,9	47,5	48,5	39,7
Чесність та невідкупність уряду	29,2	29,0	29,6	37,9	37,9	33,8
Судова ефективність	22,6	29,5	31,5	42,2	41,1	31,4
Податкове навантаження	78,6	80,2	81,8	81,1	88,7	89,1
Державні витрати	38,2	45,0	46,9	47,2	48,2	44,5
Фінансове здоров'я	67,9	75,9	82,6	83,9	87,7	73,6
Свобода бізнесу	62,1	62,7	66,1	61,3	63,5	61,1
Трудова свобода	48,8	52,8	46,7	48,3	48,7	60,7

Джерело: побудовано за даними [174]

Наведені показники економічної свободи за більшістю піків мають низькі значення, що свідчать про наявність серйозних проблем у системі економічного управління та мають серйозний вплив на економічний розвиток нашої країни, зростання рівня тіньової економіки та необхідність реформування таких сфер, як фінансова і судова системи, зміцнення права власності, подолання корупції, свобода підприємництва, свобода праці, з метою підвищення ефективності функціонування національної економіки загалом, в т.ч. агропромислового виробництва.

Сьогодні особливої актуальності набуває питання економічної безпеки як спроможності національної економіки зберігати стійкість та невразливість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі, стає та збалансоване зростання. Наведена динаміка інтегрального показника економічної безпеки в таблиці 2.21, показує, що за офіційною Методикою [175] економічна безпека визначається за такими складовими: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Таблиця 2.21

Інтегральний показник економічної безпеки України

Назва показника	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Виробнича	50	55	49	49	49	47	58	59	58	57	54
Демографічна	47	56	45	46	45	43	46	40	41	39	40
Енергетична	35	32	34	39	47	45	58	54	53	49	49
Зовнішньоекономічна	35	31	24	29	32	33	35	36	36	40	44
Інвестиційно-інноваційна	33	34	36	35	30	33	30	30	31	31	31
Макроекономічна	38	48	39	39	33	30	38	37	40	45	43
Продовольча	90	92	93	86	94	92	92	91	90	89	85
Соціальна	57	59	64	62	57	55	56	59	59	60	59
Фінансова	42	47	47	50	40	35	38	40	45	42	40
Інтегральний показник	46	49	46	47	45	44	48	48	49	49	48

Джерело: Мінекономіки [176]

Загалом рівень ключових компонентів економічної безпеки залишається низьким і демонструє негативну тенденцію щодо зниження більшої їх частини. За даними таблиці 2.21, у незадовільній зоні знаходяться виробнича, демографічна, енергетична, фінансова та соціальна складові (40–64 %), у небезпечній зоні (20–45 %) – зовнішньоекономічна, макроекономічна та інвестиційно-інноваційна. Найвищі показники спостерігаються у сфері продовольчої безпеки (90–94 %). Водночас методика [175] не враховує рівень тінізації економіки як окремий компонент.

Враховуючи, що тіньова економіка, як дестабілізуюче явище, створює серйозні перешкоди для національної економіки, негативно впливає на економічні інтереси особи, суспільства і держави, екологічну безпеку ми провели дослідження залежності економічної безпеки держави від рівня тінізації економіки. У нашому випадку, ми можемо побудувати лінійну регресійну модель, використовуючи рівні тіньової економіки як незалежну змінну та показники економічної безпеки як залежну змінну. Модель побудована на основі даних Міністерства економіки [168, 176].

Рівняння лінійної регресії має наступну формулу:

$$Y = a \times x + b, \quad (2.1)$$

де:

(Y) - залежна змінна (рівень економічної безпеки);

(X) - незалежна змінна (рівень тіньової економіки);

- (a) - нахил (коефіцієнт регресії), який показує, на скільки одиниць збільшується (Y) при збільшенні (X) на одну одиницю;

- (b) - нахил лінії регресії (константа), яка вказує на значення (Y) при (X = 0).

Для обчислення коефіцієнтів регресії, використовуємо метод найменших квадратів. Розрахунки були виконані в такій послідовності:

1. Визначенні середні значення (X) (рівень тіньової економіки) та (Y) (рівень економічної безпеки).

2. Обчислені коваріація (cov(X,Y)) та дисперсія (var(X)) і (var(Y)) за формулами:

$$cov (X, Y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y}), \quad (2.2)$$

де: (X_i) - значення інтегрального показника рівня тіньової економіки в і -й період часу;

(Y_i) - значення інтегрального показника рівня економічної безпеки в і -й період часу;

$\bar{X}, \bar{Y}$ - середні значення величин.

n - кількість спостережень.

$$var (X) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2, \quad (2.3)$$

$$var (Y) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2, \quad (2.4)$$

3. Визначений коефіцієнт нахилу (a) за формулою:

$$a = \frac{cov (X, Y)}{var (X)}, \quad (2.5)$$

4. Обчислений параметр, що відповідає за нахил лінії регресії (b) за формулою:

$$b = \bar{Y} - a \times \bar{X}, \quad (2.6)$$

де $\bar{X}, \bar{Y}$ - середні значення величин відповідно.

Вихідні дані та розрахункова таблиця, побудована за інтегральним показником тіньової економіки та інтегральним показником економічної безпеки наведені в додатку М. Одержана в результаті обробки даних залежність характеризується рівнянням, яке дозволяє нам прогнозувати значення економічної безпеки на основі показників рівня тіньової економіки:

$$Y_i = 0.022 \times x_i + 47.31$$

Розрахункові дані прогнозного показника економічної безпеки наведені у додатку Н. Середня помилка (MAE=1.399) вимірює середню величину похибок прогнозу і допомагає оцінити точність моделі та розраховується за формулою:

$$MAE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |Y_i - \hat{Y}_i|, \quad (2.7)$$

де: Y_i - фактичне значення показника, $\hat{Y}_i$ - прогнозоване значення, n - кількість прикладів.

Середнє квадратичне відхилення (стандартне відхилення) розраховуємо за формулами:

$$S(X) = \sqrt{var(X)}, \quad S(Y) = \sqrt{var(Y)}, \quad (2.8)$$

Формула для розрахунку коефіцієнта детермінації (R-квадрат) у випадку простої лінійної регресії полягає в обчисленні квадрату коефіцієнта кореляції Пірсона (r):

$$R^2 = r^2, \quad (2.9)$$

За результатами розрахунків коефіцієнт Пірсона $r = -0,69932$, це вказує що досліджувана залежність є обернено пропорційною і свідчить про наявність помірної оберненої лінійної залежності між фактичними і прогнозованими значеннями економічної безпеки (одна змінна зростає, інша зменшується пропорційно і навпаки.).

Коефіцієнт детермінації (R^2) визначає долю варіації однієї зі змінних, яка пояснюється варіацією іншої змінної. В даному випадку $R^2 = 0,489$, тобто

модель регресії відтворює рівень залежності між змінними на 50 %. Інші 50 % пояснюються впливом інших чинників.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) є одним із ключових індикаторів економічного розвитку країни. Найбільших втрат українська економіка зазнала в перші місяці війни: у 2022 р. реальний ВВП впав на 29,1 % (3 865 780 млн грн), загальний обсяг експорту знизився на 35,2 %, а витрати бюджету на державне управління та обов'язкове соціальне страхування зросли до 21,14 % (6,17 % у 2021 р.) [177]. Терміново запроваджені урядом регуляторні новації на початку війни, спрямовані на зменшення фіскального тягаря на бізнес та стимулювання розвитку малого підприємництва, дозволили вже у III кварталі 2022 р. загальмувати падіння ВВП та зберегти його на відносно стабільному рівні [178]. Офіційна статистика тіньової економіки під час війни не ведеться, проте, як і під час будь-якої кризи, її частка зростає. За даними Ф. Шнейдера, рівень тіньової економіки у цей період досяг 67,3 % ВВП [171, 172].

Сучасний ринок праці, як найбільш чутливий індикатор кризових змін, переживає значні труднощі. За офіційними даними [179], з початку активної фази військової агресії кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб, а негативний баланс міграції у 2022 р. становив понад 9,43 млн осіб, при цьому близько 4,8 млн українців отримали тимчасовий захист у інших країнах [180]. Опитування показує, що 51,5 % переселенців були з східних і південних областей, 45 % – із центральних областей, зокрема Харківської – 17 %, і лише 4 % – із західних областей [181]. Зменшення економічно активного населення призводить до зубожіння та зниження доходів [182], що негативно впливає на економіку і демографію. Продовження конфлікту підвищує ймовірність подальшої міграції та пошуку нового працевлаштування переселенцями, що змінює структуру попиту і пропозиції на ринку праці та сприятиме збільшенню тіньового ринку праці.

Навіть при наявності негативних зовнішньополітичних чинників, які негативно впливають на економіку України і продовжуються у 2023 році,

зокрема, нові руйнування інфраструктурних об'єктів, обмеження роботи "зернового коридору" та торговельні обмеження для української агропродукції з боку деяких країн Європейського Союзу, за перші два квартали 2023 року спостерігається погиршення в економіці України у виробничих секторах та секторі послуг. З урахуванням цього, Національний Банк України підвищив прогноз зростання реального ВВП на 2023 рік з 2,0 % до 2,9 %. Окрім того, враховуючи зниження безпекових ризиків у найближчому майбутньому, НБУ також прогнозує зростання реального ВВП на 3,5 % у 2024 році та на 6,8 % у 2025 році [183].

Висновки до розділу 2

1. Агропромисловий комплекс є одним з найбільш потужних і різнобічних галузей народного господарства, що включає в себе різні сектори виробництва. Цей комплекс визначає соціально-економічний розвиток країни, рівень життя населення та його доступ до продуктів харчування. Більшість сировини для промисловості походить з сільського господарства. Розв'язання проблеми продовольчої безпеки, яка включає в себе забезпечення населення достатньою кількістю харчових продуктів, переважно здійснюється в рамках агропромислового комплексу. Тому він має велике значення для економіки країни і повинен мати пріоритет у розвитку.

2. Російське повномасштабне вторгнення в Україну призвело до серйозних економічних наслідків для агропромислового сектора нашої країни. З урахуванням розмірів збитків та втрат для вітчизняного сільськогосподарського експорту, який у минулі роки забезпечував понад 40 % експортного доходу України, витрати на відновлення зруйнованих матеріальних активів та компенсацію втрат суб'єктів аграрного ринку значно перевищують витрати в країнах, що постраждали від воєнних дій після Другої світової війни. Блокування морських портів практично призвело до неможливості експорту сільськогосподарської продукції за традиційними

торговельними маршрутами, що показало вразливість сировинної експортно-орієнтованої моделі сільського господарства країни. Встановлено, що до головних небезпек, які вплинули на діяльність аграрного сектору нашої держави в умовах воєнного стану відносяться: зменшення потенціалу виробництва та ресурсної бази аграрного сектору, відсутність певних об'єктів інфраструктури для зберігання та початкової обробки сільськогосподарської продукції та ускладнення вивезення продукції на зовнішні ринки, погіршення якості земель сільськогосподарського призначення і наявність площ, які непридатні для будь якої сільськогосподарської діяльності, зменшення кількості працюючих в сільськогосподарському виробництві на територіях, які постраждали внаслідок повномасштабної агресії Росії.

3. Україна займає лідируючу позицію в Європі за обсягом та кількістю земельних ресурсів, надаючи їй важливе становище на міжнародному аграрному ринку. Це пояснюється великим показником площі сільськогосподарських угідь на кожного жителя. Проте, в Україні зафіксовано меншу продуктивність у використанні сільськогосподарських земель порівняно з середніми показниками в Європі. Проаналізовано поточний стан земельних ресурсів України, і виявлено, що протягом періоду незалежності відбулася помітна деградація цих ресурсів. Особливий акцент робиться на сільськогосподарських землях та їхньому ґрунтовому покриву, який значно втратив свої природні властивості щодо саморегуляції. Порушене екологічно припустиме співвідношення між площами ріллі, природних кормових угідь та лісових насаджень, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Надмірна розораність території та значний вплив діяльності людини призвели до порушення природного процесу ґрунтоутворення і сприяли розвитку ерозійних процесів. Найбільшою загрозою для використання земель сільськогосподарського призначення є збільшення деградаційних процесів, особливо втрата гумусу та поживних речовин.

4. Воєнні дії в Україні мають значний негативний вплив на стан та продуктивність ґрунтів. Пошкодження від авіабомб та артилерійських

обстрілів, мінування територій, руйнування важкої військової техніки, витіки нафтопродуктів, спалювання ділянок під час пожеж, зсуви ґрунту та інші події вже стали очевидними показниками, які свідчать про сильний вплив на стійкість ґрунтів до забруднень. Це, в свою чергу, призводить до серйозних соціально-економічних наслідків, як на рівні окремих регіонів, так і на національному рівні. Значні зміни у ландшафтах вимагають негайного та комплексного дослідження, щодо якого буде розроблена політика управління забрудненими воєнними територіями. Пасивність у вирішенні цієї проблеми може призвести до прискореної ерозії ґрунтів, негативно вплинути на сільськогосподарське виробництво, поширення токсичної чи забрудненої продукції, а також негативно вплинути на здоров'я людей.

5. Збитки та шкода завданні земельним ресурсам та ґрунтам України від повномасштабної війни є колосальними. Для точного визначення цих втрат необхідно документувати реальні збитки аграріїв, які стануть належними доказами у національних та міжнародних судах. Наразі є багато питань щодо нормативно-правового забезпечення визначення збитків землевласників і землекористувачів в умовах воєнного часу, особливостей документальної фіксації завданих війною пошкоджень і руйнувань, їх відображення у системах обліку та звітності. Зараз потрібно розробити відповідні механізми, завдяки яким можна зробити обрахунки збитків землевласників та землекористувачів внаслідок триваючої російської збройної агресії застосування методичних підходів до оцінювання завданих збитків. Відшкодування заподіяних збитків - це один із методів захисту прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки. Діюча сьогодні у правовому полі методика визначення та відшкодування збитків власникам та землекористувачам потребує оновлення, а також юридичних перспектив їх компенсації.

6. Під час дослідження було встановлено, що незаконне використання земельних ділянок, які належать до державної та комунальної власності, сільськогосподарськими підприємствами та фізичними особами, без

відповідних правових підстав для отримання прибутку із ухиленням від сплати необхідних податків та зборів, призводить до зростання рівня тіньової економіки в агропромисловому секторі. Для забезпечення більшої транспарентності в земельних відносинах запропонована структурно-логічна схема використання ГІС технологій для виявлення протиправного використання земель та моніторингу за землевласниками і землекористувачами включає: збір та аналіз даних, створення цифрових карт, аналіз та виявлення протиправного використання земель, моніторинг землевласників і землекористувачів, систему сповіщення та звітування, взаємодію з органами влади, аналіз результатів моніторингу та виявлення можливих проблемних зон.

7. Оцінка розмірів тіньової економіки є одним із ключових аспектів для перспективного розвитку країни. Проведений аналіз свідчить про наявність широкого спектру інструментів та методів для оцінки рівня тіньової економіки, проте їх ефективність та відповідність визначаються метою оцінки, рівнем аналізу (макро- або мікроекономічним), та наявністю вихідних даних. В Україні існуючі підходи до оцінки не завжди забезпечують отримання достовірних результатів. Результати, отримані на основі офіційних підходів, часто значно нижчі, ніж ті, які представлені провідними міжнародними організаціями, і не ураховують всі можливі сценарії нелегального виведення коштів.

8. Дослідження показників економічної безпеки країни відображає загальний стан економіки країни в цілому, її рухливість та стійкість до впливу внутрішніх та зовнішніх факторів. Протягом останнього десятиліття спостерігається погіршення показників в усіх структурних компонентах. Це обумовлено критичним зростанням навантаження на бюджетну систему на національному, регіональному та місцевому рівнях, посиленням інфляційного тиску, знеціненням національної валюти, різким збільшенням державного боргу та скороченням джерел його фінансування, а також неефективністю банківської, страхової та податкової систем.

9. З метою дослідження впливу рівня тінізації економіки на економічну безпеку держави було проведено регресійний аналіз. Результати розрахунків показали, що між цими показниками існує обернено пропорційна залежність (коефіцієнт Пірсона $r = -0,69932$), яка свідчить про наявність помірного оберненого лінійного зв'язку: зі зростанням одного показника інший відповідно зменшується. Значення коефіцієнта детермінації ($R^2 = 0,489$) означає, що побудована модель пояснює близько 50 % варіації досліджуваних змінних. Решта 50 % зумовлена дією інших чинників, серед яких виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна та фінансова безпеки.

РОЗДІЛ 3

МЕХАНІЗМ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

3.1. Інституційне регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Поява теорії інституціоналізму в зарубіжній та вітчизняній науці стала каталізатором розвитку ринкових відносин та відносин власності, що головним чином пов'язане з великими трансформаційними процесами в економічній та соціальній сферах. Теорія інституціоналізму має багато представників, які внесли значний внесок у її розвиток та розширення. Декілька видатних представників теорії інституціоналізму в різних галузях знання включають: лауреати Нобелівської премії з економіки Д. Норт (D. North) [184] (його роботи зосереджені на ролі інституцій у формуванні економічних структур і змін); О. Вільямсон (O. Williamson) [185] (його роботи присвячені галузі економічної організації та аналізу транзакційних витрат); Е. Остром (E.r Ostrom) [186] (дослідженнями про спільні ресурси та громадське управління); Д. Коуз (D. Coase) [187] (відомий своєю теорією витрат на транзакції і роллю інституцій у вирішенні економічних проблем); Р. Інглхарт (R. Inglehart) [188] (американський політолог та соціолог, відомий своїми дослідженнями в галузі політичної культури та інституційного впливу на цінності та поведінку); П. Еванс (P. Evans) [189] (американський соціолог, працюючий у галузі розвитку та політичної економії, відомий своїми дослідженнями впливу інституцій на економічний розвиток).

Різні зарубіжні вчені доповнюють та розвивають цей підхід в різних галузях знання, таких як економіка, соціологія, політологія та інші. Наприклад, Е. Aracil, G. Gómez-Bengoechea, O. Moreno-de-Tejada [190]

(вивчення впливу якості інституцій на фінансові механізми зменшення бідності в країнах); А. Balcerzak, М. Pietrzak [191] (оцінювання прогресу країн-членів ЄС із позиції покращення якості формування інституціональних систем у контексті їх впливу на економіку); R. Capellán, J. Ollero, A. García Pozo [192] (вивчення впливу фінансових інституцій на інвестиційний клімат); F. Donou-Adonsou, K. Sylwester [193] (дослідження схильності мікрофінансового інституціонального середовища до кредитних ризиків і його ролі у фінансовому розвитку держави) А. Kaasa [194] (аналіз взаємозв'язку соціального капіталу, якості інституцій і продуктивності у європейських країнах на регіональному рівні); та ін.

Серед українських дослідників відзначався Романюк А. С. [195, 196], що одним із перших зосереджувався на аналізі природи інституціональних явищ в межах нового підходу до інституціоналізму в політичній науці. Праця М. Кармазіної та О. Шурбованої [197] стала основоположною для розрізнення таких, на перший погляд, подібних понять як інститут та інституція. Як зазначають автори: «показово, що в сучасних текстах західних авторів чітко розмежовується «institution» і «institute», хоча повної згоди щодо визначення сутності «інституту» та «інституції» серед них не існує. Історики зосереджують увагу на еволюційних механізмах розвитку інституцій та інститутів. Саблук П. [198] визначає інституціоналізм, як альтернативу неокласичній економічній теорії, зміст якої відображається у міждисциплінарному синтезі.

До 1950-х років теорія інституту еволюціонувала в межах «класичного інституціоналізму». Вперше поняття «інститут» було введено до сфери економічної теорії представниками так званого «класичного інституціоналізму», а саме американськими економістами Т. Вебленом, Дж. Коммонсом та У. К. Мітчеллом. Представники зазначеного спрямування приділяли значну увагу аналізу основних політичних інститутів, таких як держава, політичні партії, громадсько-політичні організації, а також

відокремленим відділам державної влади, бюрократичному апарату та іншим важливим аспектам.

Т. Веблен встановлював зв'язок між економікою та впливом психологічних чинників і визначав поняття «інститут» як «розповсюджену концепцію щодо взаємовідносин між суспільством і індивідом, а також окремими виконуваними ним функціями» [199, с. 210]. На думку Дж. Коммонс, суспільство є системою правових норм та інститутів [200, с. 650]. Дослідник встановлює інститут як спільну працю, спрямовану на контроль, розширення та звільнення індивідуальної активності. Серед зразків інститутів спільної дії особливо важливим є право, яке переважає над сферою економіки.

Термін «неоінституціоналізм» використовується для позначення нового наукового напрямку, який сформувався з прихильників неокласичної економічної теорії у 50-60-х роках ХХ століття. Цей напрям включає в себе елементи не лише економічної теорії, а й інших суспільних наук, таких як філософія, соціологія, політологія, кримінологія та інші. Подальший розвиток інституціоналізму в цьому напрямку передбачав зміну методологічного підґрунтя, а саме індивідуалістичний підхід (де індивіди визначають структуру інститутів). Засновником цього напрямку вважають Рональда Коуза [187]. Його зміна методологічного підходу дозволила розвинути такі теорії, як теорія прав власності, теорія трансакційних витрат і теорія фірми [201].

У межах сучасної інституціональної теорії найрозповсюдженішим тлумаченням поняття «інститут» є те, яке представляє Д. Норт, він описує його як «правила гри в суспільстві або створені людьми обмеження, що формують їх взаємодію» [184, с. 15]. Тобто це конкретні інституційні угоди, засновані на визнаних принципах, які можуть регулювати або забороняти різні типи дій. На думку Г. Петерса, індикаторами нового інституціоналізму виступають: по-перше, аналіз структурних ознак суспільства і політики формальних та неформальних інститутів; по-друге, фіксація певної стабільності в часі розглядуваних структур; по-третє, інститути повинні

впливати на індивідуальну поведінку своїх членів; по-четверте, інститутам повинна бути властива певна система спільних цінностей, яку мають приймати члени цих інститутів [195].

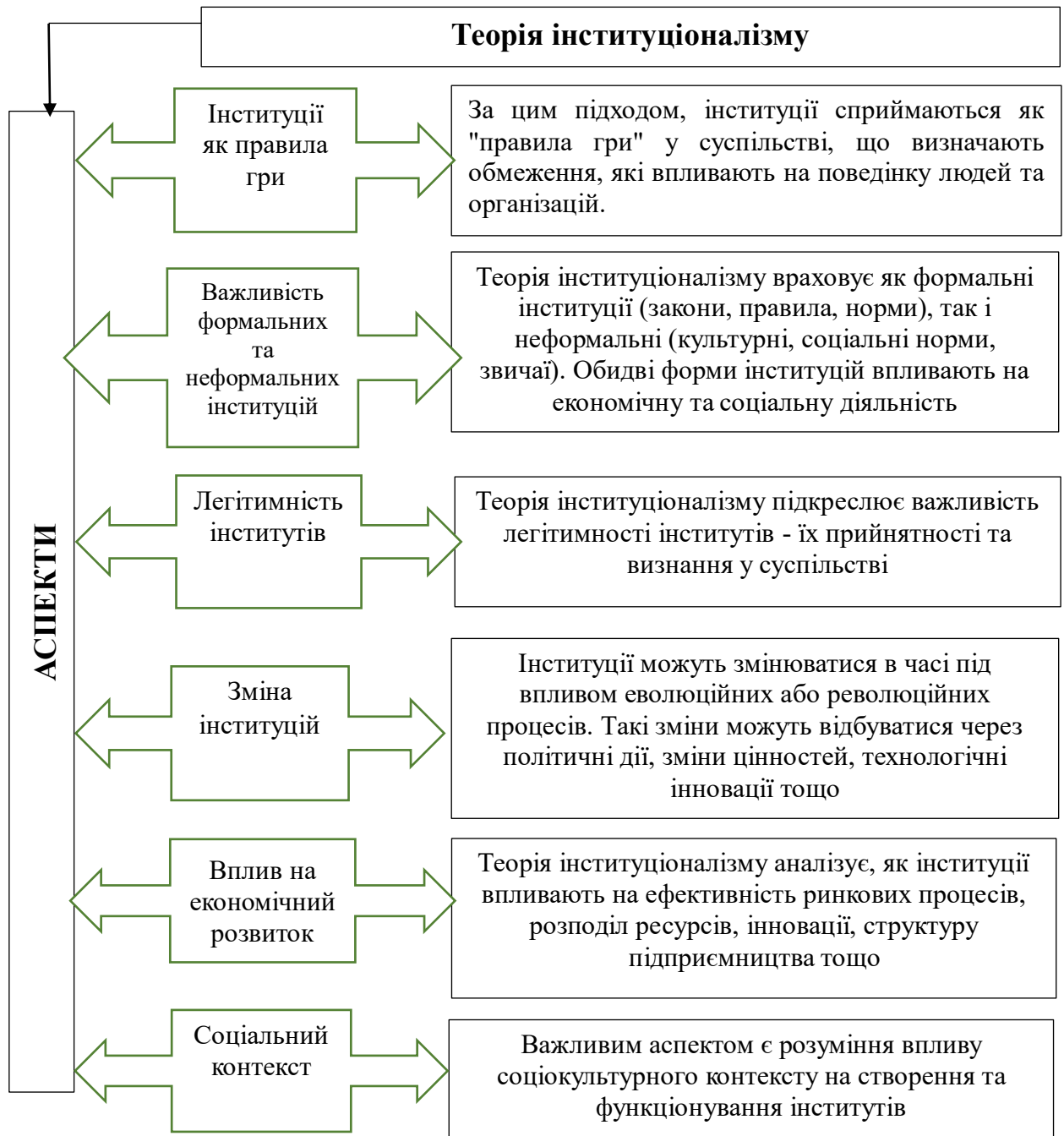
Залежно від способу виникнення, інститути поділяються на дві категорії: формальні та неформальні [202, с. 9]. Формальні інститути сплановано встановлюються через державне регулювання. Вони включають в себе правові акти, такі як закони, конституції, кодекси, судові рішення та адміністративні розпорядження. Неформальні інститути виникають спонтанно внаслідок взаємодії різних "гравців", які прагнуть задовольнити свої інтереси. Серед них знаходяться традиції, звичаї, культурні практики та історичний досвід. Головна різниця між формальними і неформальними інститутами полягає, передусім, у способах їх встановлення. Формальні інститути закріплюються в правових актах та письмових документах, які є обов'язковими для виконання. У відповідь на це, неформальні інститути виникають як результат індивідуальних угод і зазвичай змінюються відповідно до конкретних обставин. Часто вони пов'язані з певними групами людей або ринковими сегментами, де формуються свої власні локальні норми. Фактично роль неформальних інститутів виконують господарська етика чи моральні практики.

Таким чином, теорія інституціоналізму розглядає формування, зміну та вплив інституцій на різних рівнях: від мікрорівня індивідів та підприємств до макрорівня національних та глобальних систем. Вона також досліджує взаємодію між формальними та неформальними інститутами, а також роль держави у формуванні та регулюванні інституційних рамок.

Інституції грають ключову роль у формуванні економічних та соціальних відносин, визначають структуру і поведінку людини в суспільстві, і впливають на його розвиток. Основні аспекти теорії інституціоналізму наведені на рис.3.1.

На наше розуміння, інституції представляють сукупність формалізованих та неформалізованих правил, норм, взаємодій та структурних

механізмів, що керують соціально-економічною поведінкою суб'єктів у конкретному соціокультурному контексті, історичних умовах та еволюційних трансформаціях.

Рис. 3.1. Основні аспекти теорії інституціоналізму

У контексті вивчення інституцій, новизною є глибше розуміння їх впливу на формування і динаміку суспільних структур, економічних систем та механізмів розвитку, що враховує взаємозв'язок між формальними та неформальними аспектами інституційного середовища, а також їх роль у створенні стійких рішень та стабільних стратегій в умовах змін.

В рамках нашого дослідження основні рівні інституціональної сфери розвитку агропромислового виробництва охоплюють:

1. Макрорівень, який включає загальнодержавні політичні, правові та економічні інституції, такі як законодавчі органи, урядові департаменти, фінансові установи та інші структури, які формують основи державної політики, регулювання та фінансування агропромислового сектору.

2. Мезорівень: це національні та регіональні органи влади, агентства, об'єднання фермерів, кооперативи та інші інституції, які забезпечують координацію, планування та впровадження політик і програм розвитку агропромислового сектору на рівні регіонів та національних масштабів.

3. Мікрорівень: охоплює суб'єктів агропромислового виробництва, а також взаємодію між ними. На цьому рівні інституції включають угоди, контракти, співпрацю між фермерами, аграрними кооперативами та інші механізми, які регулюють виробничі та торгівельно-збутові відносини в агропромисловому секторі.

Ці рівні інституціональної сфери взаємодіють між собою і впливають на розвиток агропромислового виробництва, встановлюючи правила, норми, стандарти та процедури, які визначають спосіб функціонування та взаємодії суб'єктів цього сектору.

Функціонування кожного суб'єкта агропромислового виробництва визначається не лише його власними ресурсами та можливостями, але й комплексом умовних факторів і правил (які належать до нормативно-правової, політичної, економічної, соціальної сфер тощо), що оточують його. Успішне функціонування агропромислового виробництва залежить від

належної організації та взаємодії між різними складовими та інституціями, що формують економіку держави.

Розвиток агропромислового виробництва в Україні та активності його суб'єктів піддаються впливу інституційних чинників в умовах складного, динамічного та багатовимірного середовища, які можна класифікувати за трьома способами: примусовий – пов'язаний з обов'язковими регуляторними обмеженнями, нормативний – в рамках національних правових засад, та когнітивний – що виражається у наслідуванні дій одних учасників ринку за прикладом і подібністю до інших. Додатково, важливо враховувати ключову роль всіх зацікавлених сторін агропромислового виробництва для розвитку національної економічної системи, що формує концепт структурно-інституційного функціонування цього сектору.

Запропонований нами структурно-інституційний концепт функціонування агропромислового виробництва представляє собою систематичний підхід до функціонування агропромислового виробництва України, який враховує інституційний, антикорупційний, організаційний, фінансовий та економічний механізми. Ця модель забезпечує ефективну координацію та інтеграцію всіх складових для досягнення стійкого розвитку агропромислового сектору, забезпечує інтегроване та комплексне бачення функціонування агропромислового сектору України, враховуючи всі ключові механізми та взаємодію між ними (рис.3.2).

Інституційний механізм встановлює необхідні правові та організаційні рамки для забезпечення ефективного та стабільного функціонування агропромислового сектору, що сприяє розвитку галузі, захисту прав учасників та забезпеченню стійкого економічного росту, а саме:

- 1) Нормативно-правове регулювання забезпечує встановлення та виконання законів, норм, стандартів та правил, що регулюють діяльність у галузі агропромислового виробництва, включаючи ліцензування, реєстрацію і захист прав власників, закони та регуляторні норми, що забороняють антиконкурентні практики і забезпечують справедливую конкуренцію на ринку

агропромислової продукції, створення сприятливих умов для інвестицій та інші процедури.

Джерело: розроблено автором

Рис. 3.2. Структурно-інституційний концепт функціонування агропромислового виробництва України

2) Аграрна політика є комплексом державних заходів і стратегій, спрямованих на підтримку та розвиток аграрного сектору. Вона охоплює різні аспекти, які включають економічні, соціальні та екологічні чинники для забезпечення ефективності і сталого розвитку сільського господарства та . включає розробку та впровадження спеціальних програм і стратегій для підтримки агропромислового виробництва.

3) Земельна політика - встановлення правил використання та обігу земельних ресурсів, в тому числі забезпечення прозорості у процесі купівлі, продажу та оренди земельних ділянок, планування використання земель, ведення кадастрового обліку, впровадження практик стійкого землевпорядкування для забезпечення довгострокового використання земельних ресурсів без шкоди для екології, проведення регулярних перевірок і моніторингу для забезпечення дотримання земельного законодавства і норм.

4) Податкова політика - встановлення податкових норм і ставок для агропромислових підприємств, включаючи податок на прибуток, ПДВ та інші податки; надання податкових пільг і стимулів для підтримки інвестицій у сільське господарство та впровадження нових технологій; процедури і системи для збору податків, забезпечення прозорості та ефективності податкових зборів.

5) Екологічна політика включає впровадження екологічного законодавства (норми і правила для захисту навколишнього середовища при агропромисловому виробництві, включаючи контроль за використанням пестицидів, добрив та інших хімічних речовин тощо), звіти та аудит (вимоги до звітності про вплив агропромислового виробництва на навколишнє середовище та проведення екологічних аудитів), розробку стандартів і сертифікацій, що сприяють збереженню ґрунту та покращенню його якості.

Організаційний механізм включає різноманітні методи, структури та підходи до організації та управління виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції:

1. Вибір оптимальної форми власності та організаційної структури для досягнення найкращих результатів.
2. Управління ресурсами: раціональне розподілення ресурсів, включаючи землю, працю, капітал та технології, з метою максимізації виробництва та прибутку.
3. Оптимізація ланцюга постачання, включаючи посівну, вирощування, збір, переробку, зберігання та збут сільськогосподарської продукції.
4. Розвиток інфраструктури: впровадження проектів з покращення інфраструктури в агропромисловому секторі, включаючи будівництво доріг, зерносховищ, ринків та інших об'єктів.
5. Управління персоналом: рекрутинг, навчання та управління персоналом, забезпечення безпеки на робочому місці та створення сприятливих умов для працівників.
6. Встановлення системи контролю якості продукції від початкового виробництва до кінцевого споживача.
7. Регулювання інновацій: сприяння впровадженню інвестицій у наукові дослідження та розробки для створення нових продуктів і технологій

Економічний механізм охоплює різноманітні заходи та інструменти, спрямовані на управління економічними та соціальними процесами в цій галузі, що допомагає забезпечити ефективну та результативну діяльність у галузі агропромислового виробництва:

1. Економічні інструменти та політики: ціноутворення (встановлення та регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, яке може включати підтримку мінімальних цін для захисту виробників від ринкових коливань), субсидії та дотації (надання фінансової допомоги виробникам для зменшення витрат і підтримки конкурентоспроможності).
2. Торгівельна політика: встановлення митних ставок, експортних та імпорتنих обмежень, сприяння підтримці внутрішнього ринку та зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією.

3. Ринкові заходи - політика щодо запобігання монополії і забезпечення здорової конкуренції між агропромисловими підприємствами.

4. Технологічні стандарти та процеси: впровадження ефективних технологічних стандартів, методів обробітку ґрунту, вирощування рослин та тварин, а також управління сільськогосподарською технікою.

5. Маркетинг та реклама: розробка маркетингових стратегій, брендінгу та реклами для підвищення попиту на агропродукцію.

6. Санкції та контроль: застосування санкцій та штрафів за порушення регуляторних норм, а також систематичний контроль за дотриманням вимог та процедур.

7. Соціальна політика: підтримка працівників (програми соціальної підтримки для працівників агропромислового сектору, включаючи забезпечення належних умов праці і соціального захисту), розвиток сільських територій (ініціативи з покращення соціальної інфраструктури в сільських районах, що допомагає залучати і утримувати кадри).

Фінансовий механізм забезпечує агропромислове виробництво:

1. Фінансуванням та інвестиціями: кредитування (надання короткострокових і довгострокових кредитів агропромисловим підприємствам для покриття витрат на виробництво, закупівлю обладнання та модернізацію), інвестиційні фонди (залучення інвестиційних фондів для розвитку нових проектів і технологій в аграрному секторі), державні субсидії: Надання фінансової підтримки у формі дотацій та субсидій для зниження витрат на виробництво та підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств.

2. Фінансовою підтримкою та стимулами: податкові пільги (надання податкових стимулів аграрним підприємствам, які здійснюють інвестиції у виробництво або впроваджують нові технології), гранти і дотації (фінансування спеціальних програм та грантів для підтримки агропромислових проектів, особливо в галузях з високим потенціалом для розвитку).

3. Фінансовим моніторингом та контролем: аудит і звітність (встановлення системи фінансового аудиту і звітності для забезпечення прозорості та ефективного використання фінансових ресурсів), моніторинг витрат (оперативний контроль за витратами та інвестиціями для забезпечення їх відповідності затвердженим планам і бюджетам).

4. Ринковими інструментами: фінансові інструменти (використання фінансових інструментів, таких як ф'ючерси, опціони та страхування, для управління ризиками цінових коливань та інших економічних чинників), пенсійні і страхові фонди (інвестування в пенсійні та страхові фонди для забезпечення довгострокового фінансового захисту аграрних підприємств і їх працівників).

5. Управлінням ризиками: розробка планів та стратегій для управління ризиками, пов'язаними зі змінами погодних умов, ринковими коливаннями та іншими факторами; страхування (системи аграрного страхування для захисту від непередбачених обставин, таких як природні катастрофи чи ринкові кризи).

6. Науково-дослідними програмами: фінансування досліджень та інновацій у галузі агропромислового виробництва, сприяння впровадженню нових технологій та практик.

При стабільному і ефективному функціонуванню агропромислового виробництва наведені механізми постійно взаємодіють між собою:

- інституційний та організаційний механізми (взаємодія між управлінням формами власності та оптимізацією ресурсів для підвищення ефективності виробництва; спільне формування нормативно-правової бази та впровадження інфраструктурних проектів для забезпечення стійкого розвитку агропромислового сектора).

- фінансовий та економічний механізми (забезпечення фінансових інструментів для впровадження технологічних стандартів та управління ризиками; фінансова підтримка та стимулювання науково-дослідних

програм, а також регулювання торговельної політики для підвищення конкурентоспроможності продукції)

- інституційний та економічний механізми: співпраця наукових установ і підприємств для впровадження інновацій та контролю якості.
- інституційний та фінансовий механізми: впровадження аграрної та земельної політик для ефективного використання ресурсів і фінансової підтримки аграрного сектору.

Досліджуючи основні проблеми та причини тіньових процесів у сфері агропромислового виробництва, ми вважаємо, що вони мають свої коріння не лише в суб'єктах господарювання. Додатково існують недоліки в діючій системі державного регулювання економіки. З погляду державного управління, ключовими факторами, які сприяють збільшенню розмірів тіньової економіки, є наступні: недостатня здатність держави до конструктивної реформи економічних відносин та створення цивілізованої, соціально орієнтованої ринкової економічної системи; непідготовленість населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законослухняної діяльності в умовах розвитку ринкових відносин; обмежена ефективність роботи контролюючих органів в сфері економічної діяльності; недоліки в роботі правоохоронних органів.

Тому антикорупційний механізм є ключовим для забезпечення прозорості, законності та ефективності функціонування агропромислового сектору України. Метою цього механізму є мінімізація корупційних ризиків, підвищення довіри до державних інституцій та підприємств, а також створення справедливих умов для всіх учасників ринку:

1. Електронні системи управління: впровадження електронних систем для реєстрації підприємств, подання звітності та проведення державних закупівель; використання електронних платформ для публікації даних про державні програми, субсидії та фінансову допомогу.
2. Відкритий доступ до інформації: публікація звітів про діяльність державних органів, використання бюджетних коштів та результати

державних програм; відкриті реєстри земельних ресурсів, субсидій, грантів та інших форм фінансової підтримки.

3. Контроль та аудит: регулярні внутрішні та зовнішні аудити державних програм та підприємств агропромислового сектору; залучення незалежних аудиторських фірм для перевірки використання державних коштів та ресурсів; громадський контроль.

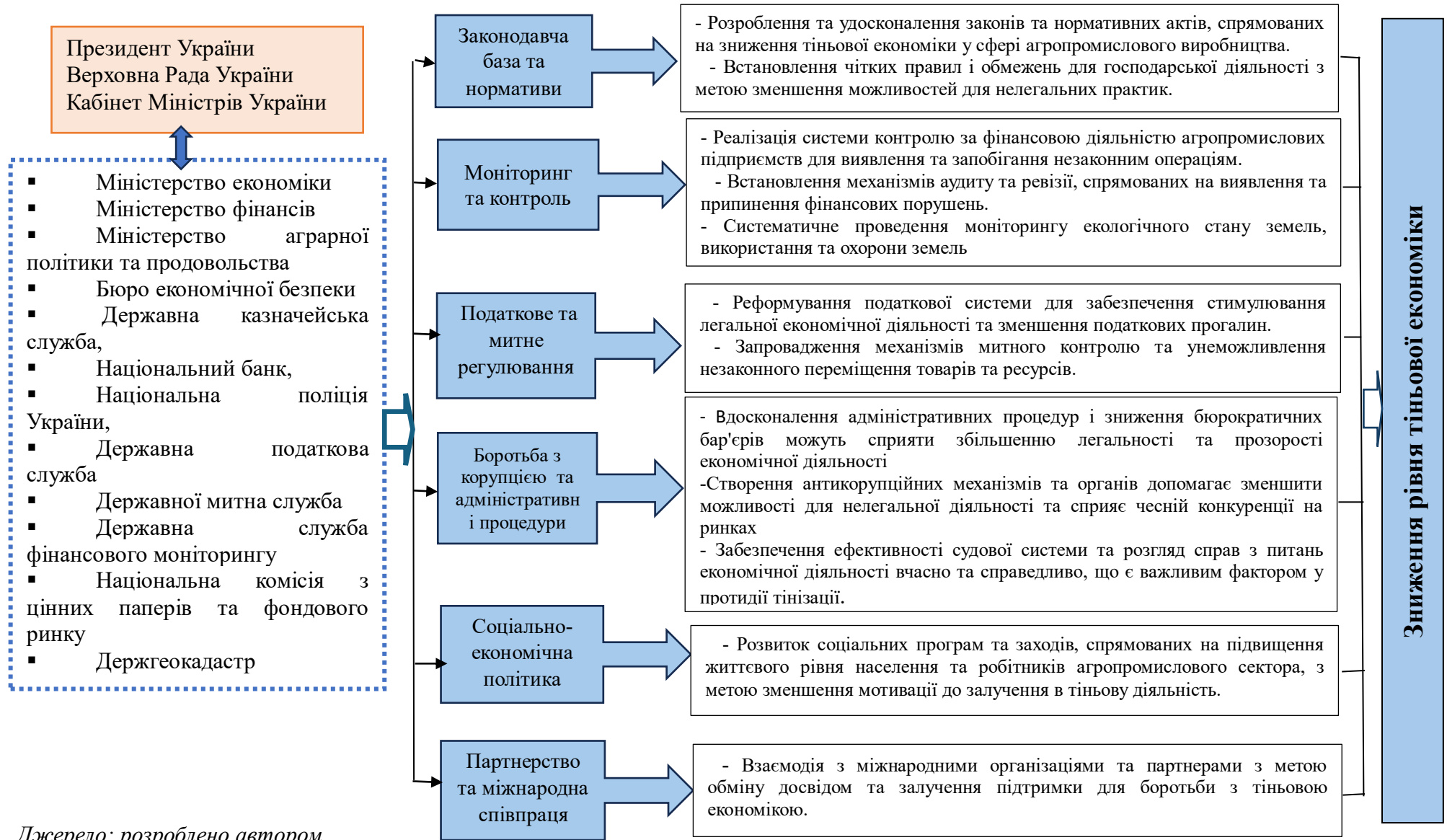
4. Фінансова прозорість та мотивуючі заходи: встановлення чітких правил та процедур для надання субсидій, грантів та кредитів; впровадження прозорих механізмів розподілу фінансової допомоги; надання податкових пільг та інших стимулів для підприємств, які дотримуються антикорупційних стандартів; впровадження програм страхування для легальних агропромислових підприємств.

5. Освіта та підвищення обізнаності щодо антикорупційного законодавства та процедур: проведення навчальних програм для працівників державних органів та підприємств щодо антикорупційного законодавства та процедур; інформування фермерів та підприємців про їхні права та обов'язки у контексті антикорупційних заходів.

6. Санкції та контроль: встановлення жорстких санкцій за корупційні дії; запровадження механізмів невідворотності покарання для осіб, причетних до корупції; проведення систематичних перевірок та ревізій для виявлення корупційних схем, створення спеціалізованих підрозділів для боротьби з корупцією у агропромисловому секторі.

Враховуючи все вище зазначене, на рисунку 3.3 наведена структура інституційного регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

Рис. 3.3. Структура інституційного регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Інституційне регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення умов, за яких участь у тіньовій економіці стає менш вигідною або неможливою. Заходи передбачають впровадження реформ, правових норм та політичних рішень, спрямованих на усунення факторів, що сприяють розширенню тіньової економіки, а також створення сприятливого інституційного середовища для стимулювання легальної та прозорої діяльності в агропромисловому виробництві.

В останні роки були прийняті різноманітні законодавчі та реформаторські заходи з метою активізації легальної економіки та зниження впливу тіньових практик. Загалом, зменшення тіньового сектора в Україні вимагає комплексного та системного підходу, включаючи скоординовані дії влади, бізнесу та суспільства загалом, тобто розроблення стратегії.

У відповідності до ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [203] стратегія національної безпеки України – це документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки. За роки незалежності України Стратегія національної безпеки приймалася в різних редакціях декілька разів (2007, 2012, 2014 роки). Від 14 вересня 2020 року набула чинності нова редакція «Стратегії національної безпеки України. Безпека Людини – Безпека Країни» [204], де проблему «тінізації» економіки держави не зафіксовано серед поточних і прогнозованих загроз національній безпеці та національним інтересам України. Але пунктами 24-25 цього документу визначено що:

- непослідовність і незавершеність реформ і корупція перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливають її стале та динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище;

- недостатній захист права власності, повільний розвиток ринкових відносин у ключових сферах, зокрема в користуванні землею і надрами, значна роль державного сектору в економіці, недосконалість і фрагментарність законодавства стримують економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

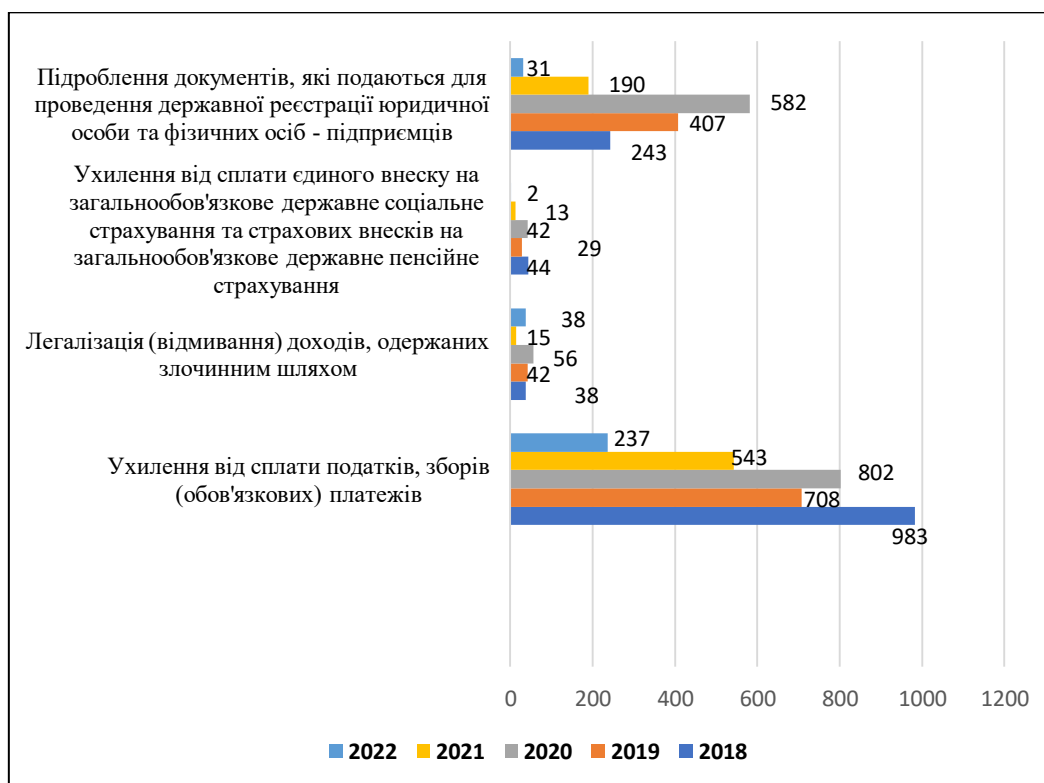
У зв'язку з метою досягнення стійкого та динамічного економічного зростання, Стратегія [204] відзначає в п. 53 необхідність розвитку ринкової конкуренції, здійснення демонополізації економіки та впровадження детінізації у господарські відносини. Це підтверджує акцент на пріоритетності детінізації та визначає її формат як основну спрямованість у сфері господарських відносин.

Фінансовий сектор відіграє важливу роль у процесах тінізації економіки України, оскільки може як сприяти, так і перешкоджати цьому явищу. З одного боку, доступ до легітимних фінансових ресурсів допомагає підприємствам розвиватися та виходити з тіні, фінансові установи сприяють легалізації грошей та зменшенню тіньових операцій через фінансові послуги, а також за допомогою процедур відстеження та аналізу фінансових операцій виявляються підозрілі транзакції, що можуть бути пов'язані з тінізацією. З іншого боку, фінансовий сектор може використовуватися для легалізації доходів, отриманих у тіньовому секторі, неналежний моніторинг та аналіз транзакцій сприяє ухиленню від оподаткування, а низький рівень фінансової грамотності населення сприяє використанню тіньових фінансових послуг, що ускладнює боротьбу з тінізацією.

Загалом, якщо фінансовий сектор буде працювати на зменшення тінізації та підтримувати легітимний розвиток, це може внести значний внесок у подолання проблеми тіньової економіки. Важливе значення для формування та функціонування механізмів державної політики протидії розвитку тіньової економіки, мають постанови Національного банку України «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» [205] та «Про затвердження Складу реквізитів та структури

файлів інформаційного обміну між спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань фінансового моніторингу та банками (філіями)» [206].

Фінансовий моніторинг важливий для боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тероризмом, оскільки він допомагає виявити та припинити незаконні фінансові потоки та допомагає зберегти фінансову стабільність та безпеку. Основна мета фінансового моніторингу – це забезпечення прозорості та відстежування фінансових операцій з метою виявлення та припинення незаконних фінансових дій. Аналіз основних видів економічних злочинів, вчинених у фінансовій сфері України впродовж 2018–2022 рр. (рис. 3.4) дозволив встановити, що найбільша кількість таких злочинів пов’язана із ухиленням від сплати податків та зборів (обов’язкових платежів).

Джерело: складено автором на основі [207]

Рис. 3.4. Аналіз основних видів економічних злочинів, вчинених у фінансовій сфері (додержання податкового законодавства) України впродовж 2018–2022 рр.

Від 11 серпня 2021 року прийнята «Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року» [208]. Стратегія враховує основні виклики та загрози у сферах економічної, фінансової, виробничої, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної та макроекономічної безпеки держави. За підсумком 2019 року рівень фінансової безпеки зменшився на 4 відсоткових пункти (порівняно з 2018 роком) до 42 відсотків та на 3 відсоткових пункти до 38 відсотків за підсумками першого півріччя 2020 року порівняно з рівнем у першому півріччі 2019 року. Проте результати, наведені у звіті про фінансову стабільність, підготовленому Національним банком України, засвідчили, що рівень фінансової безпеки був достатнім для забезпечення виконання фінансовим сектором його функцій належним чином та успішного проходження кризи, викликаній внаслідок пандемії гострої респіраторної хвороби COVID-19 [208].

В Стратегії [208] зазначено, що основними викликами та загрозами у сфері фінансової безпеки в тому числі є: високий рівень тінізації економіки; втрата доходів бюджету внаслідок схем ухилення від оподаткування, розмивання бази оподаткування шляхом використання «низькоподаткових» юрисдикцій; непослідовність правового регулювання відносин у податковій сфері; недостатній розвиток довгострокового кредитування. У сфері макроекономічної безпеки однією із загроз є високий рівень неформальної зайнятості (порівняно з нижчою, ніж в інших європейських країнах, заробітною платою).

3 березня 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив «Національну економічну стратегію до 2030 року» [209]. Цей документ окреслює стратегічні напрямки розвитку ключових галузей, таких як промисловість, агросектор, енергетика, інфраструктура, транспорт, ІКТ, креативні індустрії

та послуги. Стратегія також спрямована на зниження рівня тіньової економіки, зокрема через розвиток цифрової економіки, зміцнення правової держави, забезпечення захисту прав власності, боротьбу з корупцією та підтримку економічної свободи.

Податкове регулювання є ключовим інструментом державного контролю за соціально-економічним розвитком, забезпечуючи ресурси для фінансування соціальних програм і підтримки економічного зростання. Його основне завдання — встановлення оптимального рівня оподаткування та ефективного адміністрування податків для балансу інтересів держави та платників. Враховуючи динамічність цих інтересів, 15 червня 2021 року було ухвалено Закон України про податкову амністію [210], що дозволяє фізичним особам-резидентам і нерезидентам добровільно задекларувати активи та сплатити одноразовий збір з 1 вересня 2021 року по 1 березня 2023 року, враховуючи продовження терміну через війну. Податкова амністія була впроваджена для вирішення кількох ключових завдань: підвищення податкової свідомості громадян, детінізації економіки, залучення додаткових ресурсів для розвитку, підготовки до впровадження Плану протидії BEPS, приєднання до системи автоматичного обміну фінансовою інформацією (CRS), створення умов для звітування контрольованих іноземних компаній (KIC), і надання можливості громадянам виправити попередні порушення на пільгових умовах. Це важливий крок для адаптації податкової системи України до європейських стандартів та виконання міжнародних зобов'язань. Очікувалося, що державний бюджет поповниться на 1 млрд доларів США за рахунок збору із одноразового (спеціального) добровільного декларування. Але очікування не виправдалися. 1 березня 2023 року податківці повідомили, що декларантами було відображено активів на загальну суму 8,8 млрд грн. А сума одноразового збору склала 547,5 млн грн [211].

Одним з ключових кроків України в процесі створення нормативного забезпечення для боротьби з тіньовою економікою стало ухвалення Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів,

одержаних злочинним шляхом» [212]. Головною метою цього закону є захист прав і законних інтересів громадян, суспільства та держави через встановлення правового механізму для боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також фінансуванням тероризму. Закон також передбачає забезпечення формування загальнодержавної аналітичної інформації, що дозволяє правоохоронним органам України та іноземних держав виявляти, перевіряти та розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та іншими незаконними фінансовими операціями.

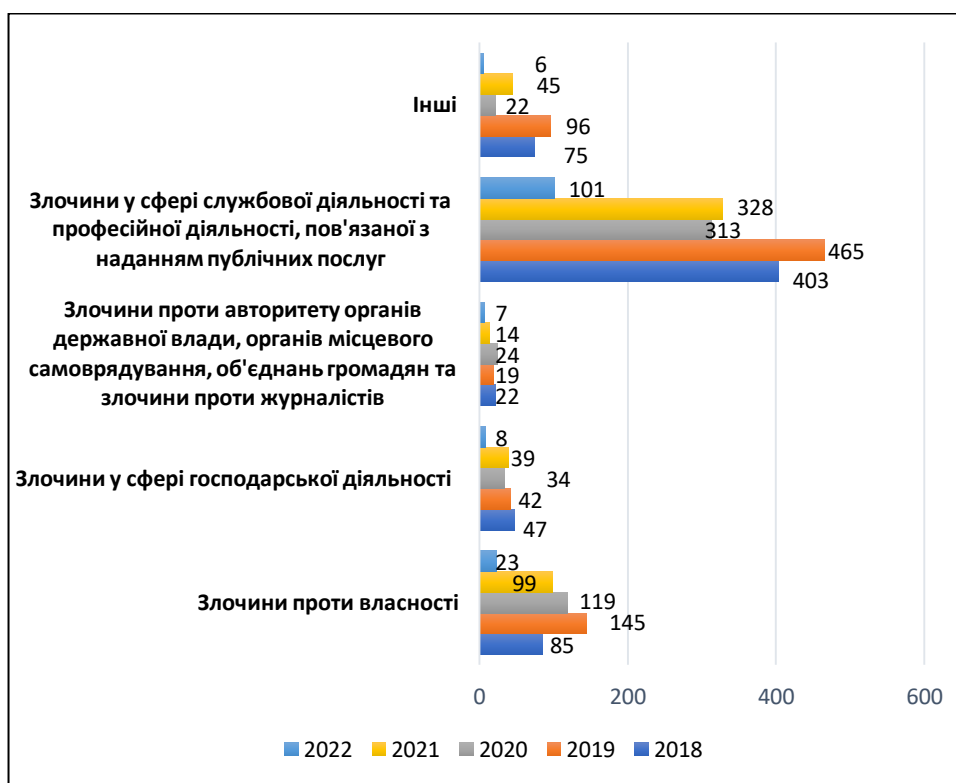
Однією з особливостей економічної злочинності в Україні є її глибокий зв'язок з корупцією, що сприяє поширенню її впливу не тільки на національну економіку, але і на всі аспекти громадського життя. Закон України «Про запобігання корупції» [213] визначає організаційні та правові основи функціонування системи протидії корупції в Україні. Він також регулює порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів та правила врегулювання наслідків корупційних правопорушень. Цей закон визначає механізм протидії легалізації (відмивання) доходів, отриманих від корупційних дій.

Впровадження антикорупційних програм для органів державної влади, місцевого самоврядування та інших юридичних осіб публічного права, яке передбачено ст. 19 Закону України «Про запобігання корупції», поки не відповідає очікуванням, які висувалися розробниками нового антикорупційного законодавства. В основному це законодавство орієнтоване на "самоочищення" органів влади, припускаючи, що їхні посадовці будуть добросовісно виконувати свої обов'язки, проводити аналіз корупційних ризиків і розробляти власні антикорупційні програми. Проте за сучасних умов в Україні ці програми, схоже, більше призначені для імітації боротьби з корупцією, аніж для її справжнього подолання.

Кримінальний кодекс України [214] розглядає легалізацію (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, як процес, включаючи набуття,

володіння, розпорядження та використання майна, що було отримане в результаті вчинення злочинних правопорушень або злочинних фінансових операцій та інших незаконних дій. Цей процес спрямований на приховування та приховування походження такого майна, його джерел та цілей використання з метою особистого неправомірного збагачення.

Аналіз кримінальних правопорушень, досудове розслідування яких здійснюється Національним антикорупційним бюро України за 2018-2022 рр. дозволив встановити, що найбільша кількість таких злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, які включають: зловживання владою або службовим становищем; прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою; незаконне збагачення (рис.3.5).

Джерело: складено автором на основі [207]

Рис. 3.5. Аналіз кримінальних правопорушень, досудове розслідування у яких здійснюється Національним антикорупційним бюро України впродовж 2018–2022 рр.

У 2021 році було створено замість трьох слідчих органів – Бюро економічної безпеки України. Від нового органу очікують досягнення наступних результатів: зниження обсягів неофіційної економіки в Україні, що призведе до збільшення надходжень податків та зборів до бюджету; реорганізація та оптимізація структури правоохоронних органів з метою більш ефективної боротьби з фінансовою злочинністю; скорочення кількості працівників, зайнятих у сфері боротьби з фінансовою злочинністю, завдяки оптимізації та вдосконаленню роботи нового органу. Діяльність даного органу влади регулює Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» [215]. Важливо зазначити, що взаємодія Бюро економічної безпеки України з правоохоронними органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, фінансовими установами, зокрема, банками, є важливим досягненням. Співпраця з Державною службою фінансового моніторингу України, включаючи її підрозділ фінансової розвідки, передбачає обмін інформацією, а також передачу комплексних та додаткових аналітичних матеріалів на користь Бюро економічної безпеки.

У сучасних умовах корупція у сфері земельних відносин приймає особливі форми, набуває системного характеру і стає не просто проблемою, а скоріше ключовим аспектом державної політики. Вона включається в функціонування суспільства як важливий елемент, замінюючи етичні та цивілізовані економічні та адміністративно-управлінські відносини.

Причинами нелегальних операцій у земельних відносинах є порушення закону при використанні земель сільськогосподарського призначення, незаконне відчуження земель та їх подальша передача в оренду, недостовірна декларація обсягів врожаю сільськогосподарських культур через приховані площі посівів і завищені дані про втрату врожаю під час збирання, обмеження доступу до зовнішніх ринків збуту, корупційний розподіл квот та інше.

В Україні 11,7 млн га землі, за оцінками експертів, перебуває в тіньовій оренді, що становить 28% від загальної площі сільськогосподарських земель

[216]. У земельних відносинах, об'єм нелегальних орендних угод, визначений за різними експертними оцінками, коливається від 20 до 70 мільярдів гривень щороку [217]. Головні труднощі виникають у зв'язку з землями, які перебувають у комунальній власності; значна частина з них ще не внесена до Державного земельного кадастру України. Такий стан речей вимагає розробки заходів для покращення обміну інформацією між різними гілками влади, що відповідають за процес, а також для посилення контролю.

Крім того, в тіньовому аграрному секторі відбувається нелегальний продаж вирощеної продукції за готівку. Так, керівництво проекту «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні» припускає, що реально в «тіні» обробляється понад 50 % ріллі. Пілотний моніторинг землекористування в Україні від Світового банку дає підстави вважати, що показник у 53 % тіньового обробітку землі показує загальноукраїнські тенденції. Найбільше «тіньових» площ займають кукурудза та соняшник [218].

Сірий імпорт» або контрабанда дає мінімум 80 млрд грн тіньового обороту щороку, виведення прибутків в офшори – 50 млрд грн щороку, заниження оборотів підприємств – 20 млрд грн щороку, недоплата земельного податку – 10 млрд грн щороку [218].

Для зниження рівня тіньової економіки у сфері земельних відносин Кабінетом Міністрів України від 12 травня 2023 р був затверджений «Порядок здійснення публічного моніторингу земельних відносин та моніторингу ринку земель у його складі» [219]. Новий Порядок визначає механізм здійснення публічного моніторингу земельних відносин та моніторингу ринку земель у його складі шляхом систематичного збору, збереження, узагальнення та оприлюднення інформації про стан земельних відносин, яка надходить у порядку електронної інформаційної взаємодії автоматизованої системи публічного моніторингу земельних відносин з інформаційними системами суб'єктів інформаційної взаємодії (електронна інформаційна взаємодія). Зокрема, враховано автоматичне отримання

інформації від Державної податкової служби щодо розрахованих і внесених податків, включаючи суми оплати за земельну площу, єдиного податку IV групи на окремі земельні ділянки (з вказанням їхніх кадастрових номерів), платників податків (як фізичних, так і юридичних осіб) та окремих територіальних громад і таке інше. Результати публічного моніторингу земельних відносин і ринку земель будуть доступні для всіх зацікавлених користувачів, і кожного місяця будуть оприлюднюватися у різних форматах, таких як текстовий, графічний, картографічний і табличний. Інформація не буде обмежена за доступом до різних адміністративних одиниць, таких як області, райони і територіальні громади.

Верховна Рада прийняла у 2022 році законопроект № 7588 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки» [220], який визначає, що землі сільськогосподарського призначення, які перебувають в постійному користуванні Національної академії аграрних наук України, пенітенціарної служби та інших держпідприємств будуть переоформлені в оренду під 12 % від нормативної грошової оцінки, замість 1 % та можуть здаватись в суборенду через аукціони Прозорро. Продажі. Такі операції будуть публічними і доступними для всіх, і переможцем стане той, хто запропонує найвищу ціну за конкретний лот. Ці зміни призведуть до збільшення надходжень у місцеві бюджети за рахунок оплати за землю і забезпечать прозоре використання земель сільськогосподарського призначення.

Отже, навіть при наявності регулюючих норм і законодавства, які спрямовані на запобігання розвитку тіньової економіки, Україна залишається з високим рівнем цієї проблеми. Законодавство, як вважають вітчизняні економісти, юристи і громадські діячі, є недостатньо ефективним, і це стається через те, що самі представники державних служб можуть бути залучені до корупції і, таким чином, не мають інтересу розробляти дієві закони та правила, спрямовані на боротьбу з цими негативними явищами. У

результаті, боротьба з тіньовою економікою в Україні здається марною і неефективною [221, 222].

Таким чином, можна стверджувати, що між рівнем інституційного розвитку і тіньовим сектором існує тісний зв'язок. Дослідження вказують на те, що інституції становлять основну структуру, яка створює умови для зниження вартості операцій, збільшення рентабельності і економічної активності суб'єктів господарювання. Небезпека полягає у тому, що державний сектор, який, серед інших функцій, виконує інституційний супровід у господарській сфері, виявився дуже уразливим у відношенні таких процесів. В кінцевому підсумку, в суспільстві сформувалася низька довіра до державних інституцій, які іноді розглядаються як щось надмірно абстрактне, а процеси в реальному господарському секторі відчуються як абсолютно відокремлені від державного управління.

3.2. Формування механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Роль держави в процесі розробки заходів для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві надзвичайно важлива. Необхідність створення потужних державних інституцій як основного фактору успішної протидії подальшого збільшення тіньової економіки, а також повоєнної реконструкції країни. Сильні державні інституції є фундаментом стабільності, процвітання та розвитку будь-якої країни, сприяючи реалізації її потенціалу та забезпеченню благополуччя громадян. Їх значення полягає в наступних аспектах:

1. Стабільність та розвиток: потужні державні інституції відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності та сталого розвитку країни. Вони визначають та здійснюють політику, що сприяє позитивним змінам у різних галузях, включаючи агропромислове виробництво, економіку, соціальну сферу та політичну систему.

2. Ефективне управління: сильні державні інституції забезпечують ефективне управління державою та раціональне використання її ресурсів. Вони координують дії різних секторів економіки та суспільства, спрямовуючи їх на досягнення стратегічних цілей.

3. Захист прав та свобод: потужні державні інституції гарантують дотримання прав та свобод громадян. Вони стоять на сторожі законності, забезпечуючи реалізацію конституційних гарантій та забороняючи порушення прав людей.

4. Економічний розвиток: сильні державні інституції впливають на структуру та напрямки економічного розвитку, сприяють створенню сприятливого інвестиційного клімату, розвитку підприємництва та забезпеченню фінансової стабільності.

5. Боротьба з корупцією: сильні державні інституції відіграють важливу роль у запобіганні та протидії корупції. Вони забезпечують прозорість та відкритість у державному управлінні, що допомагає зменшити можливість зловживань та недобросовісної поведінки.

6. Соціальна справедливість: сильні державні інституції допомагають забезпечити соціальну справедливість та рівноправність, реалізують програми та політики, спрямовані на зменшення нерівності, підтримку вразливих груп та покращення якості життя громадян.

7. Сильні державні інституції сприяють створенню сприятливого середовища для громадян та підприємництва. Вони забезпечують сталість правил гри, захищають інтереси учасників ринкових відносин та забезпечують гармонійний розвиток.

8. Міжнародний вплив: сильні державні інституції підвищують міжнародний статус та вплив країни на світовій арені. Їхні дії та рішення впливають на відносини з іншими державами, міжнародну торгівлю та співпрацю.

Перш за все, для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві необхідно розробити Державну стратегію

щодо детінізації економіки України яка є необхідною складовою загальної державної політики щодо регулювання економічного сектору, в тому числі в агропромисловому виробництві. Ця стратегія повинна передбачати розробку та впровадження комплексу інструментів, а також оцінку соціального і економічного впливу на різні сектори економіки. Важливим фактором успіху в цьому процесі є підтримка політичної волі для здійснення цієї складної мети, а також послідовність в діях при проведенні суспільних реформ. Додатково, слід уникати популізму та покласти відповідальність за недостатню ефективність на посадовців. Зміна менталітету громадян у напрямку розуміння їхньої громадянської позиції та активної участі у загальному процесі також виявляється ключовим аспектом для успішної реалізації детінізації економіки.

Формування принципів державної політики протидії розвитку тіньової економіки є ключовим етапом у боротьбі з цим явищем. До ключових принципів варто віднести:

1. Легальність та справедливість: державна політика повинна базуватися на принципах законності та справедливості. Це означає, що всі громадяни та підприємства повинні мати рівні умови для участі в легальних господарських відносинах.

2. Прозорість та відкритість: уряд повинен створити умови для відкритості та доступності інформації про господарські операції та фінансові транзакції. Це сприяє підвищенню довіри до системи оподаткування.

3. Ефективність та простота: державна політика повинна бути ефективною та простою для виконання. Складні або неефективні процедури можуть спонукати до переходу в тіньову економіку.

4. Співпраця з бізнесом та громадськістю: діалог з підприємствами, громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами може допомогти розробити більш ефективну та прийнятну політику.

5. Застосування технологій: використання сучасних інформаційних технологій для моніторингу та збору інформації про господарську діяльність,

податки, фінансову звітність, використання земельних ресурсів може полегшити боротьбу з тіньовою економікою.

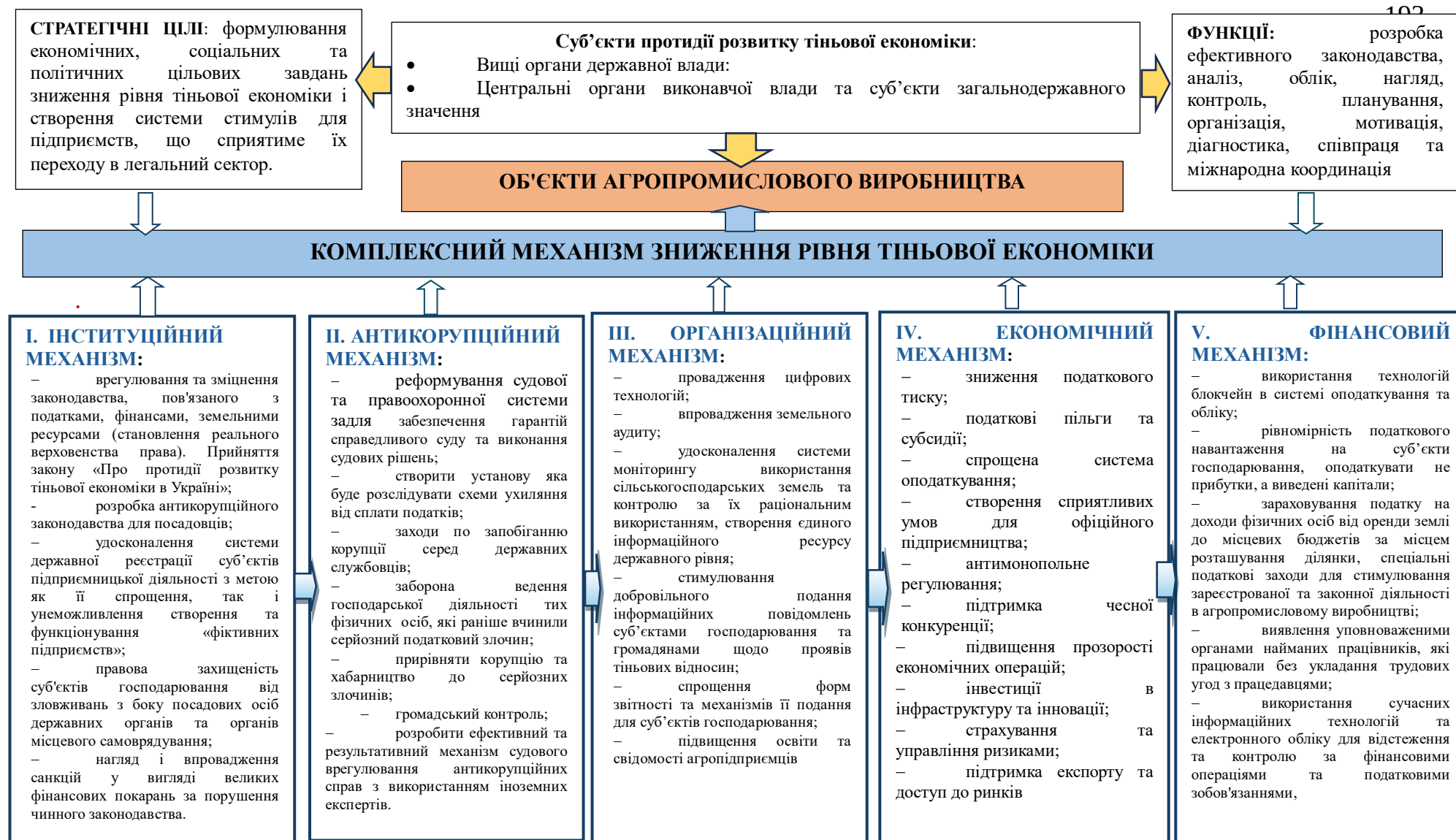
6. Соціальна підтримка: політика повинна враховувати соціальні аспекти та передбачати заходи для підтримки тих, хто переходить з тіньової в легальну економіку.

Механізм зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві базується на комплексному підході, який включає в себе теорії та підходи різних сфер. Ми вважаємо, що для зниження рівня тіньової економіки необхідно використати:

- теорію права: розробка правового середовища, яке зменшує або нейтралізує стимули для тіньової діяльності, може грати важливу роль;
- теорію регулювання: державне регулювання та контроль можуть зменшити можливості для тіньової діяльності. Це включає в себе зміцнення контролю за фінансовою діяльністю, митними процедурами та іншими сферами;
- теорію фінансів: застосування фінансових інструментів для виявлення та відстеження незвільнених активів може полегшити боротьбу з тіньовою економікою;
- теорію оподаткування: одним із способів зниження тіньової економіки є реформування податкової системи. Правильно спроектована система оподаткування може надихнути платників податків відкрито декларувати свій дохід та активи;
- економічну психологію: вивчення психологічних аспектів поведінки людей у сфері оподаткування та фінансової діяльності може допомогти розробити ефективніше психологічні впливові заходи для стимулювання відкритого декларування;
- соціологічні підходи: дослідження соціальних факторів, які впливають на тіньову економіку, можуть вказати на шляхи зниження її рівня через соціальні кампанії, освіту та інші заходи.

На нашу думку, саме комплексний підхід дозволяє узгоджено і системно впливати на процес зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, враховуючи різні аспекти та фактори, які впливають на дану проблему (рис.3.6).

Джерело: розроблено автором

Рис. 3.6. Структурна модель механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Запропонована нами структурна модель механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві включає блоки таких пропозицій:

Блок 1. Інституційний механізм. Сьогодні поняття «тіньова економіка» законодавчо не закріплено, хоча в деяких офіційних документах його використовують. Таким чином, дане поняття потребує чіткого визначення та узаконення.

Існуюча законодавча база потребує вдосконалення та розробки нових нормативно-правових документів, що спрямовані на зменшення проявів тіньової економіки:

- врегулювання та зміцнення законодавства, пов'язаного з податками, фінансами, земельними ресурсами (становлення реального верховенства права). Прийняття закону «Про протидію розвитку тіньової економіки в Україні»;
- розробка антикорупційного законодавства для посадовців;
- удосконалення системи державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності з метою як її спрощення, так і унеможливлення створення та функціонування «фіктивних підприємств»;
- правова захищеність суб'єктів господарювання від зловживань з боку посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування;
- запровадження земельного аудиту на рівні територіальних громад;
- нагляд і впровадження санкцій у вигляді великих фінансових покарань за порушення чинного законодавства;
- пристосування законодавчого та нормативного забезпечення в галузі оподаткування, фінансового моніторингу та валютного регулювання до вимог міжнародних стандартів FATF та норм Європейського Союзу;
- законодавче сприяння створенню спеціальних програм для підприємств та фізичних осіб агропромислового виробництва, які прагнуть перейти з тіні у легальний сектор.

Блок 2. **Антикорупційний механізм.** Для запровадження антикорупційних заходів у всіх гілках влади та контролюючих органах, які мають відношення до агропромислового виробництва, можна вжити наступні кроки:

1) реформування судової та правоохоронної системи задля забезпечення гарантій справедливого суду та виконання судових рішень, шляхом створення ефективних інститутів, які забезпечують правопорядок та незалежність правосуддя, що є важливим елементом антикорупційної стратегії.

2) розробка державної програми боротьби з корупцією в агропромисловому виробництві, яка буде включати заходи по запобіганню корупції серед державних службовців. Публічні процеси над корупціонерами з винесенням суворих вироків залежно від масштабу злочину, що впливатиме на зниження мотивації посадових осіб на вчинення порушень закону.

3) делегувати повноваження уже існуючим структурам, які будуть розслідувати корупційні злочини, схеми ухиляння від сплати податків, а також нести відповідальність за реалізацію антикорупційних заходів та моніторинг їх виконання.

4) запровадження більш жорсткого законодавства та відповідних санкцій для осіб, які здійснюють тіньові практики в агропромисловому секторі.

5) заборона ведення господарської діяльності тим фізичним особам, які раніше вчинили серйозний податковий злочин.

6) прирівняти корупцію та хабарництво до серйозних злочинів.

7) громадський контроль. Громадяни та громадські організації можуть виявляти корупційні факти, подавати скарги, і вимагати відповідальності за корупцію, висловлювати своє незадоволення корупцією через публічні заходи, протести, петиції та інші форми громадського тиску. Це може змушувати владу реагувати на проблему корупції та впроваджувати антикорупційні заходи. Громадські організації можуть співпрацювати з

державними органами для спільного розроблення та впровадження антикорупційних заходів.

8) розробити механізм судового врегулювання антикорупційних справ з використанням іноземних експертів. Подальше поглиблення співпраці між країнами та міжнародними організаціями, обмін досвідом та інформацією дозволить більш ефективно виявляти та припиняти корупційні схеми.

9) публічне оприлюднення інформації про діяльність гілок влади та контролюючих органів, включаючи фінансові звіти, рішення та відомості про закупівлі, що допоможе зменшити можливості для корупційних схем.

Блок 3. Організаційний механізм. Пропоновані заходи мають на меті ефективніше боротися з тінізацією економіки агропромислового виробництва:

1) провадження цифрових технологій: застосування сучасних цифрових технологій, таких як Інтернет речей (IoT), штучний інтелект (AI) та блокчейн, допоможе впровадити більш прозорі та автоматизовані системи управління процесом тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Це дозволить збільшити контроль за транзакціями та операціями, що може запобігти неофіційним угодам та ухиленню від оподаткування.

2) створення єдиного інформаційного ресурсу державного рівня з метою посилення взаємодії уповноважених державних органів щодо проявів тіньової економіки;

3) удосконалення системи моніторингу використання сільськогосподарських земель та контролю за їх раціональним використанням, а також системи моніторингу та аналізу ризиків та тенденцій у сфері тіньової економіки в агропромисловому секторі для ефективного прийняття управлінських рішень.

4) стимулювання добровільного подання інформаційних повідомлень суб'єктами господарювання та громадянами щодо проявів тіньових відносин.

5) спрощення форм звітності та механізмів її подання для суб'єктів господарювання в агропромисловому виробництві.

6) підвищення освіти та свідомості: розвиток програм освіти та інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення свідомості аграрних підприємців щодо ризиків і негативних наслідків тіньової економіки.

Співпраця з міжнародними організаціями та партнерами може бути ключовим чинником у зниженні рівня тіньовою економікою в агропромисловому виробництві. Така співпраця може забезпечити доступ до ресурсів, знань та підтримки, які сприятимуть більш успішній боротьбі з тіньовою економікою. В якості можливих напрямків співпраці ми пропонуємо:

- вивчати досвід та найкращі практики інших країн та регіонів у боротьбі з тіньовою економікою в сфері агропромислового виробництва, - шукати можливості для отримання фінансової підтримки та ресурсів від міжнародних фондів та організацій для впровадження програм та проектів з боротьби з тіньовою економікою.

- поглибити роботу щодо розробки спільних дослідницьких проектів разом із міжнародними партнерами для отримання більш глибокого розуміння тіньових процесів у даній сфері, розробляти програми навчання та підвищення кваліфікації для фахівців у сфері агропромислового сектору.

- працювати над удосконаленням законодавства та нормативних актів з партнерами з міжнародних організацій для створення більш ефективної системи правопорядку.

- розробляти спільні інформаційні кампанії та заходи для підвищення свідомості та освіти громадськості щодо проблем та наслідків тіньової економіки в агропромисловому секторі.

Блок 4. **Економічний механізм** має спрямовуватися на створення сприятливих умов для легальної діяльності, підвищення прозорості ринкових процесів, підтримку інновацій і включати такі ключові заходи:

1. Податкові стимули: через зниження податкового тиску (встановлення прийняттого рівня податків для аграрних підприємств, що зменшує стимули для ухилення від податків), податкові пільги та субсидії (надання податкових пільг або субсидій для підприємств, що працюють у правовому полі, стимулюючи тим самим їх легальну діяльність), спрощену систему оподаткування (запровадження спрощених податкових режимів для дрібних і середніх фермерів, щоб зменшити адміністративний тягар і зробити офіційну діяльність більш привабливою).

2. Створення сприятливих умов для офіційного підприємництва:

- легалізація та підтримка бізнесу: провадження програм підтримки офіційних агропромислових підприємств, зокрема, через субсидування, кредитування та консалтингові послуги.

- підтримка малого та середнього бізнесу: створення умов для розвитку дрібних фермерських господарств, включаючи доступ до фінансування, ринків збуту та технологій.

3. Регулювання ринкової конкуренції:

- антимонопольне регулювання: запровадження механізмів, які запобігають монополізації ринку та забезпечують рівні умови для всіх учасників.

- підтримка чесної конкуренції: створення правил та інструментів для підтримки справедливої конкуренції, що сприяє виходу з тіні підприємств, які бояться неконкурентних практик.

4. Підвищення прозорості економічних операцій через впровадження цифрових платформ для реєстрації угод, обліку продукції, управління земельними ресурсами та інших бізнес-процесів, що знижує можливості для тіньових операцій; створення умов для повної і прозорої звітності про виробничі і комерційні операції, що зменшує можливість приховування доходів.

5. Інвестиції в інфраструктуру та інновації: будівництво і модернізація об'єктів аграрної інфраструктури, таких як склади, переробні заводи,

логістичні центри, що сприяє легалізації діяльності; стимулювання інвестицій в новітні технології виробництва та управління, які дозволяють підвищити ефективність і конкурентоспроможність офіційних підприємств.

6. Страхування та управління ризиками: державна підтримка страхових програм (зменшують ризики і стимулюють офіційну діяльність); впровадження інструментів для управління ризиками, пов'язаними з цінами, погодними умовами та іншими факторами, що зменшує потребу в тіньовій економіці.

7. Підтримка експорту та доступ до ринків: надання аграрним підприємствам доступу до міжнародних ринків через державні програми підтримки експорту; впровадження програм сертифікації та стандартизації аграрної продукції для покращення її конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Блок 5. Фінансовий механізм. Ми пропонуємо такі основні заходи:

1) зниження фіскального навантаження (податки на фонд заробітної плати, скоротити податкове навантаження на підприємства і розширити базу оподаткування (за умови, що більше осіб і компаній сплатять податки) може призвести до зменшення суми, яку необхідно сплачувати кожному платнику тощо), включаючи спрощення процедур обов'язкових внесків та скорочення системи податкових пільг. Тобто забезпечення рівних умов для всіх платників податків та зменшення мотивації до зниження обсягів податкових виплат.

2) зменшення адміністративних бар'єрів: спрощення процедур оподаткування та звітності для агропромислових підприємств може сприяти покращенню бізнес-клімату. Це включає в себе скорочення адміністративних обов'язків та удосконалення онлайн-систем для подання звітів.

3) удосконалення механізму повернення податку на додану вартість (ПДВ) для підтримки експорту та підвищення довіри бізнесу до держави. Передбачувані результати включають в себе зменшення стимулів до використання фальсифікаційних та корупційних схем.

4) реформування Державної митної служби для подолання контрабанди. Її щорічні обсяги оцінювалися, як і раніше, за торговельною статистикою і перебувають у діапазоні 226–380 млрд грн, з відповідним втратами бюджету у сумі від 70 до 120 млрд грн. Розрив між обсягами імпорту, зафіксованими українською митною статистикою, та відповідними обсягами експорту мають стійку тенденцію до збільшення: з 9,35 млрд дол. США у 2015 році до 14 млрд дол. – у 2019-му [223].

5) з погляду прихованого виведення капіталу, великі міжнародні економічні операції контролюються недостатньо уважно або поверхнево, тому необхідний перехід до оподаткування виключно розподіленого прибутку (або ширше – виведеного капіталу), насамперед дивідендів, з допомогою податку на виведений капітал.

6) зменшення єдиного страхового внеску (ЄСВ) відповідно до рівня легалізації оплати праці працівників. Це означає, що для тих, хто виводить оплату праці своїх співробітників з тіні або підвищує рівень зарплати, навантаження на фонд оплати праці, розраховане на кожну гривню заробітної плати, пропорційно зменшується. Ця ініціатива сприяє очікуваним наслідкам, таким як збільшення надходжень до бюджету та підвищення бази для нарахування пенсійних виплат. Станом на 2023 рік основна ставка ЄСВ становить 22 %.

7) виявлення уповноваженими органами осіб, які працювали як наймані працівники без укладення трудових угод з роботодавцями. Ці заходи мають на меті сприяти легалізації зайнятості та збільшенню надходжень до відповідних державних фондів. Зменшення податкового навантаження сприяє стимулюванню економіки. Тому неофіційне працевлаштування також впливає на неї, але це вплив виявляється неоднаково як зауважують експерти [45]. Відповідно необхідно зробити трудове законодавство більш ліберальним, з відміною відсутності чи значного скорочення бюрократичних обмежень для офіційного працевлаштування.

За даними Держстату України, кількість неформально зайнятого населення віком 15–70 років у другому півріччі 2020-го становила 3291,6 тисячі осіб. Це 20,5% від загальної чисельності працюючих українців цього віку з урахуванням усіх категорій працюючих. Якщо припустити, що вони отримують дещо більше за мінімальну зарплату (5000 грн на місяць у показниках 2020 року), то маємо приблизні обсяги доходів неоформлених працівників у сумі майже 200 млрд грн, що відповідає недонадходженню до держбюджету та Пенсійного фонду [224].

8) поліпшення системи оподаткування земель може включати в себе такий захід, як зарахування податку на доходи фізичних осіб від оренди землі до місцевих бюджетів на основі місця розташування ділянки. Це надасть додатковий стимул територіальним громадам для більш ефективного контролю за офіційним оформленням оренди земельних ділянок на їх території.

9) прозорість та відкритість державного фінансування: забезпечення доступу до інформації про бюджет та фінансові операції держави.

10) моніторинг фінансової діяльності підприємств агропромислового виробництва: використання спеціалізованих систем моніторингу може допомогти відстежувати та аналізувати фінансові операції з метою виявлення підозрілих транзакцій, ефективно контролювати фінансові операції та реагувати на порушення.

11) надання пільг та фінансової підтримки для малих та середніх фермерських господарств, що може допомогти їм зростати та конкурувати на ринку. Це може включати надання доступу до кредитів (з мінімальними процентними ставками), підтримку в області технологій та розвитку, а також навчання та консультування з питань обліку, оподаткування та підприємництва.

12) введення додаткових звітів та декларацій: запровадження обов'язкових звітів та декларацій для підприємств агропромислового

виробництва може полегшити відстеження фінансової діяльності та виявлення тінізації.

13) сприяння фінансовій грамотності: введення програм та освітніх заходів з питань фінансової грамотності може допомогти краще розуміти ризики та наслідки тінізації.

14) розробка й впровадження механізму інформаційної взаємодії органів державного фінансового контролю з інформаційними базами інших контролюючих та наглядових органів;

15) використання сучасних інформаційних технологій та електронного обліку для відстеження та контролю за фінансовими операціями та податковими зобов'язаннями.

16) розвиток агропромислових зон: створення спеціальних агропромислових зон з пільговими податковими умовами може стимулювати зниження рівня тіньової економіки в певних регіонах.

Для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві ми пропонуємо інноваційний підхід, а саме розробку та впровадження системи оподаткування на основі технології блокчейн. Блокчейн – це розподілена база даних, яка забезпечує відкритість, надійність та незмінність інформації. Впровадження цієї технології в оподаткування може мати декілька переваг:

1. Прозорість та надійність: інформація про фінансові транзакції стає доступною для всіх учасників, що ускладнює можливість ухилення від оподаткування та фінансових злочинів.

2. Автоматизація процесів: система автоматично реєструє та обробляє фінансові транзакції, що зменшує ризик помилок та сприяє швидкому збору податків.

3. Захист особистої інформації: блокчейн дозволяє користувачам зберігати свою особисту інформацію та фінансові дані в захищеному середовищі, надаючи їм більший контроль.

4. Зниження адміністративних витрат: автоматизація податкових процесів та обліку допомагає знизити витрати на управління та контроль.

5. Аналіз даних: блокчейн може забезпечити доступ до даних для аналізу та прогнозування руху капіталу, що дозволяє уряду більш ефективно реагувати на ризики та можливості.

Цей підхід потребує подальших досліджень та розробки, але може стати новаторським інструментом для покращення системи оподаткування та обліку, зменшення рівня тіньової економіки та сприяння сталому економічному розвитку.

Впровадження механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві може бути складним завданням, яке потребує послідовних та систематичних заходів, і може займати тривалий час. Важливо зберігати сталість і послідовність у впровадженні державної політики та заходів, навіть якщо результати не досягаються швидко. Для впровадження механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві запропоновано наступний алгоритм дій (рис.3.7).

Джерело: розроблено автором

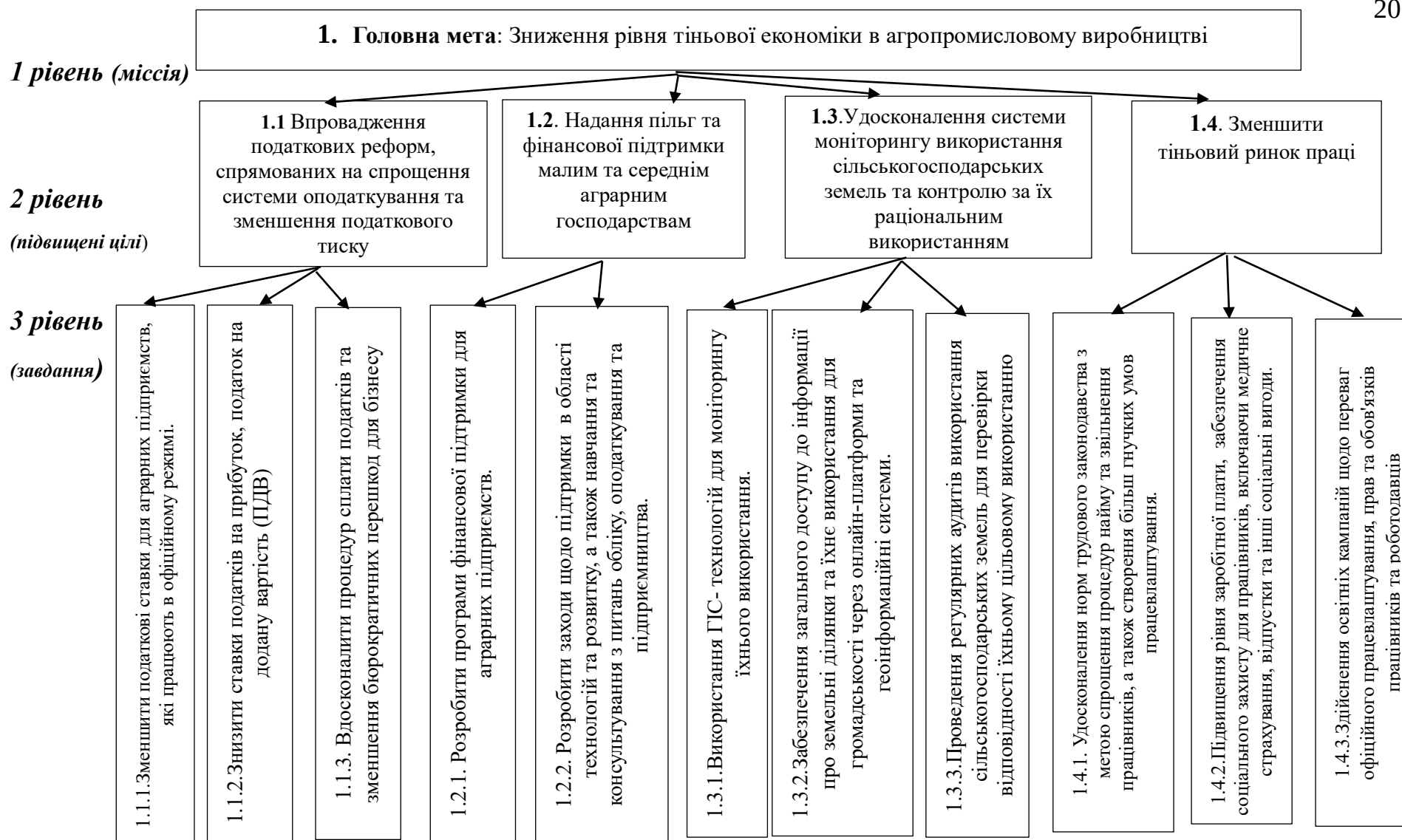
Рис. 3.7. Алгоритм впровадження механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Враховуючи складність явища тіньова економіка в агропромисловому виробництві для ефективної реалізації комплексного механізму її зниження, ми пропонуємо застосовувати проблемно-цільовий підхід, який стане інструментом впровадження механізму зниження її рівня, оскільки він дозволяє зосередити зусилля на найважливіших аспектах цього процесу і досягти позитивних результатів а саме дозволяє точно визначити та сфокусувати увагу на основних проблемах, які призводять до тіньової економіки. Програмно-цільовий підхід є широко застосовуваним у практиці управління до вирішення стратегічно важливих завдань на державному, регіональному та місцевому рівнях. Вперше його запровадили у США в 1960-х роках, а згодом він поширився у Західній Європі та Японії [225].

Проблемно-цільовий підхід допомагає встановити чіткі цілі і завдання для зниження рівня тіньової економіки. Це дозволяє оцінювати ефективність заходів та визначити, чи досягнуті ці цілі.

Зосередженість на конкретних проблемах допомагає ефективно використовувати ресурси, включаючи фінансові, людські та інші. Підходячи до проблем точково, можна уникнути витрат ресурсів на неефективні заходи. Також такий підхід передбачає постійний моніторинг та оцінку результатів, що дозволить вчасно виявити невдачі та скоригувати стратегію, якщо її результати не відповідають очікуванням. Коли проблеми та цілі чітко визначені, спілкування з різними зацікавленими сторонами, включаючи уряд, бізнес та громадян, стає більш зрозумілим і результативним. Крім того проблемно-цільовий підхід дозволяє адаптувати стратегію відповідно до зміни зовнішніх обставин, тобто має флексибільність.

Нами запропонований приклад структурної моделі проблемно-цільового підходу щодо зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Це допоможе структурувати стратегію зниження тіньової економіки в агропромисловому виробництві та краще розуміти взаємозв'язки між різними завданнями та цілями (рис.3.8).

Рис.3.8. Структурна модель проблемно-цільового підходу щодо зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Це лише загальна структурна модель проблемно-цільового підходу, яка може бути доповнена та уточнена відповідно до конкретного контексту та завдань зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

Експертні методи, такі як ранжування і зважування цілей, допомагають визначити важливість ієрархії цілей у контексті досягнення загальної мети. Важливість цих методів полягає в тому, що вони допомагають розподілити обмежені ресурси та увагу на найбільш важливі завдання [226].

Під час ранжування та зважування цілей для досягнення певної мети, застосовуються певні методи оцінки та визначення їхньої важливості:

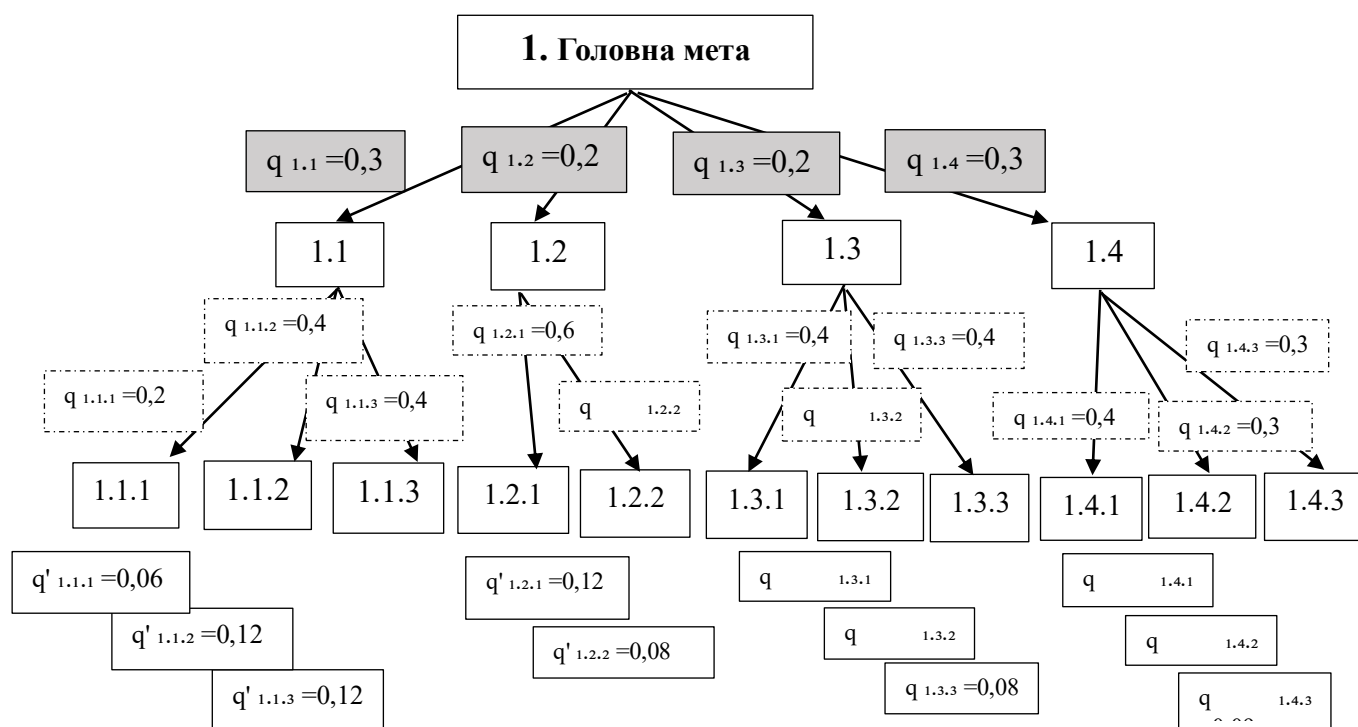
- ранжування цілей: у цьому процесі кожній цілі надається порядковий номер або ранжировка відповідно до її важливості.
- зважування цілей: після ранжування кожній цілі надається певна вага або коефіцієнт значимості. Цей коефіцієнт вказує, наскільки важливою є кожна ціль у відсотках або частках відносно мети більш високого рівня і відносно головної мети. Зазвичай, цей коефіцієнт встановлюється на основі аналізу та експертної оцінки.

При визначенні коефіцієнтів значимості питання ставиться так: наприклад, на скільки буде досягнута головна мета (ціль 1), якщо вдасться цілком досягти цілі 1.1 (рис.3.9).

Сума коефіцієнтів вагомості цілей кожного рівня має дорівнювати 1, чи 100%. Для визначення коефіцієнтів важливості відносно головної цілі необхідно послідовно перемножити коефіцієнти даної цілі на коефіцієнти важливості по всьому ланцюжку цілей більш високого рівня [227]. У приведеному на рисунку 3.9 прикладі коефіцієнт значимості цілі 1.1.1 відносно головної цілі дорівнює добутку ваги цілі вищого за неї рівня (1.1) на її вагу на даному рівні, тобто: $q'_{1.1.1} = q_{1.1} * q_{1.1.1} = 0,3 * 0,2 = 0,06$. Це означає, що досягнення цілі 1.1.1 буде забезпечувати досягнення головної мети на 6 %.

Аналіз майбутнього розвитку та прогнозування рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві у стратегічному контексті

визначить завдання, вирішення яких буде мати вирішальний вплив на загальний напрям розвитку економіки регіону. Ці завдання вимагатимуть першочергових витрат ресурсів і стануть ключовою точкою виходу на програмно-цільовий рівень в розробці довгострокової програми для забезпечення мінімізації рівня тіньової економіки.

q – коефіцієнт значущості цілі по відношенню до цілі вищого до неї рівня;

q' – коефіцієнт значущості цілі по відношенню до головної цілі.

Рис. 3.9. Розрахунок коефіцієнтів важливості цілей проблемно-цільового підходу щодо зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

Прогноз розвитку та тенденцій рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві важливий з кількох причин: прогнози дозволяють аналізувати, як розвиватиметься тіньова економіка в майбутньому, що допомагає уникнути несподіваних проблем і розробити

стратегії для їх запобігання. Знання про майбутні тенденції дозволяє владі ухвалювати обгрунтовані рішення та розробляти стратегії зниження тіньової економіки. Прогнози дозволяють визначити, наскільки ефективними можуть бути запропоновані заходи зниження тіньової економіки, вчасно виявляти зміни в тіньовій економіці та адаптувати стратегії та заходи до нових обставин. Порівняння фактичних результатів з прогнозами допомагає оцінювати ефективність стратегій та коригувати їх у майбутньому, вести обговорення та співпрацю з різними зацікавленими сторонами, включаючи уряд, бізнес і громадянське суспільство, для розробки спільних стратегій і дій. Інформація про тенденції і прогнози сприяє підвищенню довіри до дій влади в боротьбі з тіньовою економікою, оскільки показує, що рішення приймаються на основі аналізу та об'єктивних даних.

Аналіз тіньового ринку праці в регіоні включає в себе необхідність спрогнозувати можливу кількість осіб, які можуть працювати в неформальній сфері. Це означає, що важливо розглядати як внутрішні, так і зовнішні умови функціонування відповідної системи. Сучасні умови господарювання вимагають врахування того факту, що значна частина вітчизняних агропідприємств працює в складних економічних умовах і повинні адаптуватися до постійних змін на ринку, зростаючих екологічних вимог, а також суворих регуляційних стандартів. У цьому контексті, дослідження тіньового ринку праці стає актуальним питанням. Розвиток тіньового ринку праці у сучасних умовах відбувається під впливом ряду факторів. По-перше, економічна нестабільність та велика конкуренція на ринку праці змушують багато підприємств вирішувати питання трудової сили за межами офіційного працевлаштування. Це може включати в себе оплату праці "в конверті" або використання неповної зайнятості, що робить процес набору працівників менш видимим для держави та інших сторін. По-друге, ростуть екологічні вимоги, які змушують підприємства приховувати свою діяльність, щоб уникнути штрафів і санкцій. Це може включати в себе викиди забруднюючих речовин чи інші порушення екологічних норм. Постійні зміни у регулюванні

також можуть спонукати підприємства до використання нелегальних методів. Зміни в оподаткуванні, соціальному страхуванні та інших аспектах правового середовища можуть впливати на вибір підприємств використовувати неофіційний ринок праці. Таким чином, розвиток тіньового ринку праці стає наслідком гнучкості та адаптивності підприємств у непередбачуваних умовах, однак водночас він накладає великий виклик на правову систему та соціальні програми, що спрямовані на регулювання ринку праці та забезпечення справедливих умов для всіх працівників.

У дослідженні ми робимо припущення, що економічно неактивна категорія осіб може бути задіяна в тіньовому ринку праці через низку соціальних, економічних та особистих обставин:

1. Відсутність офіційної роботи: особа, яка не може знайти офіційну роботу або не має відповідних навичок або освіти, може вибрати тіньовий ринок праці як альтернативу. В тіньовому секторі можуть існувати робочі місця, які не вимагають офіційних документів чи спеціалізованих навичок.

2. Неформальні види зайнятості: багато видів зайнятості в тіньовому секторі є неформальними, і їхні робітники можуть бути класифіковані як економічно неактивні в офіційних статистичних джерелах. Це може включати в себе самозайнятих осіб, таких як вуличні продавці, які не мають офіційних робочих місць.

3. Сімейні обставини: економічно неактивні особи, такі як домогосподарки або пенсіонери, можуть брати участь в тіньовому ринку праці для додаткового доходу. Вони можуть виконувати деякі послуги або працювати над невеликими проектами, щоб заробити гроші.

4. Відсутність соціального захисту: особи, які не мають доступу до соціального захисту або соціальних послуг, можуть шукати можливості для заробітку в тіньовому секторі. Вони можуть віддавати перевагу неофіційній роботі, де немає обов'язкового соціального страхування або податків.

5. Нестабільність на ринку праці: зміни на ринку праці, такі як звільнення або скорочення робочих місць, можуть змушувати осіб шукати

роботу в тіньовому секторі як тимчасовий спосіб заробітку, поки вони не знайдуть офіційну роботу.

Для з'ясування поточного стану ринку праці в Україні та Харківській області проведений аналіз його ключових характеристик (додаток II). Для визначення тіньової частки робочої сили, були проаналізовані дані, отримані з відкритих статистичних джерел [228-231].

Дані додатку дозволяють побачити поступове зменшення кількості економічно активного населення України як в цілому, так й по Харківській області. Частка економічно активного населення (робочої сили) Харківської області становить у 2021 році 63,6 % від загальної кількості населення віком від 15 до 70 років, яке впродовж певного часу забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці. Цей показник є вищим, ніж середній показник робочої сили по Україні.

За опублікованими даними Державної служби статистики України, кількість зайнятого населення в середньому за 2021 рік, у порівнянні з 2020 роком, скоротилася на 305 тис. осіб та становила 15,6 млн осіб. Рівень зайнятості населення скоротився з 56,2 % до 55,7 % [232]. Харківська область зберегла перше місце серед інших областей України за даним показником, а саме 59,3 %, тоді як Дніпропетровська (57,9 %) та Київська (56,8 %) області, а найнижчий – у Донецькій (48,9 %) та Волинській (48,5 %) областях [232].

Можна припустити, що 40,7 % осіб в Харківській області працюють в тіньовій економіці, що означає, що вони займаються економічною діяльністю без офіційного обліку та контролю, в той же час можуть бути зареєстровані в державній службі зайнятості. Зареєстровані безробітні у Харківській області станом на 2021 рік становлять 85,0 тис осіб, або 6,7 %, що є нижчим показником середнього показнику по Україні загалом.

Одним з аспектів нашого дослідження є аналіз динаміки основних показників економічної активності населення на рівні адміністративно-територіальної одиниці. Це включає в себе оцінку змін показників, виявлення

тенденцій та закономірностей їх розвитку за допомогою кореляційного і дисперсійного (факторний) аналізу.

Кореляційний і дисперсійний (факторний) аналіз представляють собою набір статистичних методів для аналізу результатів спостережень випадкового експерименту, де враховуються різні одночасно діючі випадкові фактори. Ці методи дозволяють виявити та вивчити приховані зв'язки між різними ознаками чи змінними, які можуть бути взаємопов'язані між собою.

У статистичному дослідженні для обчислення тіньової частки робочої сили в адміністративно-територіальних одиницях важливо зосереджувати увагу на ключових аспектах чи параметрах, які характеризують генеральну сукупність, особливо з урахуванням двох випадкових змінних X і Y .

Ми розглядаємо вибірку сукупність статистичних даних, де n – обсяг вибірки, і відомі пари чисел (x, y) , які є її елементами. Частоту появи (кількість випадків, коли дана пара чисел зустрічається в вибірці) позначаємо як n_{xy} . Для цього використовуємо матрицю спостережень. Величини n_{xi} – це частота варіанти x_i , n_{yj} – це частота варіанти y_j (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Матриця спостережень

$X_i \backslash Y_j$	y_1	y_2	.....	y_p	n_{xi}
X_1	$n_{x_1y_1}$	$n_{x_1y_2}$	.....	$n_{x_1y_p}$	$n_{x_1} = \sum_{j=1}^p n_{x_1y_j}$
X_2	$n_{x_2y_1}$	$n_{x_2y_2}$		$n_{x_2y_p}$	$n_{x_2} = \sum_{j=1}^p n_{x_2y_j}$
.....	.....	.....	.....	.....	.....
X_m			.....		
n_{yj}			.....		

Рівняння лінійної регресії для прогнозування показника за період часу t в залежності від фактора F_t та його чутливості до різних показників має вигляд:

$$Y_t = a_1 + b_1 \times F_t^1 + a_2 + b_2 \times F_t^2 + \dots a_n + b_n \times F_t^n + t \times X_j, (3.1)$$

де: Y_t - прогнозоване значення показника за період часу t ;

a_1 - прогнозоване значення показника за період часу t ;

b_1 - чутливість j -го показника до зміни фактора F_t ;

F_t^j - значення фактора F_t для j -го показника на момент часу t ;

t_t - унікальна дохідність, яка враховує вплив часового фактора на показник;

X_j - математичне сподівання для j -го показника, яке дорівнює нулеві.

Кожний член даного рівняння $(a_j + b_{1j} \times F_t^j)$ представляє внесок j -го фактора у прогнозоване значення показника. Рівняння лінійної регресії дозволяє аналізувати вплив різних факторів на цей показник і робити прогнози на основі значень цих факторів.

Для аналізу цієї моделі зазвичай використовується набір спостережень, на основі якого можна визначити коефіцієнти (a) та (b) за допомогою методу найменших квадратів. Ця вибірка відображає темпи зростання фактора тіньової економіки в залежності від років.

Для визначення чутливості (b_j) j -го показника до зміни фактора (F_t) у лінійній регресії, потрібно виконати аналіз регресійних даних, включаючи значення цих двох змінних. Чутливість (b_j) визначається як коефіцієнт, який краще відображає відношення між змінними. Зазвичай це виконується шляхом мінімізації помилки в лінійному регресійному аналізі методом найменших квадратів. Математично це може бути виражено наступним чином:

$$b_j = \frac{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y}) (F_{t_i}^j - \bar{F}_j)}{\sum_{i=1}^n (F_{t_i}^j - \bar{F}_j)^2}, \quad (3.2)$$

де: - (b_j) - чутливість j -го показника до зміни фактора (F_t).

- (n) - кількість спостережень.

- (Y_i) - спостережене значення показника (Y) для (i) -го спостереження.

- $(\bar{Y})$ - середнє значення показника (Y) для всіх спостережень.

- $(F_{t_i}^j)$ - спостережене значення фактора (F_t) для (j) -го показника і (i) -го спостереження.

- $(\bar{F}_j)$ - середнє значення фактора (F_t) для всіх спостережень.

Отримане значення (b_j) відображає, наскільки змінюється показник (Y) при зміні фактора (F_t) для j -го показника. Чим вище значення (b_j) , тим більший вплив має цей фактор на показник.

Розглядаючи вплив лише одного випадкового фактора на один з можливих показників динаміки тіньової економіки, ми фокусуємося на однофакторній моделі. Ця статистична модель припускає, що вплив на ефективність кожного показника може реагувати на зміни інших факторів. В контексті вітчизняної тіньової економіки ми можемо припустити, що існує лише один фактор впливу, а саме дохід на тіньовому ринку праці. Однак, варто зауважити, що багатфакторні статистичні моделі, які враховують вплив кількох факторів, можуть бути більш корисними і інформативними, оскільки фактичні доходи за певним показником чутливі не тільки до змін доходності тіньового ринку, але й до змін багатьох інших факторів, та доступ до об'єктивної інформації суттєво ускладнює застосування такої моделі.

Для побудови моделі для обчислення тіньової частки робочої сили, яка задіяна в економіці Харківської області, ми враховуємо дві основні категорії: економічно активне та економічно неактивне населення як джерела прихованого безробіття (Y_t). В таблиці 3.2 наведена кількість населення Харківської області за економічною активністю за 2015-2021 рр.

На першому етапі розглянемо величину (Yen_t) – економічно неактивного населення, яку представлено за період 2015-2021 рр. дискретним варіаційним рядом: 752,3, 748,8, 730,7, 719,3, 703,3, 728,9, 725,3 (тис. осіб). Оскільки для економічно неактивного населення області $\Delta_1 = -3,5$, $\Delta_2 = -18,1$, $\Delta_3 = -11,4$, $\Delta_4 = -16,0$, $\Delta_5 = 25,6$, $\Delta_6 = -3,6$ тому спостереження показують незначне скорочення – 0%, 0%, 3%, 4%, 6%, 3%, 4% кількості осіб (додаток П 1).

Таблиця 3.2

Кількість населення Харківської області за економічною активністю за 2015-2021 рр.

Показники	Роки						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Робоча сила (економічно активне населення), тис. осіб							
у віці 15-70 років	1324,2	1321,2	1327,5	1329,6	1331,1	1288,1	1266,1
працездатного віку	1285,8	1282,2	1285,1	1284,0	1285,1	1242,3	1223,5
Рівень участі населення в робочій силі, %							
у віці 15-70 років	63,8	63,8	64,5	64,9	65,4	63,9	63,6
працездатного віку	74,5	74,3	75,7	76,3	77,4	75,7	75,7
Зайняте населення, тис. осіб							
у віці 15-70 років	1230,8	1236,6	1247,1	1258,9	1263,9	1208,5	1181,1
працездатного віку	1192,4	1197,6	1204,7	1213,3	1217,9	1162,7	1138,5
Рівень зайнятості населення, %							
у віці 15-70 років	59,3	59,7	60,6	61,4	62,1	59,9	59,3
працездатного віку	69,1	69,4	71,0	72,1	73,3	70,9	70,4
Безробітне населення (за методологією МОП), тис. осіб							
у віці 15-70 років	93,4	84,6	80,4	70,7	67,2	79,6	85,0
працездатного віку	93,4	84,6	80,4	70,7	67,2	79,6	85,0
Рівень безробіття населення (за методологією МОП), %							
у віці 15-70	7,1	6,4	6,1	5,3	5,0	6,2	6,7

років							
працездатного віку	7,3	6,6	6,3	5,5	5,2	6,4	6,9
Особи, які не входять до складу робочої сили (економічно неактивне населення), тис. осіб							
у віці 15-70 років	752,3	748,8	730,7	719,3	703,3	728,9	725,3
працездатного віку	440,1	443,5	412,8	399,6	375,7	398,7	392,7

Джерело: складено автором на основі [228,229]

Оскільки спостерігаємо середні значення економічно неактивного населення протягом одного року, тому всі частоти n_{xi} та n_{yi} приймаємо на рівні 1, при цьому обсяг вибірки дорівнює $n=49$. Математичне сподівання (середнє значення) для X_i можна порахувати за допомогою формули:

$$E(X) = \sum (x_i \times p_i), \quad (3.3)$$

де: - x_i - значення випадкової величини;

- p_i - ймовірність відповідного значення x_i .

Для розрахунку дисперсії випадкової величини потрібно враховувати таку формулу:

$$D(X) = E(X_i^2) - [E(X)]^2, \quad (3.4)$$

де: x_i - значення випадкової величини;

$E(X)$ - математичне сподівання.

Середнє квадратичне відхилення (стандартне відхилення) $\sigma(X)$ - це корінь квадратний з дисперсії.

$$\sigma(X) = \sqrt{D(X)}, \quad (3.5)$$

Розрахунки за формулами 3.3, 3.4, 3.5. наведені в додатку П 1.

На другому етапі розглянемо величину Yea_t – кількості економічно активного населення Харківської області за період 2015 – 2021 рр. Оскільки для економічно активного населення області $\Delta 1 = -3,0$, $\Delta 2 = 6,3$, $\Delta 3 = 2,1$, $\Delta 4 = 1,5$, $\Delta 5 = -43,0$, $\Delta 6 = -22,0$, тому спостереження показує незначне скорочення – 0%, 0%, 0%, 0%, 0%, 3%, 4%. Матриця даних для аналізу економічно

активного населення та розрахунки за формулами 3.3, 3.4, 3.5. наведені в додатку П 2.

Для знаходження лінійної закономірності зміни економічно неактивного населення на основі статистичних даних, можна використовувати метод лінійної регресії, що може бути представлена як:

$$Y = a + b \times x , \quad (3.6)$$

де: Y – економічно неактивне населення, X – час (роки), a – вільний член рівняння (початкове значення економічно неактивного населення), b – коефіцієнт, що відображає нахил (зміну) економічно неактивного населення відносно часу.

Для оцінки коефіцієнтів (a) і (b) використовуємо метод найменших квадратів, з метою побудови лінійної регресійної моделі для оцінки впливу тіньової економіки на залежну змінну та з урахуванням обсягу вибірки – (n). Система рівнянь за методом найменших квадратів має наступний вигляд:

$$\begin{cases} na + b \sum_{i=1}^n t_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ a \sum_{i=1}^n t_i + b \sum_{i=1}^n t_i^2 = \sum_{i=1}^n y_i t_i \end{cases} , \quad (3.7)$$

де: - y_i – значення залежної змінної (результат впливу тіньової економіки); x_i – значення незалежної змінної (головний фактор, що впливає на залежну змінну); t_i – незалежна змінна (час); a – параметр, що відповідає за перетин координат у точці (0,0); b – параметр, що відповідає за нахил лінії регресії.

У дослідженні припускаємо, що спостереження велося у різні проміжки часу, тоді вибираємо за нульову точку таке значення (t), яке при (n) – непарному є серединною точкою. У систему рівнянь (3.7) введемо узагальнений час (t_i), причому $\sum_{i=1}^n t_i = 0$. Тоді (t) приймає значення $t = -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3$ ($n=7$). За такої умови обчислення коефіцієнтів (a) та (b) можна визначити за формулами:

$$a = \frac{\sum_{i=-3}^3 y_i}{n}, \quad b = \frac{\sum_{i=-3}^3 y_i t_i}{\sum_{i=-3}^3 t_i^2}, \quad (3.8)$$

Матриця даних для обчислення коефіцієнтів (a) та (b) економічно неактивного населення та розрахунки за формулою 3.8. наведені в додатку П 3.

Отримана закономірність зміни кількості економічно неактивного населення Харківської області описується рівнянням:

$$Y_{en_t} = 729,8 - 21,17 \times x$$

Дане рівняння дає змогу екстраполювати зміну частки економічно неактивного населення Харківської області та робити прогнози на наступні періоди.

Для визначення закономірності зміни кількості економічно активного населення Харківської області за період 2015-2021 рр виконуємо аналогічні розрахунки (додаток П 4).

Отримана закономірність зміни кількості економічно активного населення Харківської області описується рівнянням:

$$Y_{an_t} = 1\,312,54 - 33,84 \times x$$

Для оцінки адекватності прийнятої математичної моделі закономірності зміни кількості економічно неактивного населення області використовуємо середню помилку, коефіцієнт детермінації, критерій Фішера.

Середня помилка (MAE) вимірює середню величину похибок прогнозу і допомагає оцінити точність моделі та розраховується за формулою:

$$MAE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |Y_i - \hat{Y}_i|, \quad (3.9)$$

де: Y_i – фактичне значення показника, $\hat{Y}_i$ – прогнозоване значення, n – кількість прикладів.

Середня помилка (MAE) приблизно дорівнює 29,49.

Коефіцієнт детермінації (R-квадрат) – це міра того, наскільки зміна фактора F пояснює зміну показника Y. Він може бути обчислений як квадрат кореляції між фактичними і прогнозованими значеннями показника:

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (Y_i - \widehat{Y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y}_i)^2}, \quad (3.10)$$

де n – кількість спостережень, Y_i – фактичні значення показника, $\widehat{Y}_i$ – прогнозовані значення відгуку, $\bar{Y}_i$ – середнє значення фактичних значень.

Критерій Фішера, розрахункове значення якого находимо за формулою:

$$F_p = \frac{S_{\hat{y}}^2}{S^2}, \quad (3.11)$$

$$S_{\hat{y}}^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (\hat{y}_i - \bar{y})^2}{n} \quad S^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2}{n-m-1}, \quad (3.12)$$

де y_i – значення результативної ознаки;

$\hat{y}_i$ – значення результативної ознаки, розраховане за рівнянням регресії;

n – кількість спостережень; ($n = 7$)

m – кількість факторів, які мають вплив на показник; ($m = 1$)

Між результативною та факторними ознаками існує досить тісний зв'язок (коефіцієнт кореляції 0,777). Це означає, що близько 77,7 % змін даних може бути пояснено запропонованим рівнянням регресії. Перевірка на істотність доводить наявність не випадкової залежності, а також високий рівень адекватності побудови моделі (фактичний F-критерій Фішера $F(3,26) = 8,48$).

У рамках ринкової моделі економіки вважається, що економічні фактори, які впливають на рівень тіньової економіки серед економічно активного і неактивного населення, є взаємопов'язаними. Ці зміни відбуваються не випадково, а за рахунок впливу одного або більше конкретних факторів. Навіть при певній системності впливу факторів на тіньову економіку, існує певний рівень невизначеності через випадкові чинники, які також мають вплив. Через складну природу «тіньового» сектору і обмежену доступність даних, ми можемо скористатися доступними статистичними даними (табл. 3.2), та визначити частку економічно активного населення, яка потенційно може працювати в тіньовому секторі Харківської

області, шляхом аналізу цих показників та врахування додаткової інформації про тіньову економіку.

Для визначення частки економічно активного населення, яка потенційно може працювати в «тіньовому» секторі економіки за певний час «t», слід враховувати кількість осіб, які не входять в офіційну економічну структуру, але все ще можуть бути працездатними і володіти навичками для заробітку. Використовуючи наявні статистичні дані про зайнятість і безробіття області, та порівнявши кількість економічно активного населення, яке працює у формальному секторі, з загальною кількістю працездатних осіб у регіоні, саме різниця між цими двома значеннями може вказувати на частку тих, хто працює у тіньовому секторі (додаток П 4).

Частку економічно активного населення, що потенційно може працювати в "тіньовому" секторі (випадкову величину), розраховуємо за формулою:

$$\varepsilon = \frac{L+U}{E-L}, \quad (3.13)$$

Таким чином, очікуване значення зміни часток осіб, які працюють у неформальному секторі економіки Харківської області, можна представити однофакторною статистичною моделлю:

$$P_t = a + b \times Y_{en_t} + \varepsilon, \quad (3.14)$$

де P_t – особи у віці 15-70 років (робоча сила), які можуть працювати у секторі тіньової економіки;

Y_{en_t} – прогнозований темп збільшення числа економічно неактивних осіб області в момент часу t .

a – вихідний показник стану неактивної частини населення на початку періоду часу t ;

b – це параметр, що вказує на те, наскільки великою є чутливість до передбачуваного темпу зростання Y_{en_t} .

ε – випадкова величина, яка враховує частку економічно активного населення, які потенційно можуть працювати у «тіньовому» секторі економіки за час t .

Ця модель дозволяє врахувати, як зміна переважаючої складової, якою є економічно неактивне населення Харківської області, впливає на кількість населення, яке працює в неформальному секторі протягом певного періоду часу. Використовуючи цю модель, ви можете прогнозувати кількість осіб, які потенційно можуть працювати у тіньовій економіці для будь-якого року в майбутньому або минулому.

3.3. Земельний аудит як шлях вдосконалення механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві на місцевому рівні

Процес децентралізації влади в нашій державі розширив повноваження органів місцевого самоврядування, зокрема територіальних громад, і передав їм в комунальну власність значні земельні площі, перетворивши їх на нових власників. Управління природними ресурсами, зокрема земельними, у територіальній громаді відрізняється своєю специфікою, що у кінцевому підсумку потребує застосування особливих методів управління. Наявність земельних ресурсів та інформація про їх власність та використання безпосередньо впливають на фінансове становище органу місцевого самоврядування.

Право встановлювати місцеві податки та збори закріплено ст. 143 Конституції України [233] за органами місцевого самоврядування. Так, відповідно до п. 24 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [234] ці питання вирішуються виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради. Конкретний перелік податків та зборів, які входять до складу доходів загального фонду бюджетів територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, визначені ст. 64 та 691 Бюджетного кодексу

України [235]. Весь спектр відносин, що виникають у сфері справляння податків і зборів, регламентовано Податковим кодексом України [236].

Агресія з боку Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, стала серйозним випробуванням для регіонів і суттєво позначилася на виконанні місцевих бюджетів у 2022 році. Бюджетна система опинилася у нових умовах функціонування, до яких державні та місцеві органи влади мусили швидко адаптуватися. Незважаючи на негативний вплив збройної агресії Росії на соціально-економічний розвиток регіонів, місцеві органи влади проявили здатність ефективно протистояти викликам у бюджетній сфері. У цілому в Україні вдалося забезпечити виконання доходів загального фонду місцевих бюджетів. За 2022 рік до загального фонду місцевих бюджетів надійшло 398,1 млрд гривень, що становить на 46,2 млрд гривень або 13,1% більше, ніж у 2021 році [237] (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Доходи загального фонду місцевих бюджетів за 2022 рік

Показники	факт 2021р	факт 2022 р	відхилення			Питома вага, %
			факт 2022 до факт 2021		виконання, %	
			сума	темп росту, %		
Всього доходи млрд грн	351,9	398,1	46,2	113,1	100,9	100,0
ПДФО	212,2	272,2	60,0	128,3	105,1	68,4
єдиний податок	46,2	47,2	1,0	102,1	96,3	11,8
плата за землю	35,3	29,6	-5,7	83,8	85,7	7,4
податок на майно	7,8	7,1	-0,7	91,0	91,4	1,8
акцизний податок	17,8	13,1	-4,8	73,3	82,8	3,3
плата за адмін послуги	3,6	3,3	-0,3	92,4	95,9	0,8
податок на прибуток	15,8	12,2	-3,5	77,5	97,5	3,2
інші	13,2	13,4	0,2	101,5	108,9	3,3

Джерело: дані Міністерства фінансів України [237].

Дані таблиці 3.3 вказують, що основним бюджетоутворюючим податком загального фонду місцевих бюджетів є податок на доходи фізичних осіб (68,4 %), який надійшов в обсязі 272,2 млрд грн, що становить 128,3 % проти 2021 року, надходження збільшились на 60,0 млрд грн [237].

Надходження платежів за землю за 2022 рік склали 29,6 млрд грн, що є на 16,2 % менше, ніж у 2021 році. Місцеві бюджети зазнали втрати у розмірі 5,7 млрд грн через зміни до податкового законодавства. Згідно з цими змінами, протягом періоду з березня 2022 року по 31 грудня наступного року після припинення воєнного стану, платежі за землю (земельний податок та орендна плата) не нараховуються та не сплачуються на територіях, де ведуться бойові дії або на територіях, тимчасово окупованих збройними формуваннями Російської Федерації [237].

В сучасних умовах у новостворених територіальних громадах є численні проблеми у керуванні земельними ресурсами, що ускладнює ефективне використання та розпорядження земельними ділянками. Ці проблеми включають наступне [238]:

1. Невизначеність меж об'єднаних територіальних громад.
2. Недостатні надходження до місцевого бюджету від плати за використання земельних ресурсів.
3. Відсутність можливості планування виробничої діяльності через відсутність інформації про земельні ресурси.
4. Забруднення земель.
5. Недостатність пропозицій для залучення інвесторів та розвитку бізнесу у територіальних громадах.
6. Відсутність резервування перспективних для розвитку територій.
7. Незаконне використання земельних ділянок державної та комунальної власності, тіньова оренда земель.

У такому випадку громада не отримує надходжень від орендної плати та податків з цих земельних ділянок, що становить її матеріальну основу, тобто громада в середньому втрачає кошти від використання землі за:

неорендовані ділянки комунальної власності – 2760 грн/га, необґрунтоване використання комунальних земель – 3410 грн/га, тіньова оренда приватних ділянок – 230 грн/га; самовільне зайняття земель – 3220 грн/га, порушення цільового призначення – 263 грн/га; ділянки, що потребують інвентаризації – 250 грн/га [239].

На нашу думку, для вирішення цих проблем необхідно проводити аудит земельних ресурсів територіальних громад. Це дасть можливість визначити пріоритети в їхньому розвитку, визначити фінансові ризики від протиправного використання земель, залучення інвестицій, розробки проектів землеустрою, систематичного проведення робіт з охорони землі від ерозії, деградації, відновлення родючості ґрунтів, впровадження технологій збереження ґрунтів та забезпечення регіонального розвитку України в цілому.

Земельний аудит представляє собою систематичний збір, оцінювання, перевірку та аналіз інформації про стан земельних ресурсів з метою встановлення меж територіальної громади, визначення їх потенціалу та подальшого раціонального використання [240]. Щоб ефективно поповнювати бюджети, необхідно чітко розуміти, які земельні ділянки перебувають у власності громади, в якій кількості та в якому стані. Земельний аудит допоможе оперативно виявити порушення і забезпечити протидію незаконному використанню земельних ділянок, коли межі обробітку не відповідають межах орендованих земельних ділянок.

Розглядаючи сценарії земельного аудиту в контексті зменшення рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві територіальної громади, необхідно сконцентруватися на таких аспектах:

1. Перевірка власності та використання земельних ділянок: це дозволить виявити випадки незаконного володіння землею та її недопустимого використання, що може відноситися до тіньової економіки.

2. Оцінка сільськогосподарських угідь та виробництва: це дозволить виявити можливі випадки незаконної або неофіційної діяльності. Аудит

також може включати оцінку врожайності та використання землі для різних видів сільськогосподарських культур.

3. Аналіз оподаткування та фінансових звітів: перевірка фінансових звітів та податкової звітності сільськогосподарських підприємств в межах громади для виявлення можливих випадків ухилення від оподаткування та інших фінансових недоречностей, що можуть бути пов'язані з тіньовою економікою.

4. Оцінка використання робочої сили: проведення аналізу використання робочої сили на сільськогосподарських підприємствах для виявлення можливих випадків нелегальної або неповної декларації праці та недодержання трудового законодавства.

5. Рекомендації щодо оптимізації використання землі та ресурсів: на основі результатів аудиту можуть бути надані рекомендації щодо оптимізації використання землі та ресурсів сільськогосподарських підприємств з метою зменшення тіньової економіки та підвищення ефективності їх діяльності.

Під час проведення земельного аудиту одним із найбільших викликів є збирання та аналіз великого обсягу вихідних даних. Протягом багатьох років земельної реформи було накопичено значний об'єм інформації, що має різні формати та несе різне змістовне навантаження (рис. 3. 10).

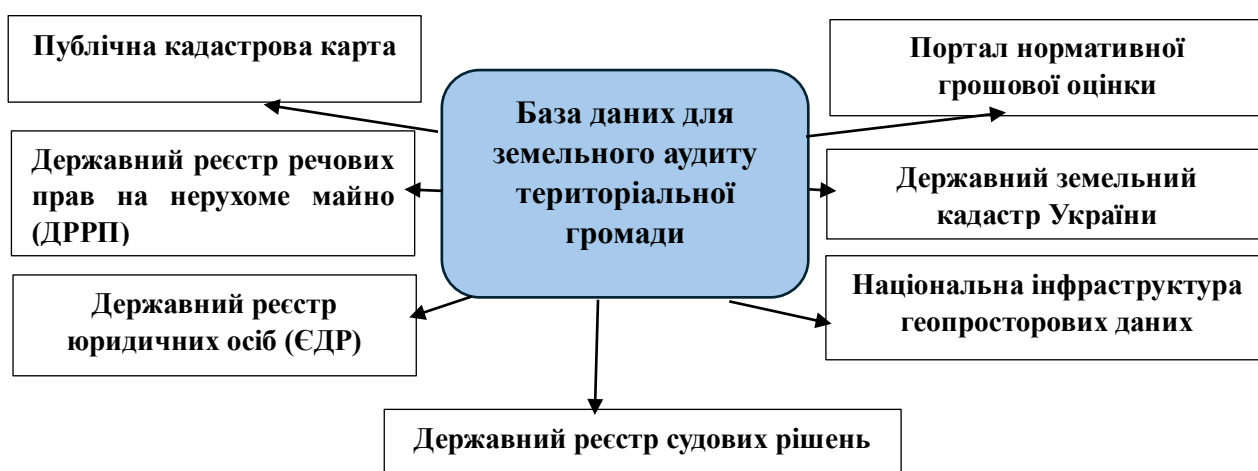

Рис. 3.10. Дані державних реєстрів для проведення земельного аудиту

Сьогодні у всьому світі використовуються технології на основі цифрового землеустрою. Тому використання цифрово-інформаційних та комунікаційних технологій, зокрема геоінформаційних систем, стає актуальним питанням [238].

Стратегія земельного аудиту з метою зменшення рівня тіньової економіки на рівні територіальної громади повинна реалізовуватися через використання передових технологій та інноваційних методів аналізу даних:

1. Використання геопросторового аналізу: впровадження геопросторових технологій та аналізу для визначення використання земельних ділянок в межах громади. Це дозволить виявити та аналізувати зони з високим ризиком тіньової економіки, такі як нелегальне будівництво чи недеклароване використання землі.

2. Створення бази даних та інтеграція інформації: розроблення централізованої бази даних з інформацією про власність на землю, земельні угоди, фінансові та податкові дані сільськогосподарських підприємств та інші відомості. Це забезпечить доступ до повної та актуальної інформації для аналізу та моніторингу в межах громади.

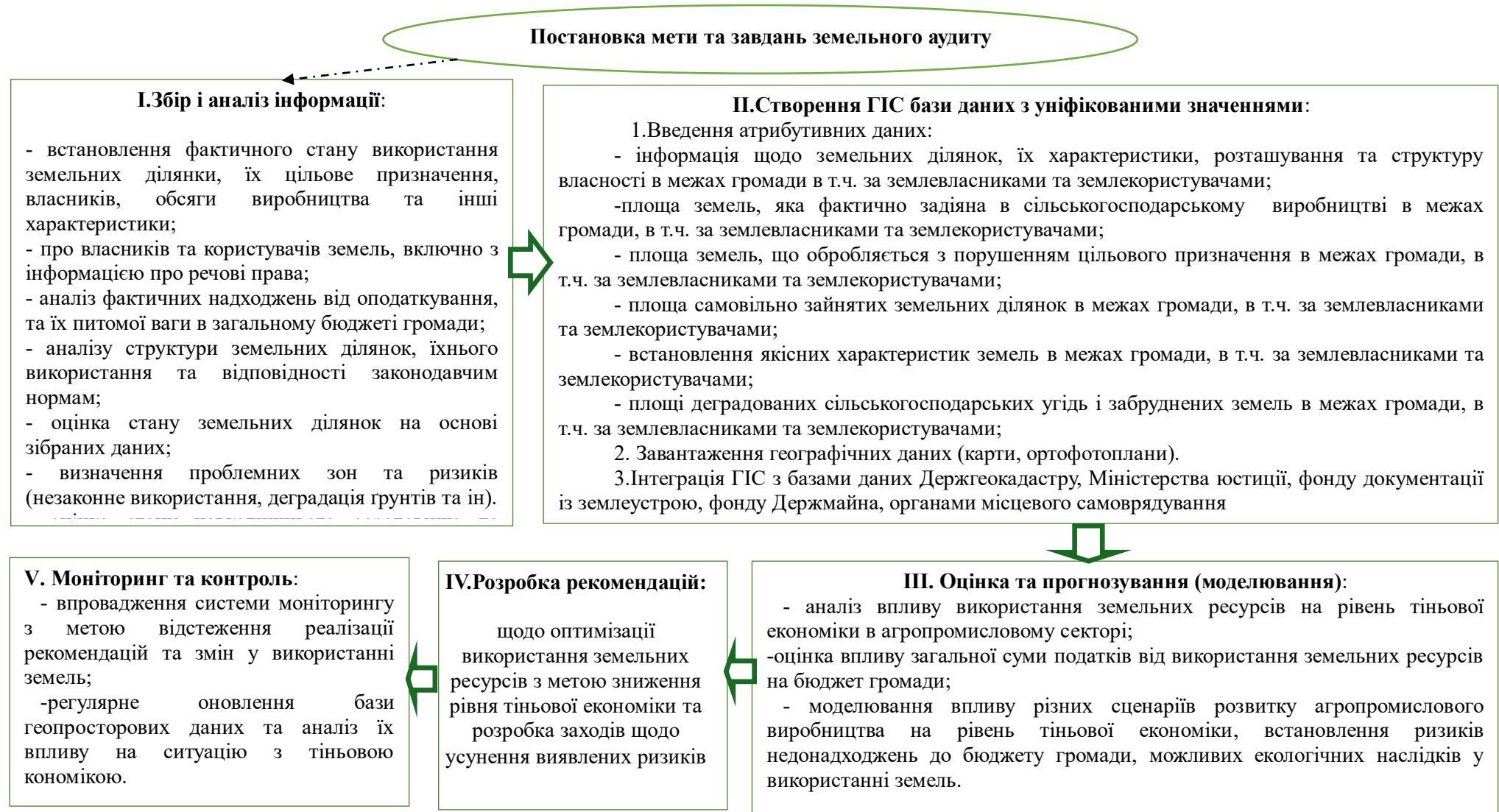
3. Впровадження методів аналізу великих даних (Big Data): використання методів аналізу великих обсягів даних для виявлення незвичайних патернів та аномалій в земельному використанні та економічній діяльності. Це дозволить ефективно виявляти випадки тіньової економіки та робити прогнози її розвитку.

4. Залучення громадськості та використання засобів громадського моніторингу: залучення місцевих жителів та громадських організацій до процесу моніторингу та аудиту земельних ресурсів. Це створить додаткові джерела інформації та допоможе виявити випадки тіньової економіки з більшою точністю.

5. Впровадження інноваційних методів аналізу та моделювання, таких як машинне навчання, штучний інтелект та аналітика даних, для прогнозування та виявлення ризиків тіньової економіки на території громади.

6. Створення механізмів моніторингу та відслідковування результатів: розроблення системи моніторингу та оцінки ефективності заходів, спрямованих на зменшення рівня тіньової економіки. Це дозволить постійно відслідковувати результати та коригувати стратегії в разі необхідності.

Структурна модель земельного аудиту в межах територіальної громади щодо зниження рівня тіньової економіки з використанням геоінформаційної системи (ГІС) в агропромисловому виробництві наведена на рис.3.11.

Джерело: розроблено автором

Рис. 3.11. Структурна модель земельного аудиту в межах територіальної громади щодо зниження рівня тіньової економіки з використанням геоінформаційної системи (ГІС) в агропромисловому виробництві

Сьогодні в Україні є приклади успішного функціонування сервісів для аудиту земельних ділянок. Так, з 2019 року запрацював сервіс Feodal.online для всіх учасників агроринку України [240]. Основні переваги сервісу: швидкість та ефективність обслуговування; збереження конфіденційності без необхідності залучення зовнішніх експертів; автоматичне оновлення та наповнення інформації згідно з базами даних ІС та ГІС; надійні автоматичні сповіщення про будь-які зміни у реєстрації прав власності на земельні ділянки; швидка підготовка документації щодо земельних ділянок для кредитування; здійснення аудиту земельного банку для кредитора з найвищою ефективністю.

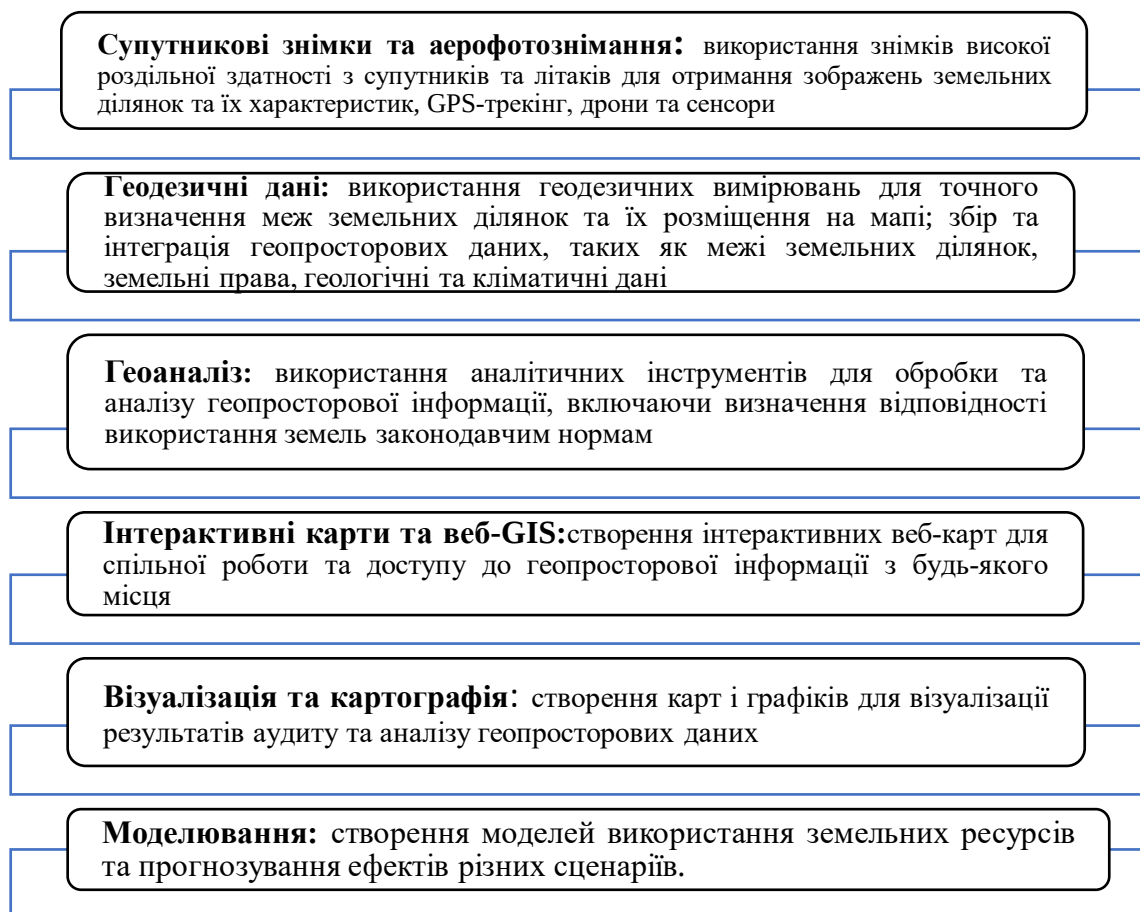
Інший сервіс «Vkursi Zemli» дозволяє виконати оцифрування земельних ресурсів громади, провести земельний аудит громади, використовуючи актуальні дані з державних реєстрів, відобразити ризики недонадходжень в місцевий бюджет, візуалізація земель громад на мапі [239]. Крім того, є певні напрацювання щодо методики проведення земельного аудиту територіальних громад [241].

Для земельного аудиту можна використовувати різні геоінформаційні системи (ГІС) та технології для збору, аналізу, інтеграції та візуалізації геопросторової інформації (рис.3.12).

Ці технології можна комбінувати та налаштовувати відповідно до конкретних завдань земельного аудиту. Вони дозволяють отримувати точну та актуальну інформацію про використання земель територіальної громади.

У дослідженні ми пропонуємо комплексний підхід до аудиту земельних ресурсів територіальних громад, в основі якого закладена парадигма сталого (збалансованого) землекористування [242]. Такий підхід буде враховувати не тільки фактичний стан використання земель, а й фінансові, екологічні та соціальні фактори, аспект економічної безпеки, що дозволить не лише ефективно виявляти випадки тіньової економіки, але і розробляти стратегії для її зменшення. Тобто підхід, який не лише розглядає економічні витрати та

прибутки, але й враховує екологічні та соціальні впливи на використання земель, є важливим кроком у розвитку сучасних підходів до аудиту земельних ресурсів.

Рис. 3. 12. Геоінформаційні системи (ГІС) та технології для збору, аналізу, інтеграції та візуалізації геопросторової інформації

Загальний опис та ключові етапи комплексної методики для аудиту земельних ресурсів територіальної громади:

Етап 1. Збір даних та встановлення фактичного використання (за допомогою ГІС на основі супутникових знімків) та внесення в інформаційну базу з відповідним відображенням в ГІС, оцифрування земель громади.

Етап 2. Аналіз фінансових аспектів:

- Встановлення ризиків втрат для бюджету: синтез та аналіз зібраної інформації дозволяють ідентифікувати потенційні ризики фінансових втрат у бюджеті, пов'язані з використанням землі на території громади;

- Вивчення фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств та інших землекористувачів з метою виявлення незвичайних або неузгоджених фінансових показників, що можуть вказувати на тіньову економіку;

- Проведення аналізу використання робочої сили на сільськогосподарських підприємствах для виявлення можливих випадків нелегальної або неповної декларації праці та недодержання трудового законодавства.

Етап 3. Оцінка екологічних аспектів:

- Аналіз впливу земельного використання на довкілля, включаючи забруднення водних ресурсів, втрату біорізноманіття, ерозію ґрунтів та інші екологічні проблеми;

- Вивчення дотримання екологічних норм та стандартів у земельних відносинах та виробничих процесах.

Етап 4. Урахування соціальних факторів: аналіз впливу використання земельних ресурсів на соціальний розвиток та благополуччя місцевого населення, включаючи доступ до землі для малих фермерів, участь громади у прийнятті рішень та вплив на місцеву економіку та зайнятість.

Етап 5. Розробка інтегрованих показників та метрик: створення комплексних показників та метрик, які враховують фінансові, екологічні та соціальні аспекти використання земель.

Етап 6. Розробка стратегій зменшення тіньової економіки:

- Виходячи з результатів аналізу, розроблення стратегій та заходів для зменшення рівня тіньової економіки, що враховують фінансові, екологічні та соціальні аспекти;

- Впровадження механізмів моніторингу та контролю, які дозволять виявляти та усувати випадки тіньової економіки.

Етап 7. Залучення стейкхолдерів та громадськості: залучення різних зацікавлених сторін, таких як місцеві громади, громадські організації, державні установи та приватні підприємства, до процесу аудиту та розробки стратегій зменшення тіньової економіки.

Для встановлення ризиків втрат для бюджету територіальної громади можна використати «Методику аудиту та обліку земель територіальних громад» [241], де запропоновано види податкових надходжень до місцевого бюджету від землекористування, формули їх розрахунків, а також на прикладі пілотного ОТГ представлені ризики, що притаманні для більшості громад.

Створення комплексних показників та метрик, які враховують фінансові, екологічні та соціальні аспекти використання земель громади, є важливим етапом у розвитку методики для земельного аудиту з метою зменшення рівня тіньової економіки. До можливих комплексних показників та метрик можна віднести:

1. Співвідношення вартості земельних активів громади до прибутку: цей показник враховує фінансову ефективність використання земельних активів, а також оцінити фактичне використання земельних ресурсів і вплив тіньової економіки на економічну ситуацію в громаді. Цей показник може бути розрахований за допомогою наступного виразу:

$$SR = \frac{V}{P+L}, \quad (3.15)$$

де: SR - співвідношення вартості земельних активів громади до прибутку.

V - загальна вартість земельних активів.

P - загальний річний прибуток від податків.

L - оцінка втрат недонадходжень до бюджету від землекористування.

Високе співвідношення може свідчити про ефективне використання землі, тоді як низьке співвідношення може вказувати на проблеми в управлінні або неефективність використання землі.

2. Ефективність використання робочої сили: ця метрика направлена на виявлення можливих випадків нелегальної або неповної декларації праці та

недодержання трудового законодавства. Для визначення даної метрики можна застосувати різні показники та формули, зокрема:

Коефіцієнт ефективності використання робочої сили: цей показник вимірює продуктивність праці на підприємстві. Формула для розрахунку цього коефіцієнта може бути наступною:

$$K_{\text{еф.роб.с.}} = \frac{X}{Y}, \quad (3.16)$$

де: X – загальний обсяг продукції, яку виробляє або послуг, які надає підприємство.

Y – загальна кількість працівників, які працюють на підприємстві, або загальна кількість годин, які вони працюють за певний період часу.

Кількість нелегально зайнятих працівників: цей показник вимірює частку працівників, які працюють без офіційного трудового договору або недекларовано. Формула для розрахунку даного показника може бути такою:

$$K_{\text{н.з.п.}} = \frac{P_{\text{заг}}}{P_{\text{н.з.п.}}} \times 100 \%, \quad (3.17)$$

де: $K_{\text{н.з.п.}}$ – кількість нелегально зайнятих працівників;

$P_{\text{заг}}$ - загальна кількість працівників;

$P_{\text{н.з.п.}}$ - кількість нелегально зайнятих працівників.

3.Екологічна стійкість використання земельних ресурсів: ця метрика враховує вплив використання земель на навколишнє середовище: забруднення ґрунту та водойм, збереження біорізноманіття, використання екологічно чистих технологій, управління водними ресурсами, зменшення викидів парникових газів. Цю метрику пропонуємо визначати на основі таких показників:

-Оцінка природно-господарського використання земель визначається наступною системою показників (коефіцієнтів): розораності території, сільськогосподарської освоєності території, лісистості.

Коефіцієнт розораності території (K_p) – відношення площі ріллі ($P_{\text{ріллі}}$) до загальної площі суші ($P_{\text{суші}}$).

$$K_p = \frac{P_{ріллі}}{P_{суші}} \times 100 \% , \quad (3.18)$$

Коефіцієнт сільськогосподарської освоєності ($K_{с.г.ос.}$), території – відношення площі сільськогосподарських угідь ($P_{с.-г. угідь}$) до загальної площі суші ($P_{суші}$).

$$K_{с.г.ос.} = \frac{P_{с.г.угідь}}{P_{суші}} \times 100 \% , \quad (3.19)$$

Коефіцієнт лісистості ($K_{ліс}$), що характеризує відношення площі лісів даної території до її загальної площі, розраховується, як питома вага лісів, чагарників і лісосмуг в структурі усіх угідь:

$$K_{ліс} = \frac{P_{ліс}}{\sum P} \times 100 \% , \quad (3.20)$$

де P - площа території для якої визначається даний коефіцієнт, га.

- *Оцінювання впливу складу угідь на екологічну стабільність агроландшафтів та сільськогосподарське землекористування* проводять за методикою [243] визначаючи екологічні показники: коефіцієнт екологічної стабільності агроландшафту; коефіцієнт антропогенного навантаження.

Коефіцієнт екологічної стабільності агроландшафту розраховується за формулою:

$$K_{ек.ст} = \frac{\sum K_i \times P_i}{\sum P} \times K_p , \quad (3.21)$$

де: $K_{ек.ст}$ – коефіцієнт екологічної стабільності землекористування;

K_i – коефіцієнт стабільності угіддя i – го виду;

P_i – площа угіддя i – го виду, га;

P – площа землекористування, га;

K_p – коефіцієнт морфологічної стабільності рельєфу ($K_p = 1$ – для стабільних територій і $K_p = 0.7$ – для нестабільних територій).

Коефіцієнт антропогенного навантаження характеризує вплив діяльності людини на стан довкілля, в тому числі на земельні ресурси. Його розраховують за формулою:

$$K_{a.n} = \frac{\sum P_i \times B_i}{\sum P}, \quad (3.22)$$

де: P_i - площа земель з відповідним рівнем антропогенного навантаження, га;

B_i - бал відповідної площі з певним рівнем антропогенного навантаження;

P - площа території для якої визначається даний коефіцієнт, га.

-*Індекс біорізноманіття (I_B)*: для числового аналізу різноманіття видів у групах часто використовуються стандартні екологічні показники, такі як індекс Шеннона та індекс різноманіття Сімпсона [244]. Індекс домінування Сімпсона вказує на ступінь домінування певних видів у групі та описує ймовірність випадкового вибору двох особин різних видів з угруповання. Для розрахунку цього індексу використовується формула:

$$C = \frac{\sum_{i=1}^s n_i(n_i-1)}{N(N-1)}, \quad (3.23)$$

де n_i – число особин i -го виду, N – загальне число особин.

При збільшенні індексу (C) різноманіття зменшується. Тому індекс різноманіття Сімпсона часто використовують у формі $(1-C) = i$ [244].

Індекс Шеннона, також відомий як індекс різноманітності або ентропійний індекс, використовується для вимірювання різноманітності в системі та розраховується за наступною формулою:

$$H = - \sum p_i \ln(p_i), \quad (3.24)$$

де: p_i - відносна частота (або ймовірність) появи i -го виду;

-*Показник використання відновлюваних ресурсів ($K_{в.р.}$)* можна розрахувати за допомогою формули:

$$K_{в.р.} = \frac{P_{заг}}{P_{в.р.}} \times 100 \%, \quad (3.25)$$

де: $P_{заг}$ - загальна доступна кількість відновлюваних ресурсів;

$P_{в.р.}$ - кількість використаних відновлюваних ресурсів

Чим вищий показник, тим більше використовуються відновлювані ресурси, що може вказувати на ступінь сталого використання природних ресурсів.

Загальний індекс екологічної стійкості використання земельних ресурсів громади може бути обчислений за формулою:

$$I_{\text{ек.}} = K_p \times K_{\text{с-г.ос.}} \times K_{\text{ліс}} \times K_{\text{ек.ст}} \times K_{\text{а.н.}} \times K_{\text{в.р.}} \times I_b, \quad (3.26)$$

4. Соціальна справедливість у розподілі земельних ресурсів: цей показник оцінює вплив розподілу земельних ресурсів на місцеве населення та соціальну справедливість, включаючи доступ до землі, участь громади у прийнятті рішень та вплив на місцеву економіку та зайнятість [245-247]. Ми пропонуємо застосовувати такі показники як:

а) Показник доступності освіти ($P_{\text{освіта}}$): розрахунок відношення кількості шкіл або класів до кількості дітей шкільного віку у місцевості. Це допоможе визначити рівень доступності освітніх послуг для місцевого населення.

б) Показник доступності медичної допомоги ($P_{\text{мед.доп.}}$): розраховується показник як відношення кількості лікарень або лікарських закладів до кількості мешканців у місцевості. Це допоможе визначити рівень доступності медичних послуг для місцевого населення.

с) Показник зайнятості місцевого населення ($P_{\text{зайн.}}$): розрахунок відношення кількості робочих місць до кількості працездатного населення у громаді. Це допоможе визначити рівень можливостей для працевлаштування місцевого населення.

д) Показник участі в розвитку місцевої інфраструктури ($P_{\text{місц.інфр.}}$): розрахунок відношення обсягу інвестицій в розвиток місцевої інфраструктури до загального обсягу інвестицій територіальної громади.

е) Загальний показник соціальної справедливості у розподілі земельних ресурсів визначається як добуток показників.

5. Ступінь легалізації земельних угод: цю метрику можна розглядати як аспект економічної безпеки територіальної громади. Цей показник має велике значення для зниження рівня тіньової економіки, оскільки він відображає ступінь відповідності угод законодавству та їхню легальність. Чим вищий рівень легалізації земельних угод, тим менше можливостей для недобросовісних схем та уникнення сплати податків [246, 248, 249]. Такий підхід допомагає підвищити економічну стабільність та довіру до земельних відносин у громаді. Можливими підходами до розрахунку може бути:

а) відсоток земельних угод, які були укладені та зареєстровані відповідно до законодавства, відносно загальної кількості угод. Це може бути виражено як:

$$\text{Відсоток легальних угод} = \frac{\text{Загальна кількість угод}}{\text{Кількість легальних угод}} \times 100 \%$$

б) Індекс легалізації земельних угод є складним показником, який враховує різні аспекти легалізації земельних угод. Ми пропонуємо в цей індекс включити такі аспекти: належність правовим нормам, наявність необхідних документів та процедурний порядок. Кожному аспекту присвоюємо вагу в залежності від його важливості для легалізації земельних угод. Далі проводиться оцінка кожного аспекту за допомогою певної шкали. Наприклад, ми можемо використовувати шкалу від 1 до 5, де 1 - повна нелегальність, а 5 - повна легальність. Розраховується індекс за формулою:

$$I_{\text{л}} = \frac{\sum_{i=1}^n O_i \times V_i}{\sum_{i=1}^n V_i}, \quad (3.27)$$

де: O_i - оцінка для кожного аспекту, V_i - вага кожного аспекту, n - кількість аспектів.

6. Ступінь задоволення потреб споживачів та зацікавлених сторін: цей показник враховує задоволення потреб споживачів та інших зацікавлених сторін, таких як місцеві жителі громади, державні органи та неприбуткові організації, у земельному використанні. Розрахунок ступеня задоволення потреб споживачів та зацікавлених сторін може бути здійснений за

допомогою анкетування. Запропонована форма анкети щодо оцінки задоволення потреб споживачів та зацікавлених сторін в межах територіальної громади у додатку Р.

7. Індекс сталого (збалансованого) використання земель територіальної громади: цей комплексний показник об'єднує фінансові, екологічні, соціальні аспекти використання земель та аспект економічної безпеки в один показник, що дозволяє оцінити ступінь сталого розвитку території. Для цього необхідно перетворити кожен показник на шкалу від 0 до 1 або від 0% до 100%, де 0 або 0% відповідає найгіршим значенням, а 1 або 100% - найкращим. Присвоїти вагові коефіцієнти кожному компоненту відповідно до їхньої важливості. Розрахунок значень кожного компонента проводиться на основі відповідних даних. Наприклад, для фінансових показників може використовуватися співвідношення вартості земельних активів громади до прибутку, для екологічних - індекс екологічної стійкості використання земельних ресурсів громади, для соціальних - рівень задоволеності місцевого населення або показник соціальної справедливості у розподілі земельних ресурсів. Загальний індекс може бути розрахований за формулою:

$$I_{\text{ст.вик.з}} = (0.3 \times I_{\text{фін}}) + (0.2 \times I_{\text{екол}}) + (0.3 \times I_{\text{соц}}) + (0.3 \times I_{\text{ек.б}}), \quad (3.28)$$

де: $I_{\text{фін}}$ – фінансовий аспект;

$I_{\text{екол}}$ – екологічний аспект;

$I_{\text{соц}}$ – соціальний аспект;

$I_{\text{л.з.у}}$ – аспект економічної безпеки територіальної громади.

Таким чином, запропонований комплексний підхід до аудиту земельних ресурсів територіальних громад дозволяє враховувати різні аспекти розвитку використання земель територіальної громади та створювати комплексний індекс, який може бути використаний для оцінки ефективності та сталості використання земельних ресурсів і допоможе забезпечити більш об'єктивну оцінку стану розвитку територіальної громади у контексті зменшення тіньової економіки.

Сьогодні кожна новостворена територіальна громада потребує розробки комплексного плану просторового розвитку, який забезпечує сталий розвиток території. Цей план включає перспективні рішення щодо використання всієї території громади, ґрунтуючись на аналізі її ресурсів. Він надає громадам інструменти для інтегрованого розвитку, вирішення проблемних і конфліктних питань, а також забезпечує баланс між державними, громадськими та приватними інтересами.

Згідно з вимогами Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» [250], Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [251] та Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації» [252], органи місцевого самоврядування повинні до 1 січня 2025 року розробити комплексний план просторового розвитку території громади. Відповідно до Постанови [252], вся процедура розроблення поділяється на три етапи: підготовчий, основний, завершальний. Підготовчий етап починається з прийняття рішення відповідною сільською, селищною, міською радою про розроблення комплексного плану, формуванням робочої групи, збором вихідних даних, оприлюдненням даних щодо розвитку громади, проведення загального SWOT-аналізу, проведенням громадського обговорення проєкту завдання на розроблення комплексного плану, затвердженням вищезгаданого завдання та завершується визначенням, у встановленому законодавством порядку, розробника комплексного плану.

Виконавцями такого виду землевпорядних робіт, стають землевпорядні організації, які перемогли у тендерах на розроблення проєктів землеустрою в системі «ProZorro». Але в сучасних умовах виникає багато проблемних питань щодо виконання такого виду робіт як комплексний план просторового розвитку території громади. Так, поширеною практикою стала стратегія окремих проєктних організацій виграти тендер "за будь-якої ціни", а вже потім розбиратися, чи може компанія скласти проєктну документацію. Далі

переможець тендеру переводить роботу на "субпідрядників" для виконання своєї роботи (фізичні особи підприємці). Тобто, сьогодні всі закупівлі інженерних послуг, якими є землевпорядні, топографо-геодезичні роботи, грошова оцінка земель, по суті, є ризикованими для розпорядника бюджетних коштів (територіальної громади). Замовник, зазвичай, не в змозі оцінити якість виконаних робіт самостійно, що призводить, у випадку неякісно виконаних робіт, до повторних витрат коштів державних та місцевих бюджетів на виправлення помилок. Тому на нашу думку, сьогодні на державному рівні необхідно доопрацювання кваліфікаційних вимог до виконавців робіт, а також забезпечити залучення науковців профільних кафедр вищих навчальних закладів.

Висновки до розділу 3

1. Розвиток агропромислового виробництва в Україні суттєво залежить від інституційних чинників, які визначають правові, організаційні та економічні умови діяльності агропромислових підприємств. Запропонований у роботі структурно-інституційний концепт функціонування агропромислового виробництва є системним підходом, що об'єднує інституційний, антикорупційний, організаційний, фінансовий та економічний механізми, забезпечує ефективну взаємодію різних елементів агропромислового комплексу, сприяє підвищенню прозорості, конкурентоспроможності та стабільності аграрного сектора.

2. Корупція у сфері земельних відносин в Україні набула системного характеру та стала ключовим викликом для державної політики. Незважаючи на існування регулюючих норм і законодавства, корупційні практики значно ускладнюють ефективну боротьбу з тіньовою економікою, що підриває довіру до державних інституцій та сприяє зростанню тіньового сектора в агропромисловому виробництві. Аналіз показує, що між рівнем інституційного розвитку та тіньовим сектором існує тісний зв'язок.

Невдоволення суспільства станом інституційної системи та її нездатністю належним чином забезпечити економічну діяльність свідчить про необхідність посилення інституційних реформ, спрямованих на зниження корупційних ризиків та підвищення ефективності державного управління. В кінцевому підсумку, для досягнення стійкого розвитку агропромислового сектора України необхідно створити ефективну, прозору та надійну інституційну систему, яка буде сприяти зниженню рівня тіньової економіки та підвищенню економічної активності суб'єктів господарювання.

3. Інституційне регулювання є базовою умовою для ефективної боротьби з тіньовою економікою в агропромисловому виробництві. Запропонована структура інституційного регулювання зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві включає комплексне і скоординоване застосування правових, організаційних, контролюючих та стимулюючих інструментів дозволяє створити прозорі, стабільні та сприятливі умови для розвитку легальної економічної діяльності в аграрному секторі, за яких участь у тіньовій економіці стає менш вигідною або неможливою.

4. Зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві потребує застосування комплексного підходу, який інтегрує теорії права, регулювання, фінансів, оподаткування, економічної психології та соціології. Запропонований механізм базується на всебічному аналізі й використанні інституційних, антикорупційних, організаційних, економічних та фінансових важелів, що взаємодіють для досягнення ефективного результату. Пропонована ієрархія механізмів відображає їхню відносну важливість у зниженні рівня тіньової економіки в агропромисловому секторі. Враховуючи, що ці механізми взаємопов'язані та доповнюють один одного, комплексний підхід забезпечує системний вплив на проблему, створюючи прозоре та ефективне середовище для агропромислового виробництва. Таким чином, ефективне впровадження цього механізму здатне значно

знизити рівень тіньової економіки та сприяти стабільному розвитку агропромислового сектору в Україні.

5. Розроблено та обґрунтовано ефективність застосування проблемно-цільового підходу як інструменту для зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Враховуючи складність цього явища, запропонований підхід дозволяє зосередити зусилля на найважливіших аспектах процесу, що спричиняють тіньову економіку, і забезпечити досягнення позитивних результатів. Проблемно-цільовий підхід дозволяє чітко визначити основні проблеми та цілі, а також здійснювати ефективне управління ресурсами, здійснювати постійний моніторинг та оцінку результатів, що забезпечує адаптацію стратегії відповідно до зміни зовнішніх обставин. Запропонована структурна модель цього підходу дозволяє структурувати стратегію боротьби з тіньовою економікою та забезпечити чітке розуміння взаємозв'язків між різними завданнями та цілями. В результаті, впровадження цього підходу сприяє зниженню рівня тіньової економіки та забезпеченню стабільного та прозорого розвитку агропромислового сектору України.

6. Стратегічне прогнозування рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві є важливим для ефективного управління економічними процесами в регіоні. Розробка та впровадження довгострокових програм, які спрямовані на мінімізацію тіньової економіки, вимагають аналізу ключових факторів, що впливають на розвиток неформального ринку праці. Виявлено, що економічна нестабільність, зростаючі екологічні вимоги та постійні зміни в регулюванні сприяють поширенню тіньових практик серед агропідприємств. Запропонована статистична модель оцінки прихованого безробіття та прогнозування кількості осіб, які можуть працювати в неформальному секторі, є важливим інструментом для визначення тенденцій і динаміки тіньової економіки. Таким чином, аналіз і прогнозування розвитку тіньового ринку праці дозволяють приймати більш обґрунтовані рішення щодо регулювання ринку

праці та забезпечення справедливих умов для всіх працівників, що в кінцевому підсумку сприятиме зниженню рівня тіньової економіки в агропромисловому секторі.

7. Процес децентралізації, який розширив повноваження органів місцевого самоврядування, зокрема в сфері управління земельними ресурсами, зіткнувся з численними викликами, такими як невизначеність меж громад, недостатні надходження до місцевих бюджетів, відсутність планування та інформації про земельні ресурси, а також проблеми із залученням інвестицій. Ключовим інструментом ефективного управління земельними ресурсами для новостворених територіальних громад є проведення земельного аудиту. Аудит земельних ресурсів дозволить не лише оцінити поточний стан земель, але й визначити пріоритети в їхньому розвитку, мінімізувати фінансові ризики, пов'язані з незаконним використанням земель, та сприяти сталому розвитку територіальних громад. Проведення аудиту є необхідним кроком для забезпечення раціонального використання земель, підвищення ефективності управління ресурсами, впровадження екологічних технологій і зміцнення економічного потенціалу регіонів, що в кінцевому підсумку сприятиме сталому розвитку України в цілому.

8. Земельний аудит в контексті боротьби з тіньовою економікою на рівні територіальної громади ставить перед собою важливу задачу: ефективно збирання, аналіз та інтеграція великого обсягу даних про земельні ресурси. У цьому контексті впровадження передових технологій, таких як геоінформаційні системи (ГІС), є критично важливим. ГІС дозволяє ефективно обробляти, візуалізувати і аналізувати просторові дані, що сприяє точному визначенню меж територій, управлінню ресурсами і моніторингу земельних ділянок. Запропонована структурна модель земельного аудиту, яка використовує ГІС, може значно підвищити точність і ефективність виявлення та усунення факторів, що сприяють тіньовій економіці в агропромисловому

виробництві. Це включає в себе: інтеграцію різних джерел даних, аналіз просторових даних, оцінку і прогнозування, моніторинг і звітність.

9. Запропонований комплексний підхід до аудиту земельних ресурсів територіальних громад, заснований на парадигмі сталого (збалансованого) землекористування, являє собою суттєвий крок вперед у розвитку сучасних методик управління земельними ресурсами. Такий підхід не лише зосереджується на економічних аспектах, а й включає екологічні та соціальні фактори, що дозволяє забезпечити більш всебічний і інтегрований аналіз використання земель, забезпечує більш глибоке розуміння і управління земельними ресурсами територіальних громад, а також дозволяє не лише виявляти і усувати випадки тіньової економіки, але й сприяти сталому розвитку і підвищенню ефективності використання земельних ресурсів.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві. Результати дослідження дозволяють сформулювати висновки, що мають теоретичне та практичне значення, підтверджуючи досягнення мети роботи та виконання поставлених завдань. Отримані висновки сприяють поглибленню розуміння природи та масштабів тіньової економіки в агропромисловому секторі, удосконаленню інструментів її оцінювання, а також формуванню ефективних механізмів державного регулювання та управлінських рішень, спрямованих на підвищення прозорості, зниження тінізації та зміцнення економічної безпеки країни в контексті спеціальності 051 «Економіка», галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки».

1. У роботі обґрунтовано концептуальне розуміння механізму функціонування агропромислового виробництва, що включає інституційні, організаційні, економічні та фінансові складові, а також визначено тіньову економіку як недекларовану, нелегальну та комплексну діяльність, що впливає на ефективність виробництва, продовольчу безпеку, екологічну сталість і соціальну справедливість. Встановлено, що впровадження сучасних методів оцінювання та аналізу рівня тіньової економіки, включаючи використання інноваційних джерел даних, цифрових слідів, Big Data та методів прогнозування, дозволяє підвищити точність оцінок та ефективність прийняття управлінських рішень.

2. Запропоновано шляхи удосконалення державної політики та механізмів регулювання агропромислового сектору для зниження рівня тіньової економіки, зокрема через впровадження антикорупційних заходів, гармонізацію нормативно-правової бази з міжнародними стандартами, оптимізацію податкового адміністрування та використання економічної «амністії». Показано важливість адаптації зарубіжного досвіду до національних умов та комплексного підходу, що інтегрує правові, фінансові,

організаційні та інформаційні інструменти для підвищення прозорості, детінізації економіки та зміцнення економічної безпеки країни.

3. Встановлено, що великомасштабний збройний конфлікт спричинив системні негативні наслідки для агропромислового виробництва України, які проявляються у зниженні виробничого потенціалу, втраті інфраструктури, блокуванні експортних маршрутів та деградації земель сільськогосподарського призначення. Воєнні дії призвели до суттєвого погіршення якісних характеристик ґрунтів, втрат гумусу, розвитку ерозійних процесів та забруднення земель, що вимагає комплексного підходу до відновлення агроландшафтів і розробки ефективної політики управління пошкодженими територіями, зокрема у частині документування та відшкодування збитків землевласникам і землекористувачам.

4. Доведено наявність прямої загрози економічній безпеці держави через високий рівень тіньової економіки в агропромисловому секторі. Незаконне використання земель, ухилення від сплати податків та недосконалість системи контролю створюють додаткові ризики для фінансової стабільності країни. Результати регресійного аналізу підтвердили помірну обернено пропорційну залежність між рівнем тінізації економіки та показниками економічної безпеки, що підкреслює необхідність впровадження нових інструментів моніторингу, у тому числі із застосуванням ГІС-технологій, цифрових методів обліку та прозорого управління земельними ресурсами для зменшення масштабів тіньового сектору.

5. Значення інституційних механізмів у протидії тіньовій економіці полягає в тому, що саме вони визначають правила функціонування економічної системи, забезпечують прозорість господарських відносин, формують умови для справедливої конкуренції та підзвітності учасників ринку. Вони виступають основою узгодження інтересів держави, бізнесу та суспільства, сприяючи підвищенню ефективності економічної політики та зміцненню довіри до державних інституцій. Доведено, що ефективно зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві

неможливе без формування дієвих інституційних механізмів, які поєднують правові, організаційні, фінансові, контролюючі та антикорупційні інструменти. Запропонована структурна модель інституційного регулювання дозволяє створити прозоре та конкурентне середовище, в якому участь у тіньовій діяльності стає економічно не вигідною, а застосування проблемно-цільового підходу забезпечує системність і результативність боротьби з тінізацією.

6. Розроблено структурну модель механізму зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві, яка поєднує інституційні, організаційні, економічні та соціальні інструменти впливу. Її застосування забезпечує обґрунтованість управлінських рішень і розробку адаптивних стратегій, здатних враховувати зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, що підвищує рівень економічної безпеки та стійкості агропромислового сектору. Впровадження такого механізму є тривалим і багатокомпонентним процесом, який потребує послідовності, системності та стабільності державної політики. Як інструмент реалізації запропоновано проблемно-цільовий підхід, що дозволяє ідентифікувати ключові чинники тінізації та формувати інтегровану стратегію їх подолання.

7. Прогнозування розвитку тіньового ринку праці розглядається як ефективний інструмент зниження рівня тіньової економіки. У дисертації запропоновано статистичну модель оцінки прихованого безробіття та визначення потенційної кількості осіб, залучених до неформального сектору (на прикладі Харківської області), яка, на відміну від існуючих підходів, дає змогу не лише фіксувати фактичні масштаби тіньової зайнятості, а й прогнозувати динаміку її розвитку. Це створює підґрунтя для ухвалення обґрунтованих управлінських рішень у сфері регулювання ринку праці та формування дієвої політики зниження рівня тіньової економіки в агропромисловому виробництві.

8. Земельний аудит у контексті боротьби з тіньовою економікою на рівні територіальної громади має ключове значення, оскільки забезпечує

комплексне виявлення та усунення нелегальних схем використання земельних ресурсів, формує достовірну інформаційну базу для управлінських рішень та підвищує прозорість земельних відносин. Він дозволяє встановити реальний стан землекористування, визначити обсяги прихованого використання земель і недоотриманих бюджетних надходжень, що створює передумови для зниження рівня тінізації агропромислового виробництва. Запропонований методичний підхід щодо аудиту земельних ресурсів територіальних громад, заснований на використанні ГІС-технологій і принципах сталого землекористування, забезпечує точне визначення меж територій, моніторинг землекористування та своєчасне виявлення нелегальних практик. Це дозволяє підвищити ефективність управління земельними ресурсами, мінімізувати фінансові ризики та сприяти сталому розвитку сільських територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богиня Д.П., Куликов Г.Т., Шамота В.М. та ін. Соціально-економічний механізм регулювання ринку праці та заробітної плати: монографія. Київ: Ін-т економіки НАН України. 2001. 300 с.
2. Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 2 / ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. центр "Академія". 2001. 846 с
3. Словник іншомовних слів. За заг. ред. О.С. Мельничука. К. 1974. С. 431.
4. Авер'янов В. Адміністративна реформа і правова наука. Право України. 2002. № 3. С. 20–30.
5. Hurwicz L., Reiter S. Designing Economic Mechanisms. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 344 p.
6. Чухно А. Господарський механізм та шляхи його вдосконалення на сучасному етапі. *Економіка України*. 2007. № 3. С. 60-67
7. Саблук П.Т., Малік М.Й., Валентинов В.А. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії і методології. К.: ІАЕ, 2002. 294 с.
8. Хорунжий М. Й. Організація агропромислового комплексу: [підручник] К.: КНЕУ, 2001. 382с
9. Мочерний С.В. Економічна теорія. Київ: ВЦ Академія 1999. 656 с.
10. Супрун О. М. Господарський механізм у розвитку та регулюванні економіки. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*, 2011. № 1. С. 122-124. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2011/01/122.pdf>
11. Шлапак А.В., Беляк А.О. Компаративний аналіз поняття «організаційний механізм» у сучасному науковому просторі. *Макроекономічні механізми*. 2023. 99(1). С.128-136. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.20>
12. Метеленко Н.Г., Шульга О.П. Концептуалізація поняття «фінансовий механізм». *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 10. С. 171-179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2016_10_38

13. Козак К. Б. Механізм зовнішнього впливу на економічний розвиток агропромислового виробництва. *Ефективна економіка*. 2020. № 12. DOI: [10.32702/2307-2105-2020.12.127](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.12.127)
14. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2013. 198 с
15. Sabra M.M., Eltalla A.H.A., Alfar A.R. The Shadow Economy in Palestine: Size and Causes. *International Journal of Economics and Finance*, 2015, 7 (3). p. 98 – 108. URL: <https://ccsenet.org/journal/index.php/ijef/article/view/42537>
16. Godfrey P. C. Toward a theory of the informal economy. *Academy of Management Annals*, 2011, 5 (1). p. 231 – 277. URL: <https://journals.aom.org/doi/abs/10.5465/19416520.2011.585818?journalCode=annals>
17. Smith J. D. Market motives in the informal economy, in: Gaertner, W. and Wenig, A. (eds.) *The economics of the shadow economy*, Heidelberg: Springer Publishing Company, 1985, pp. 161-177
18. Ейлат Я., Зіннес К. Тіньова економіка в країнах з перехідною економікою: друг чи ворог? Перспектива політики. Світовий розвиток, Elsevier, 2002, том 30 (7), с.1233-1254
19. Grossman G. A. Tonsorial View of the Soviet Second economy. Berkeley – Duke Occasional Papers on the Second Economy in the Second Economy in the USSR. 1985, Paper № 4, p.5.
20. Schneider F. and Buehn A. Estimating the Size of the Shadow Economy: Methods, Problems and Open Questions. IZA DP , 2016, 9820. 42 p. URL: <https://docs.iza.org/dp9820.pdf>
21. Dominik Dr., Enste H. *The Shadow Economy and Institutional Change in Transition Countries* Institut der deutschen Wirtschaft, Köln. 2003. URL: https://www.brainguide.de/upload/publication/52/jtvj/e78473d06cd3faf157061dc7e5b12e32_1311535210.pdf

22. Feedbrugge F.Y.M. The Soviet Second Economy in a political and legal Perspective. The Underground Economics / The Evasion and Information Distortion // Ed. By E.L.Feige. Cambridge etc. Cambridge University Press, 1989. P. 297-238
23. Portes A., Boroz J. The informal Sector under Capitalism and State Socialism. A Preliminary Comperison// Social Justice. 1988. Vol.15 № 3-4. p.17-18
24. Приступа Т. В., Чайковська М. А. Тіньова економіка та її вплив на соціально-економічний розвиток України. *Приазовський економічний вісник*, 2019, Вип. 1(12), с. 56-61. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2019/1_12_uk/11.pdf
25. Losby J.L., Else J.F., Kingslow M.E., Edgcomb E.L., Malm E.T., Kao V. Informal Economy Literature Review, ISED Consulting and Research.The Aspen Institute, U.S.A. 2002. URL: http://kingslow-assoc.com/images/Informal_Economy_Lit_Review.pdf
26. Де Сото Е. Інший шлях: Невидима революція в третьому світі. Нью-Йорк : Harper & Row, 1989. 271 с. ISBN 0-06-016020-9
27. Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy // The Informal Economy: Studies in Advanced and Less 157 Developed Countries. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press. 1989, P. 11–37.
28. Schneider F. The influence of public institutions on the shadow economy: An empirical investigation for OECD Countries. *European Journal of Law and Economics*. 2010, 6(3):7-7. <https://doi.org/10.2202/1555-5879.1542>
29. Schneider F. Estimating the size of the shadow economies of highly developed countries: Selected new results. CESifo DICE Report, 4/2016. URL: <https://www.ifo.de/DocDL/dice-report-2016-4-schneider-december.pdf>
30. Schneide F. Implausible large differences in the sizes of underground economies in highly developed European countries? A comparison of different

estimation methods. Working Paper № 1709, 2017. URL: <http://www.econ.jku.at/papers/2017/wp1709.pdf>

31. Meyer D. F. A quantitative assessment of the impact of government activities on the economy of Poland. *Journal of Eastern European and Central Asian Research*. 2019, 6(2), 220–233. URL: <https://doi.org/10.15549/jeeecar.v6i2.338>

32. Fedajev A., Velickovic M., Nikolic R., Cogoljevic M., Remeikiene R. Factors of the Shadow Economy in Market and Transition Economies during the Post-Crisis Period: is there a Difference? *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*. 2022, 33(3), 246–263 URL: <https://inzeko.ktu.lt/index.php/EE/article/view/28417>

33. Breusch T. Estimating the Underground Economy Using MIMIC Models. *Econometrics*. 2005, 36 p. URL: <http://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpem/0507003.html> .

34. Buehn A. The shadow economy in German regions: an empirical assessment. *German Economic Review*. 2012. Vol. 13, № 3. P. 275–290

35. Ginevicius R., Klietis T., Stasiukynas A., Suhajda K. The Impact of National Economic Development on the Shadow Economy. *Journal of Competitiveness*, 2020, 12(3), 39–55. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.04.03>

36. Friedman E., Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobaton P. Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries. *Journal of Public Economics*, 2000, 76 (3), 459– 493.

37. Krakowski M. Determinants of the informal economy: The importance of regional factors. *Hamburg Institute of International Economics*, Discussion Paper Series. 2005, 30 p. <https://doi.org/10.2139/ssrn.704267>.

38. Zhanabekov S. Robust determinants of the shadow economy. *Bulletin of Economic Research*, 2022, Vol. 74, 4, 1017–1052 <https://doi.org/10.1111/boer.12330>

39. Pham TKT Impacts of national intellectual capital on informal economy: the moderating role of institutional quality. *Competitiveness Review*, 2023. 12, 2023. <https://doi.org/10.1108/cr-03-2023-0047>
40. Schneider F., Medina L. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? Working Paper/ 2018/ No. 2018/017. International Monetary Fund. <https://doi.org/10.5089/9781484338636.001>
41. European Commission (n.d.) Shadow Economy, URL: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/themes/07_shadow_economy.pdf
42. Lizina O., Bistyaykina D., Ermakova E., Badokina T., Solovyeva T. The informal sector in the structure of the national economy: Simulation and evaluation. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 2020, 7(3), 292-304. URL: <https://doi.org/10.15549/jeecar.v7i3.599>
43. Базиліук А. В., Волик В. Ф. Що таке тіньова економіка, причини виникнення та умови розвитку. Профспілки України. 1997. № 2.
44. Бурбело О. А., Калашніков М. М. Детінізація економіки (організаційно-правові проблеми): монографія. МВС України, ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. 191 с
45. Бутнік-Сіверський О. Б., Петренко О. П. Тінізація економіки та інтелектуальної економіки як загроза національній безпеці країни та їх детінізація: монографія / за наук. редакцією д.е.н., проф. Бутнік-Сіверського О. Б. 2020. 108 с.
46. Варналій З.С., Гончарук А. Я., Жаліло Я.А. та ін. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації/ за ред. З.С. Варналія. – Київ: НІСД, 2006. – 576с.
47. Дяченко О. П. Теоретико-методологічні засади державної політики протидії розвитку тіньової економіки в Україні: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 295 с.
48. Корж В. П. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, що скоюються організованими злочинними утвореннями у сфері економічної діяльності: монографія. Харків: Вид-во НУВС, 2002. 411 с.

49. Лук'яненко І. Г. Фінансова політика в умовах тінізації та дисбалансів на ринку праці: методологія та інструментарій: монографія / за ред. І. Г. Лук'яненко. Київ: НаУКМА, 2020. 443 с.
50. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика. Київ: ВГЦ Київ. ун-т, 2006. 239 с.
51. Супрунова І.В. Державна політика у сфері детінізації національної економіки як структурної складової державної безпеки [Текст]: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2021. 340 с
52. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ: АртЕк, 1995. 300 с
53. Базиліук А. В., Коваленко С. О. Тіньова економіка в Україні. НДІ Міністерства економіки України. Київ, 1998. 205 с.
54. Власенко Ю. Г., Власенко Т. О. Тіньова економіка як негативний фактор на шляху до економічного зростання України. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*. 2021. №2. http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/105.pdf
55. Чернявський С. С., Некрасов В. А., Титко А. В. та ін.. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. Огляд. Київ, 2017. 152 с.
56. Мордас І. В. Детінізація економіки як чинник забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2014. № 2(10). С. 98–103
57. Долішний М.І. Топіха В.І., Булюк В.В., Романова В.А. Ринок продовольства України в аспектах СОТ. Миколаїв: МДАУ, 2006. 221 с
58. Тищук Т. А., Харазішвілі Ю. М., Іванов О. В. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. /; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2011. 96 с. URL: [Національний інститут стратегічних досліджень \(niss.gov.ua\)](http://niss.gov.ua)
59. Про внесення змін до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки: Наказ Міністерства економіки України від

20.01.2021 р. № 104. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=dce6fa7f-5a76-4112-8740-a8e24533a24f&title>

60. Методологічні положення «Обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається»: Наказ Держкомстату України від 31.12.2004р. № 680 / Держкомстат України. База даних «Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680202-04>

61. Schneider F. Size and development of the shadow economy of 31 European and 5 other OECD countries from 2003 to 2014: Different developments? *Journal of Self-Governance and Management Economics*. 2015, 3(4), 7–29. URL: <https://www.addletonacademicpublishers.com/search-in-jsme/2513-size-and-development-of-the-shadow-economy-of-31-european-and-5-other-oecd-countries-from-2003-to-2014-different-developments>

62. Feig E. L. How Big is the Irregular Economy? *Challenge*. 1979. Vol. 22 (1). P. 5–13.

63. Gutmann P. M. The Subterranean Economy. *Financial Analysts Journal*. 1977. Vol. 34 (1). P. 24–27.

64. Cagan P. The demand for currency relative to the total money supply. *Journal of Political Economy*, 66:3. 1958. P. 302–328.

65. Tanzi V. The underground economy in the United States: annual estimates, 1930–1980, *IMF Staff Papers*, 30, 1983. pp. 283–305.

66. Антипов В.І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю (теоретико-методологічне узагальнення). Вінниця: ДП МКФ, 2006. 1040 с.

67. Мандибура В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження. Київ, 1998. 134 с

68. Рейкін В. Аналіз монетарних методів оцінки тіньової економіки. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 1. С. 18–24.

69. Frey B. S. The Hidden Economy as an Unobserved Variable / B. S. Frey, H. Weck-Hanneman // *European Economic Review*. 1984. № 26(1). P. 33–54

70. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the un official economy in to the dynamics of postsocialist economies: A frame work of analyses and evidence, in: B. Kaminski (ed.), *Economic Transition in Russia and the New States of Eurasia*. London: M.E. Sharpe, 1996. P. 81–120

71. Lackó M. Hidden Economy – An unknown quantity: Comparative analysis of hidd eneconomics in Transition countries 1989-95 // *Economics of Transition*. 2000, 8/1. P.117-149.

72. Schneider F., Buehn A. Shadow Economy: Estimation Methods, Problems, Results and Open questions. *Open Economics*, De Gruyter, vol. 1(1), 2017. pp. 1-29. URL: https://www.researchgate.net/publication/315904311_Estimating_a_Shadow_Economy_Results_Methods_Problems_and_Open_Questions

73. Pedersen S. The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia: A Measurement Based on Questionnaire Service, Study No. 10, The Rockwool Foundation Research Unit, Copenhagen. 2003.

74. Mogensen G.V., Kvist H.K., Kfirmendi E. and Pedersen S. The Shadow Economy in Denmark 1994: Measurement and Results, Study no. 3, The Rockwool Foundation Research Unit, Copenhagen. 1995.

75. Kazemier B. Monitoring the underground economy: a survey of methods and estimates, in: Schneider, F. and D. Enste (eds.), *Jahrbuch Schattenwirtschaft* 2006/07. Zum Spannungsfeld von Politik und Okonomie, Berlin: LIT Verlag, 2006. pp. 11-53.

76. Giles D.E.A. and Tedds L.M. Taxes and the Canadian Underground economy, *Canadian Tax Paper*, vol. 106. 2002. Canadian Tax Foundation, Toronto

77. Breusch T. Estimating the underground economy using MIMIC models, Working Paper. 2005 URL: <http://econwpa.wustl.edu/eps/em/papers/0507/0507003.pdf>.

78. Elgin C., Oztunali O. Shadow Economies around the World: Model Based Estimates, Working Papers 2012/05, Bogazici University, Department of Economics.

79. Baklouti N., Boujelbene Y. A simultaneous equation model of economic growth and shadow economy: Is there a difference between the developed and developing countries? *Economic Change and Restructuring*. 2018. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/A-simultaneous-equation-model-of-economic-growth-Is-Baklouti->

80. K Gokmenoglu K., Amir A. (2023) Investigating the Determinants of the Shadow Economy: The Baltic Region. *Eastern European Economics*. 2023, 61(2):1-18. <https://doi.org/10.1080/00128775.2022.2163905>

81. Сорок рекомендацій / Група з розробки заходів по боротьбі з відмиванням коштів (FATF). URL: http://10.200.205.205/content/File/Site_docs/2008/20.09.08/40_ukr_new-3.htm

82. Решитько Т.В., Міщенко М.І. Зарубіжний досвід щодо детінізації діяльності населення у сфері сільськогосподарського виробництва. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. *Економічні науки*. 2018. Вип. 33. С. 25–32

83. Пірникоза П. П. Адаптація зарубіжного досвіду використання заходів фіскального характеру з метою детінізації економіки у вітчизняних економічних реаліях. *АГРОСВІТ*. № 10, 2018 с. 39-48. URL: <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=2643&i=7>

84. Poland — time to upgrade fiscal memory. URL: <https://www.fiscal-requirements.com/news/2057>

85. Hajko J. 2016 Tax system in the Slovak Republic. Institute for Economic and Social Reforms Publication. <http://www.ineko.sk/articles/publications>

86. Preventive measures best way to tackle the shadow economy and economic crime. Ministry of Interior of Finland. URL: [Status - Ministry of the Interior \(intermin.fi\)](http://intermin.fi)

87. Single national strategy for improving the tax collection, tackling the shadow economy and reducing the compliance costs: 2015 - 2017. Ministry of Finance of the Republic of Bulgaria. URL: <http://www.minfin.bg/en/documents?dq>

88. Кваша Т. К., Бердичевська Н.М. Світовий досвід організаційно-правових методів боротьби з тіньовою економікою. Науково-технічна інформація. 2003. № 2. С. 20–23.

89. Моспаненко І. В., Бондаренко І.І. Світовий досвід організації системи державного фінансового моніторингу. Наукові праці: науково-методичний журнал. Державне управління / ред.: Л. П. Клименко, М. С. Іванов. - Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2014. – Вип. 230. – Т. 242. – С. 91–94

90. Досвід іноземних країн з легалізації або амністування тіньових доходів. Європейський інформаційно-дослідницький центр. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28984.pdf>

91. Онищенко С. В., Лапінський І. Е. Міжнародний досвід боротьби з тінізацією економіки в умовах глобалізації. *Ефективна економіка*. 2013. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2074>

92. Молчанов Д. Удосконалення адміністративно-правового регулювання фінансового контролю та моніторингу як засобів протидії тінізації економіки України і урахуванням міжнародного досвіду. *Підприємництво, господарство і право*. 2017, № 10. С. 117-122.

93. Дяченко О.П. Зарубіжний досвід щодо державних механізмів детінізації економіки країн Європейського Союзу. *Держави та регіони*. 2017, № 3(59), С. 55-60.

94. Калініченко З.Д., Струц А.С. Тіньова економіка як перепона до вступу в Євросоюз. *Науковий вісник Ужгородського національного*

університету. 2018, Вип.2. С. 5-8. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Nvuumevcg_2018_22%282%29_3

95. Zampano G., Legorano G. Italy to Get \$4.4 Billion in Proceeds from Tax Amnesty. *The Wall Street Journal*. 2015. URL: <https://www.wsj.com/articles/italy-to-get-4-4-billion-in-proceeds-from-tax-amnesty-1449688492>

96. Italy: Tax Guide: Strategic and practical information. — International business publications, USA. 2015 Edition Updated. 274 p.

97. Боднарчук О. Г. Скандинавський досвід у сфері боротьби з корупцією на прикладі Швеції, Фінляндії. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 279-284.

98. Мельник Т., Омелянченко В., Олійник А., Серова Л, Гуляєва Л. Антикорупційна політика ЄС: ключові елементи, орієнтація на сталий розвиток, уроки для України: навчальний посібник. Суми: Інститут стратегій інноваційного розвитку і трансферу знань, 2023. – 270 с. [https://www.researchgate.net/publication/380971235_Antikorupcijna_politika_ES_klucovi_elementi_orientacia_na_stalij_rozvitok_uroki_dla_Ukraini_navcalnij_posibnik_-](https://www.researchgate.net/publication/380971235_Antikorupcijna_politika_ES_klucovi_elementi_orientacia_na_stalij_rozvitok_uroki_dla_Ukraini_navcalnij_posibnik_-Sumi_Institut_strategij_innovacijnogo_rozvitku_i_transferu_znan_2023_-270_s)

[Sumi Institut strategij innovacijnogo rozvitku i transferu znan 2023 - 270 s](https://www.researchgate.net/publication/380971235_Antikorupcijna_politika_ES_klucovi_elementi_orientacia_na_stalij_rozvitok_uroki_dla_Ukraini_navcalnij_posibnik_-Sumi_Institut_strategij_innovacijnogo_rozvitku_i_transferu_znan_2023_-270_s)

99. Reported Corruption in Sweden Structure, risk factors and countermeasures. 2013// URL: https://www.bra.se/download/18.12caa4f91440b31239f1fed/1395400931424/2013_22_Reported_Corruption_in_Sweden.pdf

100. Trust in Government Ethics Measures in OECD Countries, 2000 The Book is available from //URL : <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994450.pdf>

101. Єжель О. Як перемогти корупцію: «секрети» країн світу // finance.ua: сайт. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/396810/yak-peremogtykoruptsiyu-sekrety-krayin-svitu>

102. Чепелюк В. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з корупцією // Успішна Україна: сайт. URL: <http://uspishnaukraina.com.ua/strategy/69/244.html>

103. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. *Віче*. 2015. № 18. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4910/>

104. Бірюков І.В. Зарубіжний досвід детінізації економічних відносин. *Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці*. 2018, Вип. 20. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2018/20_2018_ukr/58.pdf

Список використаних джерел до розділу 2

105. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник. Київ: КНЕУ, 2015. 783 с

106. Україна в цифрах 2021. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/08/zb_Ukraine%20in%20figure_s_21u.pdf

107. Статистичний щорічник України. Державна служба статистики України. URL: [Сільське, лісове та рибне господарство \(ukrstat.gov.ua\)](http://ukrstat.gov.ua)

108. Сільське господарство України за 2021 рік. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

109. Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф., Малік М. Й. та ін. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади: монографія / за ред. М. Ф. Кропивка, В. В. Россохи. Київ: ННЦ ІАЕ, 2015. 484 с.

110. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>

111. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
112. Яворська Т. І. Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2012. 386 с.
113. Яців І.Б., Соловей Ю.І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах: монографія. Львів: Видавництво АТБ «НВК», 2019. 182 с.
114. Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому середовищі: індикатори та ефективність: монографія / за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с
115. У Харківській області знизилися показники сільського господарства.
URL: <https://kharkov.comments.ua/ua/news/society/developments/10016-u-harkivskiy-oblasti-vpalo-silске-gospodarstvo.html>
116. Головне управління статистики Харківської області. URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/indeksy-silskohospodarskoi-produktsii>
117. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-%D0%BF#Text>
118. Матвеєв М. 2023. Сільське господарство та ринок сільськогосподарських земель України: вплив війни. URL: <https://voxukraine.org/silске-gospodarstvo-ta-rynok-silskogospodarskyh-zemel-ukrayiny-vplyv-vijny>
119. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. Другий випуск, 10 листопада 2022. URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/damagesreport...>

120. Огляд непрямих втрат від війни в сільському господарстві України. Другий випуск, 10 листопада 2022. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/06/Losses_report_issue1_ua.pdf

121. Збитки від загибелі тварин та пошкодження тваринницьких ферм становлять приблизно 2 млрд гривень. URL: <https://www.pigua.info/uk/post/zbitki-vid-zagibeli-tvarin-ta-poskodzenna-tvarinnickih-ferm-stanovlat-priblizno-2-mlrd-griven>

122. Укрінформ. 2023. Українське сільське господарства зазнало \$40,2 мільярда збитків через війну – KSE. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3712702-ukrainske-silske-gospodarstva-zaznalo-402-milarda-zbitkiv-cerez-vijnu-kse.html>

123. Наповнюють бюджет і годують. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/napovnyuyut-byudzheth-i-goduyut/>

124. Висоцький Т. Окупанти крадуть в українських аграріїв зернові, олію, овочі та сільгосптехніку. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/taras-visockij-okupanti-kradut-v-ukrayinskih-agrariyiv-zernovi-oliyu-ovochi-ta-silgosp tehniku>

125. FAO. 2022. Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine – Findings of a nation-wide rural household survey, December 2022. Rome. URL: <https://doi.org/10.4060/cc3311en>

126. Через воєнне вторгнення посівні площі зменшилися на 25%. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України 2023. 27 січ. URL: <https://minagro.gov.ua/news/cherez-voyennevtorgnennya-posivni-ploshchi-zmenshilisya-na-25>

127. Ринок добрів 2022: українська хімія витримала удар, адаптувалася до військових умов і розпочала відновлення. URL: <https://interfax.com.ua/news/blog/880515.html>

128. Третина українських земель є потенційно небезпечною для с/г робіт. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/tretina-ukrainskih-zemel-e-potencijn...>

129. Продажі комбайнів в Україні знизились у понад 2 рази.
URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/prodazi-kombajniv-v-ukraini-znizilis...>

130. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. Другий випуск 10 листопада 2022.
URL: <https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/damagesreport...>

131. Сутінки агрохолдингів: як війна змінить сільське господарство України. URL: <https://mind.ua/publications/20245288-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-z...>

132. У розмінуванні сільгоспземель без допомоги ззовні не обійтися. Урядовий Кур'єр. 2023. 25 квіт. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/urozminuvanni-silgospzemel-bez-dopomogi-zzovni-ne/>

133. Аграрії Харківської області зібрали 1,9 млн тонн зерна URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/119161>

134. В Україні намолочено майже 51 млн тонн зерна. URL: <https://minagro.gov.ua/news/v-ukrayini-namolocheno-majzhe-51-mln-tonn-z...>

135. Земельний довідник України 2020. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/705-zemelniydovidnik-ukrayini--baza-danih-pro-zemelniy-fond-krayini>

136. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

137. Екологічний паспорт Харківської області 2021 рік. URL: https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/1182/118158/Attaches/ekologichniy_pasport_harkivskoyi_oblast_za_2021_rik.pdf

138. Дугієнко Н.О., Колобердянко І.І., Пріц К.А. Тенденції та проблеми сільськогосподарського землекористування в Україні. Інфраструктура ринку. Вип. 49. 2020. С. 232-237. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2020/49_2020_ukr/42.pdf

139. Визначено рейтинг країн-лідерів за рівнем розораності земель в світі. SuperAgronom. 2019. URL: <https://superagronom.com/news/6385-viznachenno-reyting-krayin-lideriv-za-rivnem-rozoranosti-zemel-v-sviti>

140. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: Постанова Кабінету Міністрів від 7 червня 2017 р. № 413. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP170413>

141. Маруняк Е., Лісовський С., Голубцов О., Чехній В., Фаріон Ю., Амосов М. Дослідження впливу концентрації сільськогосподарських земель на довкілля та суспільство в Україні. 2021. 36 с. https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/vplyv-kontsentratsii-zemel-landmatrix_s.pdf

142. Балюк С.А., Мірошніченко М.М. Сучасний стан ґрунтових ресурсів України: як бути далі? URL: <https://a7d.com.ua/agropoltika/50965-suchasnij-stan-gruntovih-resursiv-ukrayini-jak-buti-dal.html#:~:text=%>

143. Карти України <https://geomap.land.kiev.ua/fruitfulness.html>

144. Обстеження сільськогосподарських угідь. Державна установа «Інститут охорони ґрунтів України». URL: https://www.iogu.gov.ua/link/directions/land_survey.html

145. Якість ґрунтів України та їх придатність для сільгоспвиробництва — результати агрохімічного обстеження. 20 грудня 2023, URL: <https://superagronom.com/news/18231-za-30-rokiv-pokaznik-vmistu-gumusu-v-gruntah-ukrayini-znizivsya-z-336-do-307>

146. Доповідь про стан навколишнього природного середовища у Харківській області 2021 рік. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdili/486/2736/118159>

147. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Капінос Н. О., Третяк Н. А. Стратегічні напрями земельної політики в Україні до 2030 року. Економіка та держава. № 8/2021. С. 28-36.

148. Підсумки діяльності Українського товариства ґрунтознавців та агрохіміків у 2014-2018 рр. та актуальні завдання на перспективу http://www.issar.com.ua/downloads/01_balyuk_pidsumky_diyalnosti_utga.pdf

149. Медведєв В. В., Тітенко Г. В. Новітні матеріали про стан ґрунтового покриву Європейських країн і України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Екологія. 2017. Вип. 16. С. 9–17.

150. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/962-15>.

151. Про затвердження Типового договору оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2004 р. № 220 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF#Text>

152. Сплодитель А., Голубцов О., Чумаченко С., Сорокіна Л. Забруднення земель внаслідок агресії Росії проти України. Київ: ГО “Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 154 с.

153. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>

154. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 951). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-%D0%BF>

155. Методика визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії російської Федерації. Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 року № 295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0586-22#Text>

156. Ангурець О., Хазан П., Колесникова К., Куш М., Чернохова М., Гавранек М. Наслідки для довкілля війни росії проти України. 2022. 84 с. URL: <https://cleanair.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/cleanair.org.ua-war-damages-ua-version-04-low-res.pdf>

157. Третяк А. М., Третяк В. М., Капінос Н. О., Гетманьчик І. П., Третяк Р. А. Землевпорядкування та оцінка нанесеної шкоди землекористуванню на територіях, що зазнали військових дій в Україні. Агросвіт. № 11-12. 2022. с. 3-11.

158. Науковці Національної академії аграрних наук пояснили, як зменшити наслідки бойових дій на ґрунти. Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського Національної академії аграрних наук. URL: http://naas.gov.ua/newsukraine/?ELEMENT_ID=7606

159. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: Постанова Кабінету Міністрів України №284 від 19.04.1993 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-93-%D0%BF#Text>

160. Методика нормативної грошової оцінки земельних ділянок, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2021 р. № 1147 <https://zakon.rada.gov.ua/go/1147-2021-%D0%BF>

161. Інформація щодо нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі в розрізі областей станом на 1 січня 2022 р. Оціночний портал URL: <https://ocinka.in.ua/informatsiya-shchodo-normatyvnoyi-hroshovoyi-otsinky-odynytsi-ploshchi-rilli-v-rozrizi-oblastey-standom-na-01-01-2022/>

162. Довідник показників нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь в Україні станом на 01.01.2021 рік. Оціночний портал. URL: <https://ocinka.in.ua/informatsiya-shchodo-normatyvnoyi-hroshovoyi-otsinky-odynytsi-ploshchi-rilli-v-rozrizi-oblastey-standom-na-01-01-2022/>

163. Агрополіт. Озвучено вартість оренди землі сільгосппризначення в регіонах України. 2021. URL: <https://agropolit.com/news/21430-ozvucheno-vartist-orendi-zemli-silgosppriznachennya-v-regionah-ukrayini>

164. Укрінформ. 2023. Ринок землі: як повномасштабна війна вплинула на земельну реформу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3692064-rinok-zemli-ak-povnomasstabna-vijna-vplinula-na-zemelnu-reformu.html#>

165. Огляд стану земельних відносин в Україні. 2022. Держгеокадастр.
URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/02/land_monitoring_jan2022.pdf
166. Земельний ринок в Україні. Аналітичний огляд. 2023. URL:
<https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/01/Land-Market-in-Ukraine-Q423.pdf>
167. Dombrovska O., Hoptsi D., Kulbaka O., Siedov A., Surkova V.
Modern capabilities of obtaining remote sensing data as an integral tool for
maintaining industry cadastres // International Conference of Young Professionals
“GeoTerrace-2022”. Lviv. 2022.
168. Тіньова економіка. Загальні тенденції: аналітична записка.
Міністерство економіки. 2021. 12 с.
<https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
169. Зануда А. Скільки насправді заробляють українці: статистика vs
реальне життя. BBC News Україна. 05.04.2021. URL:
<https://www.bbc.com/ukrainian/features-56496903>
170. Гмирін А. Детінізація економіки: від традиційних схем і
декларацій до цивілізованого підходу і рішучих дій. Українська правда /
Економічна правда. 29.07.2020. URL:
<https://www.epravda.com.ua/columns/2020/07/29/663486/>
171. Schneider F. New COVID-related results for estimating the shadow
economy in the global economy in 2021 and 2022. International Economics and
Economic Policy. 2022. URL:
https://www.researchgate.net/publication/361775720_New_COVID-related_results_for_estimating_the_shadow_economy_in_the_global_economy_in_2021_and_2022 (in English).
172. Amir, A., Gökmenoğlu, K. (2023). Analyzing the Drivers of the
Shadow Economy for the Case of the CESEE Region. *Journal of Economics*, 71(2),
155-181. 0013-3035. DOI: <https://doi.org/10.31577/ekoncas.2023.02.04>

173. Рейтинг країн світу за індексом економічної свободи / Гуманітарний портал: дослідження. Центр гуманітарних технологій, 2006-2022. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom>

174. Economic Freedom Index 2022 URL: <https://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year&countryids=&regionids=&yearids=28>

175. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277. URL: [Про затвердження Методичних рек... | від 29.10.2013 № 1277 \(rada.gov.ua\)](#)

176. Рівень економічної безпеки - запит від 27.09.2021 р. до: Міністерства економіки України. https://dostup.org.ua/request/rivien_iekonomichnoyi_biezpieki_3

177. Офіційний сайт Державної служби статистики України. <https://www.ukrstat.gov.ua/>

178. Золотова О., Іванова В., Симак Д., Кудінов О., Славута О. Економіка під час воєнного стану: проблеми й шляхи подолання кризи (український досвід). Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice. 2023. № 3 (50). С. 265–281. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.3.50.2023.40762>, с. 268

179. Верховна Рада України. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік». Київ, 2022. 13 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

180. Ситуація з біженцями в Україні / Портал оперативних даних про біженців УВКБ ООН. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

181. Виклики економічного розвитку регіонів в умовах війни та повоєнного відновлення. Науково-аналітична доповідь. 2022 р. URL: <https://ird.gov.ua/irdp/e20230002.pdf>

182. Супрунова І.В. Детінізація економіки України в контексті поточних трендів. Київ. 2023. URL: <https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/31/591/1214-1?inline=1>

183. Національний банк України. Інфляційний звіт. Липень 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-lipen-2023-roku>

Список літератури (розділ III)

184. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; пер. з англ. І. Дзюби. Київ: Основи, 2000. 198 с

185. Вільямсон О.Е. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів. Київ: Вид-во «Артек», 2001. 472 с.

186. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 276 pp.

187. Coase R.H. The nature of the firm. *Economica*. 1937. V. 4, I. 16. P. 386-405.

188. Ronald F. Inglehart, Cultural Evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, ISBN: 978-1-108-48931-7, 273 p. URL: <https://elar.urfu.ru/handle/10995/61731>

189. Evans P. Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation. 1995. URL: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/347352/mod_resource/content/1

190. Aracil E., Gómez-Bengoechea G., Moreno-de-Tejada O. Institutional quality and the financial inclusion-poverty alleviation link: empirical evidence across countries. *Borsa Istanbul Review*. 2021. Vol. 22. Is. 1. Pp. 179–188. URL: <https://doi.org/10.1016/j.bir.2021.03.006>

191. Balcerzak A. P., Pietrzak M. B. Quality of institutions for knowledge-based economy within new institutional economics framework. Multiple criteria decision analysis for European countries in the years 2000–2013. *Economics and*

Sociology. 2016. Vol. 9. №. 4. Pp. 66–81. URL:<https://doi.org/10.14254/2071-789X.2016/9-4/4>

192. Capellán R., Ollero J., García Pozo A. The influence of the real estate investment trust in the real estate sector on the Costa del Sol. *European Research on Management and Business Economics*. 2021. Vol. 27. Is. 1. 100133. URL:<https://doi.org/10.1016/j.iemeen.2020.10.003>.

193. Donou-Adonsou F., Sylwester K. Financial development and poverty reduction in developing countries: new evidence from banks and microfinance institutions. *Review of Development Finance*. 2016. Vol. 6. Is. 1. Pp. 82–90. URL:<https://doi.org/10.1016/j.rdf.2016.06.002>.

194. Kaasa A. Social capital, institutional quality and productivity: evidence from European regions. *Economics and Sociology*. 2016. Vol. 9. No. 4. Pp. 11–26. URL:<https://doi.org/10.14254/2071-789X.2016/9-4/1>.

195. Романюк А. С. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. *Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки*. 2006. Вип. 9. С. 190–199

196. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 391 с.

197. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10-19.

198. Саблук П. Т. Інституційні засади трансформацій в аграрній сфері: доп. на 13-х річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 20-21 червня 2011 р. К.: ННЦ “Інститут аграрної економіки”, 2011. 64 с.

199. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays/ T. Veblen. –N.Y.: Huebsch. 2012. P. 239, с.47

200. Commons R. John. Institutional Economics. *American Economic Review*. 1931. Vol. 21. P. 648–657.

201. Furubotn E.G. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics (Economics, Cognition, and Society) / E.G. Furubotn, R. Richter. MI: University of Michigan Press, 2005. 672 pp.

202. Фертікова Т.М. Інституційна економіка: Навчальний посібник. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 128 с. ISBN 978-966-336-157-4

203. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

204. Стратегії національної безпеки України. Безпека Людини - Безпека Країни: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

205. Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу: Постанова Національного банку України від 14 травня 2003 року № 189 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0065500-20>

206. Про затвердження Складу реквізитів та структури файлів інформаційного обміну між спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань фінансового моніторингу та банками (філіями): Постанова Національного банку України від 4 червня 2003 року № 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0729-06>

207. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіційна сторінка Офісу Генерального Прокурора України. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

208. Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11 серпня 2021 року № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>

209. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>

210. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету: Закон України від 15 червня 2021 року № 1539-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1539-20>.

211. Пилипенко Г. Податкова амністія: що пішло не так і чи можна це виправити. URL: <https://mind.ua/openmind/20254170-podatкова-amnistiya-shcho-pishlo-ne-tak-i-chi-mozhna-ce-vipraviti>

212. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листопада 2002 року № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>

213. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1700-18>

214. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14>.

215. Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 21 січня 2021 року № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

216. Тіньова оренда землі в Україні оцінюється в 11,7 млн га. URL: <https://interfax.com.ua/news/land/469898.html>

217. Укрінформ. Тіньова оренда сільгоспземель в Україні може сягати \$70 мільярдів. Мінекономіки. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3336292-tinova-orenda-silgospzemel-v-ukraini-moze-sagati-70-milardiv-minekonomiki.html>

218. Наполовину легальні: як вивести з тіні українських аграріїв? URL: Agravery.com

219. Порядок здійснення публічного моніторингу земельних відносин та моніторингу ринку земель у його складі: Постанова Кабінету Міністрів

України від 12 травня 2023 р. № 474 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-2023-%D0%BF#Text>

220. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності використання земель фізичними особами та суб'єктами державного сектору економіки. URL:
<https://minagro.gov.ua/news/parlament-uhvaliv-zakonoproekt-yakij-virishuye-problemi-tinovogo-vikoristannya-derzhavnih-zemel>

221. Марчук М. П. Основні напрями державної політики щодо протидії корупції в Україні. Молодий вчений. 2016. № 3. С. 470–474.

222. Стан протидії корупції в Україні у 2020 р. ГО «Всеукраїнська ліга правників проти корупції». URL: <http://nocorrupt.com/content/zvit-pro-stan-protydiyi-korupciyi-za-2020-rik>

223. Найбільші схеми тіньової економіки в Україні: хто винен і що робити? URL: <https://zn.ua/ukr/macrolevel/najbilshi-skhemi-tinovoji-ekonomiki-v-ukrajini-khto-vinen-i-shcho-robiti.html>

224. Неофіційна зайнятість: чому кожен п'ятий українець працює в «тіні». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zaynyatist-podatky-tin-zarpkaty-biznes/31382127.html>

225. Вихор М. В., Коваль Н. В., Шемігон О. І. Програмно-цільовий підхід у процесі забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. *Агросвіт*. № 9, 2019. С. 3-9.
<https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/2265/1/programno-cilovyj.pdf>

226. Менеджмент і адміністрування: в 2 ч. - Ч. II. - Менеджмент: навч. посіб. / [О. В. Баєва, Н. І. Новальська, Л. О. ЗгалатЛозинська]; за ред. О. В. Баєвої, Н. І. Новальської. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. 326 с.

227. Теорія ймовірностей та математична статистика. URL:
<http://pms.ptngu.com/page's/111.html>

228. Статистичний щорічник України за 2021 рік: Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf
229. Головне управління статистики у Харківській області URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/robocha-syla>
230. Економічна активність населення України 2018: Статистичний збірник URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/07/zb_EAN_2018.pdf
231. Інформаційний бюлетень «Харківщина у 2020 році». Головне управління статистики у Харківській області. URL: http://www.kh.ukrstat.gov.ua/upload/infografika/2021/Kharkiv_region_2020.pdf
232. Ситуація на ринку праці та діяльність державної служби зайнятості у січні -вересні 2022 року. URL: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infofiles/06_sytuaciya_na_rp_ta_diyalnis_t_dsz_2022_.pdf
233. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
234. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/280/97-%D0%B2%D1%80>
235. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2456-17>
236. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
237. Міністерство фінансів України. Виконання доходів місцевих бюджетів 2022. URL: <https://mof.gov.ua/uk/vykonannia-dokhodiv-mistsevykh-biudzhetiv>
238. Могильний С.Г., Домбровська О.А., Федорова Г. Ю. Цифровізація управління земельно-ресурсним потенціалом територіальних

громад в умовах трансформаційних змін. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (Біла Церква, 7–8 березня 2023 р.). – Біла Церква: БНАУ, 2024. С. 31-33

239. Вкупсі Землі. Земельний аудит громади. URL: <https://zemli.vkursi.pro/>

240. В Україні запрацював онлайн-сервіс для аудита земельних ділянок. URL: <https://landlord.ua/news/v-ukraini-zapratsiuvav-onlain-servis-dlia-audytu-zemelnykh-dilianok/#:~:text=Із%20серпня%202019%20року%20в.Про%20це%20повідомляє%20Delo>

241. Методика аудиту та обліку земель територіальних громад. Київ 2020. URL: https://ucab.ua/files/UCAB_files/Land%20Management_30.01.pdf

242. Третяк А. М., Третяк Р. А., Шквир М. І. Методичні рекомендації з оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування. Київ: Ін-т землеустрою УААН, 2011. 15 с

243. Третяк А. М., Третяк В. М., Трофименко П. І., Прядка Т. М., Трофименко Н. В. Стале (збалансоване) землекористування: понятійний базис та методологія інституціалізації. *Агросвіт*. 2021. № 24. С. 11–22. DOI: [10.32702/2306-6792.2021.24.11](https://doi.org/10.32702/2306-6792.2021.24.11)

244. Грод І. М., Шевчик Л. О. Застосування інформативних індексів з метою оцінки біорізноманіття екосистем. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання: досвід, тенденції, перспективи*. 2020, № 5. С. 112-114. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/15381/1/38_Hrod_Shevchyk.pdf

245. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security (VGGT). Rome: FAO, 2012. <https://www.fao.org/tenure/guidelines>

246. World Bank. *Land Governance Assessment Framework: Implementation Manual for Assessing Governance in the Land Sector*. Washington,

DC: The World Bank, 2013.
<https://thedocs.worldbank.org>

247. UN-Habitat & Global Land Tool Network. *Land and Human Rights: Standards and Applications*. Nairobi: UN-Habitat, 2015.
<https://gltn.net>

248. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). SDG Indicator 1.4.2: Proportion of total adult population with secure tenure rights to land, by sex and by type of tenure – Metadata. Rome: FAO, 2021. URL: <https://sdgs.unep.org/article/sdg-indicator-142>

249. Global Land Alliance and Overseas Development Institute. Prindex: Global Property Rights Index – Methodology Report. Washington, DC: GLA & ODI, 2020. URL: <https://www.prindex.net>

250. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель: Закон України від 17.06.2020 № 711-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/711-20>

251. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України № 3038-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17>

252. Про затвердження Порядку розроблення, оновлення, внесення змін та затвердження містобудівної документації: Постанова Кабінету Міністрів України № 926 від 01.09.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/926-2021-%D0%BF>

ДОДАТКИ

**Динаміка розподілу підприємств за площею сільськогосподарських угідь, яка
була у власності та користуванні (2020-2021 рр.)**

	Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь	
	одиниць	відсотків до загальної кількості	тис. га	відсотків до загальної площі сільськогосподар- ських угідь
2020 рік				
Підприємства, що мали сільськогосподарські угіддя у тому числі площею, га	36277	76,3	20252,4	100,0
до 5,00	1975	4,2	6,4	0,0
5,01–10,00	1877	3,9	14,7	0,1
10,01–20,00	3061	6,4	47,7	0,2
20,01–50,00	9395	19,7	353,3	1,7
50,01–100,00	4626	9,7	333,0	1,6
100,01–500,00	7889	16,6	1928,1	9,5
500,01–1000,00	2716	5,7	1957,9	9,7
1000,01–2000,00	2409	5,1	3458,9	17,1
2000,01–3000,00	1030	2,2	2500,3	12,4
3000,01–4000,00	473	1,0	1629,9	8,1
4000,01–5000,00	247	0,5	1099,2	5,4
5000,01–7000,00	263	0,6	1535,9	7,6
7000,01–10000,00	132	0,3	1107,0	5,5
більше 10000,00	184	0,4	4280,1	21,1
Підприємства, що не мали сільськогосподарських угідь	11246	23,7	х	х
з них фермерські господарства				
Господарства, що мали сільськогосподарські угіддя у тому числі площею, га	26691	83,8	4817,8	100,0
до 1,00	74	0,2	0,1	0,0
1,01–3,00	742	2,3	1,7	0,0
3,01–5,00	985	3,1	4,2	0,1
5,01–10,00	1729	5,4	13,6	0,3
10,01–20,00	2797	8,8	43,7	0,9
20,01–50,00	8795	27,6	332,4	6,9
50,01–100,00	3947	12,4	282,5	5,9
100,01–500,00	5369	16,9	1258,3	26,1
500,01–1000,00	1262	4,0	897,7	18,6
1000,01–2000,00	690	2,2	951,3	19,8
2000,01–3000,0	171	0,5	411,1	8,5
3000,01–4000,00	65	0,2	219,2	4,6
більше 4000,00	65	0,2	402,0	8,3
Господарства, що не мали сільськогосподарських угідь	5160	16,2	х	х
2021 рік				

Підприємства, що мали сільськогосподарські угіддя у тому числі площею, га	39301	100,0	20822,8	100,0
до 5,00	1766	4,5	5,8	0,0
5,01–10,00	1827	4,7	14,3	0,1
10,01–20,00	3036	7,7	47,2	0,2
20,01–50,00	9460	24,1	353,4	1,7
50,01–100,00	5167	13,2	373,5	1,8
100,01–500,00	9371	23,8	2290,3	11,0
500,01–1000,00	3228	8,2	2314,1	11,1
1000,01–5000,00	4845	12,3	10150,4	48,8
більше 5000,00	601	1,5	5273,8	25,3

Джерело: [108]

**Виробництво окремих видів продукції хімічної промисловості та
машинобудування для агропромислового виробництва**

	2013	2014	2015	2018	2019	2020	2021
Сечовина, яка містить більше 45% азоту за масою, у перерахунку на сухий безводний продукт, тис.т N	1355,3	996,5	984,3	422,7	786,8	1159,0	к/с
Нітрат амонію, тис.т N	772,0	533,8	360,9	362,3	504,8	548,2	541,9
Трактори з потужністю двигуна більше 59 кВт, тис.шт	2,9	2,7	2,8	2,4	1,4	0,9	1,2
Плуги, тис.шт	6,2	4,4	3,7	3,0	2,5	2,7	2,3
Розпушувачі та культиватори, тис.шт	4,4	3,7	3,4	2,9	3,9	2,5	3,0
Борони дискові, тис.шт	2,0	2,0	2,3	2,2	2,1	2,3	3,5
Борони (крім дискових), тис.шт	7,8	7,9	5,8	10,4	5,1	5,6	6,7
Сівалки, саджалки та машини розсадосадильні, тис.шт	5,6	4,4	4,2	3,8	3,2	3,3	5,5
Розподілювачі мінеральних або хімічних добрив для підготовки ґрунту, шт	93	127	165	1203	827	59	...*
Машини сільськогосподарські, лісгосподарські інші, н.в.і.у.; котки для газонів та спортивних майданчиків, тис.шт	1,8	2,4	3,1	3,4	2,7	2,3	3,7
Косарки тракторні, уключаючи механізми навісні різальні, розроблені для управління або буксирування трактором, тис.шт	2,3	2,6	2,5	1,6	1,1	0,6	0,4
Картоплекопачі та картоплезбиральні машини, шт	2067	1135	561	342	590	к/с	...*
Комбайни зернозбиральні, шт	68	к/с	100	47	к/с	к/с	к/с
Апарати переносні механічні, обладнані двигуном або ні, для розбрискування або розпилення рідких чи порошкоподібних речовин сільськогосподарські та для садівництва (крім пристроїв для поливання), тис.шт	815,0	984,5	639,6	592,0	724,9	к/с	...*
Розбризкувачі та розпилювачі рідких і порошкоподібних речовин, що встановлюються на тракторі або тягнуться ним (крім пристроїв для поливання), шт	831	804	800	1298	1058	1366	1942
Причепи та напівпричепи самозавантажувальні або саморозвантажувальні, для сільського господарства, тис.шт	3,1	2,0	1,7	4,5	3,9	2,2	2,2
Машини для приготування кормів для тварин, тис.шт	101,8	98,7	63,2	30,2	17,7	15,6	6,3

Джерело: [108] *Дані відсутні

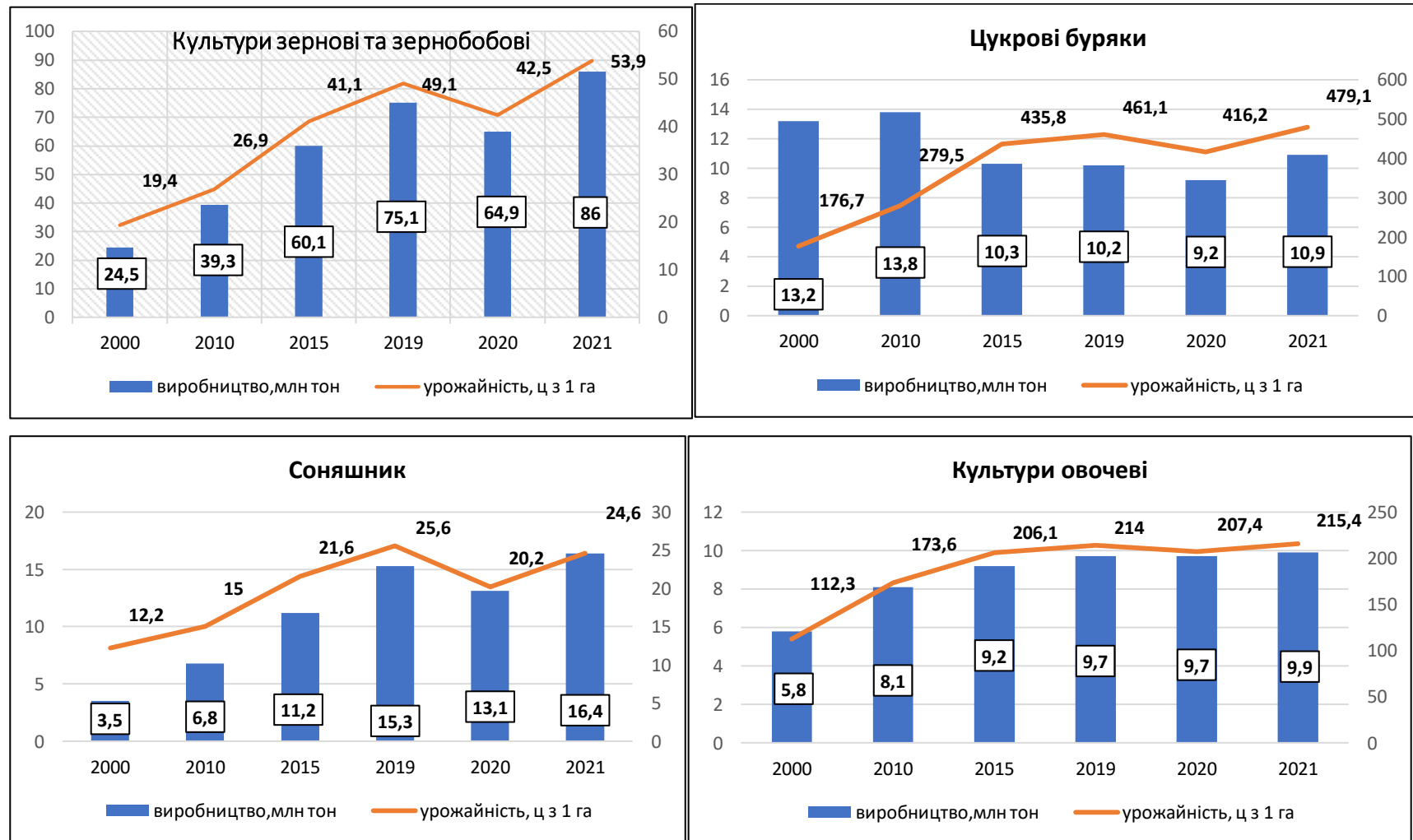
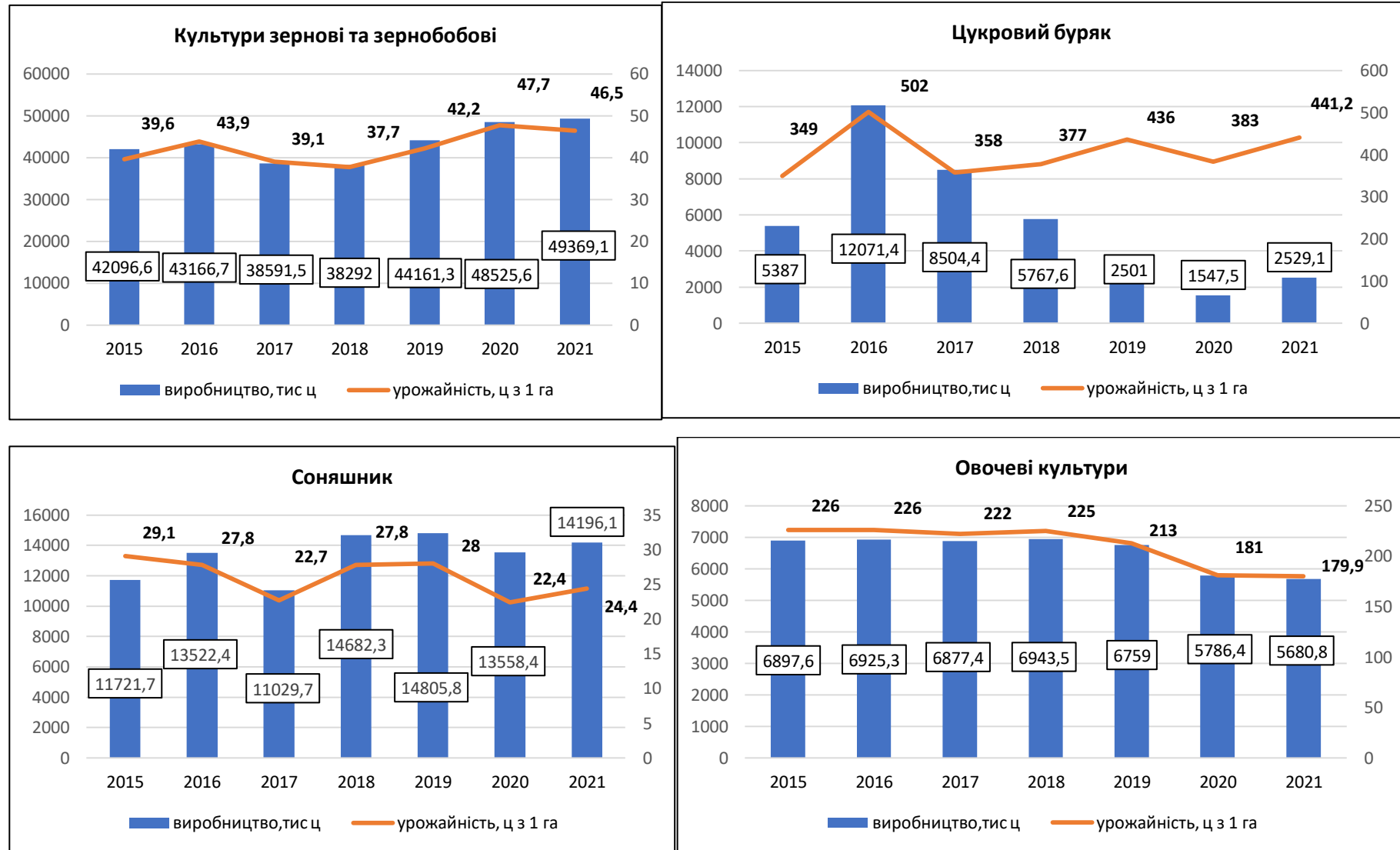

Рис. Динаміка виробництва й урожайності основних сільськогосподарських культур по Україні

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України [108]

Продовження додатку В

Динаміка виробництва й урожайності основних сільськогосподарських культур по Харківській області

Джерело: побудовано за даними [116]

Рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства в підприємствах, % [108]

	2012	2013	2015	2018	2019	2020
Культури зернові та зернобобові	15,8	2,4	42,6	24,7	11,8	20,0
Соняшник	44,9	28,2	78,4	32,5	23,5	39,4
Буряк цукровий (фабричний)	15,9	3,1	27,7	-11,4	-15,4	-13,5
Культури овочеві	1,1	7,5	32,0	13,3	2,8	8,0
Картопля	-17,4	22,4	24,6	6,8	15,4	11,0
Культури плодові та ягідні	9,6	127,5	58,3	6,4	6,2	19,0
Виноград	71,5	99,0	92,9	22,6	-7,2	-16,2
Молоко	1,8	13,1	12,7	16,1	20,6	20,4
Велика рогата худоба на м'ясо	-28,3	-41,3	-16,9	-17,7	-27,1	-24,2
Свині на м'ясо	1,8	0,2	12,6	6,9	4,7	2,6
Вівці та кози на м'ясо	-32,8	-36,2	-26,6	-16,6	-39,7	-39,4
Птиця на м'ясо	-2,4	-5,9	-5,4	5,7	-3,7	-0,2
Яйця птиці свійської	52,6	47,6	60,9	5,4	-23,5	-19,2
у т. ч. фермерські господарства						
Культури зернові та зернобобові	19,5	9,3	38,6	26,1	14,5	23,8
Соняшник	45,4	35,7	71,5	30,3	24,7	37,3
Буряк цукровий	14,2	8,2	16,1	-2,2	-4,8	-11,7
Культури овочеві	11,7	22,1	43,8	7,6	17,8	7,7
Картопля	-4,2	23,0	21,5	28,0	50,3	29,5
Культури плодові та ягідні	8,6	22,7	66,2	22,6	38,6	41,5
Виноград	62,9	33,4	38,2	17,8	0,9	-8,6
Молоко	4,9	21,4	20,5	18,0	20,1	22,5
Велика рогата худоба на м'ясо	-7,1	-13,7	3,3	-6,4	-14,6	-9,5
Свині на м'ясо	-2,5	-5,0	2,4	1,1	1,4	1,8
Вівці та кози на м'ясо	-13,7	-2,6	-2,9	-3,7	-32,5	-21,2
Птиця на м'ясо	13,4	3,4	10,2	6,8	13,2	10,7
Яйця птиці свійської	...	...	...	9,3	-9,8	-0,7

Динаміка використання добрив сільськогосподарськими підприємствами України

Показники	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Мінеральні добрива (у діючій речовині)						
Обсяг добрив, унесених під урожай, тис. т	1415,0	2028,1	2150,6	2142,5	2488,7	2584,1
у тому числі під посіви сільськогосподарських культур	1412,0	2023,8	2147,4	2138,5	2483,9	2579,5
Площа, оброблена добривами, млн. га	14,5	16,5	16,1	16,4	16,4	16,8
Частка площі, обробленої добривами, відсотків	81	89	91	91	93	92
Обсяг добрив, унесених під урожай, у розрахунку на 1 га площі, кг						
посівної уточненої	79	110	121	119	140	142
оброблено	98	123	134	131	152	154
Органічні добрива						
Обсяг добрив, унесених під урожай, тис. т	9662,7	9273,9	10674,7	10429,8	10222,9	10745,9
у тому числі під посіви сільськогосподарських культур	9636,3	9250,3	10643,6	10405,7	10210,0	10721,0
Площа, оброблена добривами, млн. га	0,4	0,5	0,8	0,8	1,0	1,0
Частка площі, обробленої добривами, відсотків	3	3	4	4	5	6
Обсяг добрив, унесених під урожай, у розрахунку на 1 га площі, кг						
посівної уточненої	539	502	599	578	576	590
оброблено	21811	18368	13633	13419	10600	10381

Джерело: [107]

Структура ґрунтового покриву України

Ґрунти	С.-г. угіддя, тис. га	Рілля, %
Чорноземи опідзолені	3418,7	91,6
Чорноземи типові	5779,6	91,8
Чорноземи звичайні	10488,6	88,3
Чорноземи південні	3639,9	88,8
Лучно-чорноземні і чорноземно-лучні	2038,9	60,0
Ясно-сірі лісові, сірі лісові, темно-сірі опідзолені	4333,4	80,5
Дерново-підзолисті, опідзолені, оглеєні	3850,2	74,1
Темно-каштанові, каштанові солонцюваті, лучно-каштанові солонцюваті, солонці каштанові	1382,9	80,0
Буроземи (опідзолені, підзолисті, глейові)	1110,0	43,9
Коричневі	48,5	26,2
Лучно-болотні і болотні	975,3	7,9
Алювіальні лучні і лучно-болотні	781,9	18,8
Торфові низинні	559,4	14,9
Дерново-піщані і зв'язно-піщані та піски	505,5	24,2
Інші	647,9	37,5
Всього	39822,9	78,5

Джерело: [142]

Розповсюдженість деградації ґрунтів в Україні

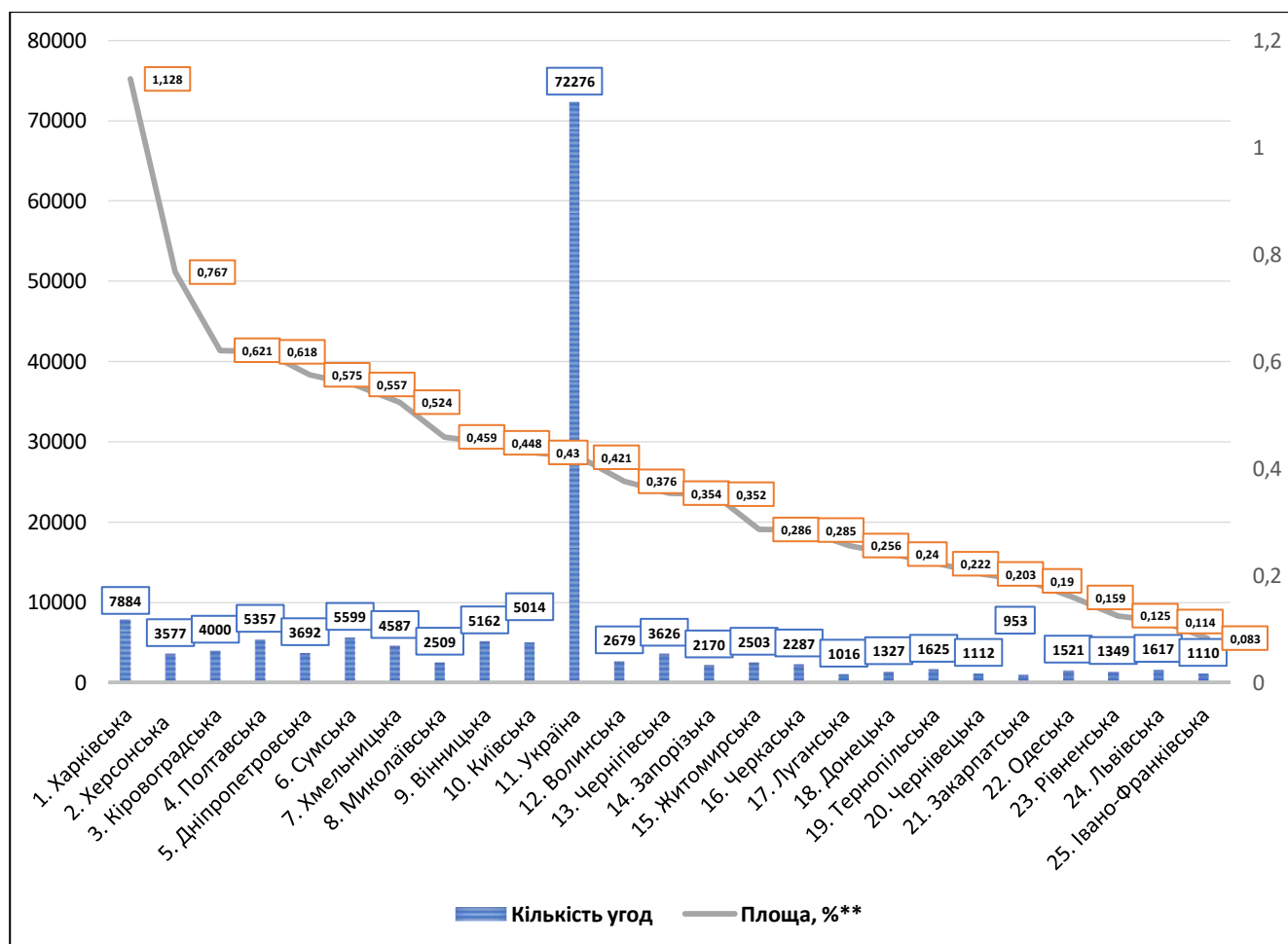
Деградаційні процеси	Частка від площі орних земель, %
Втрата гумусу та поживних речовин	43
Переущільнення	39
Замулювання та кіркоутворення	38
Водна ерозія площинна	17
Підкислення	14
Заболочування	14
Забруднення радіонуклідами	11,1
Вітрова ерозія, втрата верхнього шару ґрунту	11
Забруднення пестицидами та іншими органічними речовинами	9,3
Забруднення важкими металами	8
Засолення, підлуження	4,1
Водна ерозія з яроутворенням	3
Побічна дія водної ерозії (замулювання водойм, тощо.)	3
Зниження рівня денної поверхні	0,35
Деформація земної поверхні вітром	0,35
Аридизація ґрунту	0,21

Джерело: за даними [148]

Показники нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарських угідь в
розрізі областей України

№ з/п	Регіон	Рілля, перелоги	Багаторічні насадження	Сіножаті	Пасовища
1	АР Крим	26 005,00	58 459,98	10 145,85	4 284,71
2	Вінницька область	27 184,00	47 053,16	3 140,38	1 558,08
3	Волинська область	21 806,00	41 349,74	6 039,19	4 479,47
4	Дніпропетровська область	30 251,00	55 608,28	7 971,74	6 232,31
5	Донецька область	31 111,00	58 459,98	7 247,03	6 037,55
6	Житомирська область	21 411,00	35 646,33	5 072,92	4 089,95
7	Закарпатська область	27 268,00	37 072,18	6 522,33	5 258,51
8	Запорізька область	24 984,00	41 349,74	6 039,19	4 868,99
9	Івано-Франківська область	26 087,00	37 072,18	4 831,36	4 479,47
10	Київська область	26 531,00	42 775,60	6 280,76	4 479,47
11	Кіровоградська область	31 888,00	67 015,10	8 696,44	6 037,55
12	Луганська область	27 125,00	47 053,16	8 213,30	5 842,79
13	Львівська область	21 492,00	27 091,21	5 797,63	4 089,95
14	Миколаївська область	27 038,00	47 053,16	8 213,30	5 842,79
15	Одеська область	31 017,00	62 737,54	8 938,01	7 011,35
16	Полтавська область	30 390,00	64 163,40	5 556,06	4 284,71
17	Рівненська область	21 938,00	37 072,18	5 072,92	3 700,43
18	Сумська область	26 793,00	49 904,86	6 522,33	4 674,23
19	Тернопільська область	29 035,00	57 034,13	6 280,76	5 648,03
20	Харківська область	32 237,00	67 015,10	6 280,76	6 427,07
21	Херсонська область	24 450,00	37 072,18	5 314,49	4 284,71
22	Хмельницька область	30 477,00	52 756,57	6 763,90	5 258,51
23	Черкаська область	33 646,00	74 144,37	8 454,87	5 648,03
24	Чернівецька область	33 264,00	62 737,54	5 556,06	5 063,75
25	Чернігівська область	24 065,00	55 608,28	8 696,44	5 063,75

*-значення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарських угідь відповідно до загальнонаціональної (всеукраїнської) нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення Джерело: за даними [162]

Джерело: побудовано за даними [164] станом на 01.02.2022р. ** - % від загальної площі с/г земель області.

Рейтинг регіональної активності ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні

Розрахункові показники за інтегральним показником тіньової економіки та
інтегральним показником економічної безпеки

Роки	Інтегральний показник		Середні значення		$(X_i - \bar{X})^2$	$(Y_i - \bar{Y})^2$
	рівня тіньової економіки, X_i	рівня економічної безпеки, Y_i	$\bar{X}$	$\bar{Y}$		
2010	36	46	32.73	48.09	10,1124	4,3681
2011	32	49			0,6724	0,8281
2012	30	46			7,9524	4,3681
2013	30	47			7,9524	1,1881
2014	36	45			10,1124	9,5481
2015	35	44			4,7524	16,7281
2016	33	48			0,0324	0,0081
2017	32	48			0,6724	0,0081
2018	29	49			14,5924	0,8281
2019	28	49			23,2324	0,8281
2020	30	48			7,9524	0,0081
Усього					88,0364	38,7091

1. Середні значення:

$$\bar{X} = 1/11(36+32+30+30+36+35+33+32+29+28+30) = 360/11 \approx 32.73$$

$$\bar{Y} = 1/11(46+49+46+47+45+44+48+48+49+49+48) = 529/11 \approx 48.09$$

2. Коваріація $\text{cov}(X, Y)$:

$$\text{cov}(X, Y)$$

$$= 1/11[(36-32.73)(46-48.09) + (32-32.73)(49-48.09) + \dots + (30-32.73)(48-48.09)]$$

$$= 1/11[(3.27)(-2.09) + (-0.73)(0.91) + (-2.73)(-1.09) + \dots + (-2.73)(-0.09)] = 1/11[(-6.83) + (-0.66) + (2.98) + \dots + (0.24)] = 1/11[-6.83 - 0.66 + 2.98 - \dots + 0.24] = 1/11 \times \text{сума} = 1/11$$

$$[(3.27)(-2.09) + (-0.73)(0.91) + (-2.73)(-1.09) + \dots + (-2.73)(-0.09)] = 1/11$$

$$[(-6.83) + (-0.66) + (2.98) + \dots + (0.24)] = 1/11[-6.83 - 0.66 + 2.98 - \dots + 0.24] = 2.22.$$

$$\text{cov}(X, Y) = 1/11 \times 2.22 \approx 0.20$$

3. Дисперсія $\text{var}(X)$ і $\text{var}(Y)$:

$$\text{var}(X) = (36-32.73)^2 + (32-32.73)^2 + \dots + (30-32.73)^2 = 13.51 + 0.56 + \dots + 9.73 \approx 99.95$$

$$\text{var}(X) = 1/11 \times 99.95 \approx 9.08$$

$$\text{Сума для } \text{var}(Y) = 1/11(46-48.09)^2 + (49-48.09)^2 + \dots + (48-48.09)^2 = 4.38 + 0.81 + \dots + 0.83 \approx 1/11 \times 7.92 \approx 0.72$$

4. Коефіцієнт нахилу: $a = -0.20 / 9.08 \approx -0.022$

5. Зсув: $b = 48.09 - 0.022 \times 32.73 \approx 47.31$

6. Середнє квадратичне відхилення (стандартне відхилення):

$$S(X) = \sqrt{\text{var}(X)} = \sqrt{9.08} = 3.01, \quad S(Y) = \sqrt{\text{var}(Y)} = \sqrt{0.72} = 0.8485$$

Розрахункові показники за фактичними та прогнозованими значеннями
економічної безпеки

Роки	Значення		Величини похибок для кожного значення ($Y_i - \hat{Y}_i$)	$(Y_i - \hat{Y}_i)^2$	$(\hat{Y}_i - \widehat{Y}_{\text{сер}})^2$
	Фактичні Y_i	Прогнозні $\hat{Y}_i$			
2010	46	48,102	-2,102	4,418404	0,92018
2011	49	48,014	0,986	0,972196	0,83218
2012	46	47,97	-1,97	3,8809	0,78818
2013	47	47,97	-0,97	0,9409	0,78818
2014	45	48,102	-3,102	9,622404	0,92018
2015	44	48,08	-4,08	16,6464	0,89818
2016	48	48,036	-0,036	0,001296	0,85418
2017	48	48,014	-0,014	0,000196	0,83218
2018	49	47,948	1,052	1,106704	0,76618
2019	49	47,926	1,074	1,153476	0,74418
2020	48	47,97	0,03	0,0009	0,78818
Усього	519	528,13		38,743776	7,619379156
Середнє значення	$\bar{Y}_i = 47,1818$	$\widehat{Y}_{\text{сер}} = 48,012$			

1. Коваріація між фактичними та прогнозованими значеннями:

$$\text{cov}(Y_i, \hat{Y}_i) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (Y_i - \hat{Y}_i) (\hat{Y}_i - \widehat{Y}_{\text{сер}}) = 2,6459$$

$$\bar{Y}_i = (46+49+46+47+45+44+48+48+49+49+48) / 11 = 47,1818$$

$$\widehat{Y}_{\text{сер}} = (48,102 + 48,014 + 47,97 + 47,97 + 48,102 + 48,08 + 48,036 + 48,014 + 47,948 + 47,926 + 47,97) / 11 = 48,012$$

2. Стандартне відхилення для фактичних значень
і прогнозованих значень

$S(Y)_i$

$S(\hat{Y})_i$:

$$S(Y)_i = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y}_i)^2}{n}} = 2,6942$$

$$S(\hat{Y})_i = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (\hat{Y}_i - \widehat{Y}_{\text{сер}})^2}{n}} = 0,003472$$

3. Середнє арифметичне абсолютних значень помилок (MAE).

$$\text{MAE} = -2,102 + 0,986 - 1,97 - 0,97 - 3,102 - 4,08 - 0,036 - 0,014 + 1,052 + 1,074 + 0,03 = 15,396$$

$$\text{MAE} = 15,396 / 11 \approx 1,399$$

2. Коефіцієнт кореляції Пірсона (r):

$$r = \frac{\text{cov}(Y_i, \hat{Y}_i)}{S(Y)_i \times S(\hat{Y})_i} = -0,69931731$$

Динаміка основних показників ринку праці в Україні та Харківській області

	2005р.		2010 р.		2015р.		2021р.	
	тис чол	відсотків до населення у віці 15–70 років	тис чол	відсотків до населення у віці 15–70 років	тис чол	відсотків до населення у віці 15–70 років	тис чол	відсотків до населення у віці 15–70 років
<i>Динаміка робочої сили</i>								
Україна	22280,8	62,2	22051,6	63,7	18097,9	62,4	17321,6	61,8
Харківська область	1388,8	62,5	1365,2	63,9	1324,2	63,8	1266,1	63,6
<i>Зайнятість населення</i>								
Україна	20680,0	57,7	20266,0	58,5	16443,2	56,7	15610,0	55,7
Харківська область	1297,2	58,4	1267,3	59,3	1230,8	59,3	1181,1	59,3
<i>Динаміка кількості безробітного населення (за методологією МОП)</i>								
Україна	1600,8	7,2	1785,6	8,1	1654,7	9,1	1711,6	9,9
Харківська область	91,6	6,6	97,9	7,2	93,4	7,1	85,0	6,7

Джерело: складено автором на основі [228]

Матриця даних для аналізу економічно неактивного населення

$x_i \backslash y_j$	0 %	0 %	3 %	4 %	6 %	3 %	4 %	n_{xi}
752,3	1	1	1	1	1	1	1	7
748,8	1	1	1	1	1	1	1	7
730,7	1	1	1	1	1	1	1	7
719,3	1	1	1	1	1	1	1	7
703,3	1	1	1	1	1	1	1	7
728,9	1	1	1	1	1	1	1	7
725,3	1	1	1	1	1	1	1	7
n_{yi}	7	7	7	7	7	7	7	

1) Математичне сподівання величини економічно активного населення області

$$E(X) = (752.3 * 1/7) + (748.8 * 1/7) + (730.7 * 1/7) + (719.3 * 1/7) + (703.3 * 1/7) + (728.9 * 1/7) + (725.3 * 1/7) = (107.4714) + (106.9714) + (104.3857) + (103.4714) + (100.4714) + (104.1286) + (103.6143) = 730.51$$

$$E(Y) = (0\% * 1 + 0\% * 1 + 3\% * 1 + 4\% * 1 + 6\% * 1 + 3\% * 1 + 4\% * 1) / 7 = 0.0286 \text{ (або 2.86\%)}$$

2) Дисперсія ($D(X)$) визначається як середньоквадратичне відхилення від середнього значення.

$$D(X) = (107.4714^2) + (106.9714^2) + (104.3857^2) + (103.4714^2) + (100.4714^2) + (104.1286^2) + (103.6143^2) - (730.5138)^2 = 3295.7682$$

$$D(Y) = [(0\% - 0.0286)^2 * 1 + (0\% - 0.0286)^2 * 1 + (3\% - 0.0286)^2 * 1 + (4\% - 0.0286)^2 * 1 + (6\% - 0.0286)^2 * 1 + (3\% - 0.0286)^2 * 1 + (4\% - 0.0286)^2 * 1] / 7 = 0.000055 \text{ (або 0.0055 \%)}$$

3) Обчислення середнього квадратичного відхилення:

$$\sigma(X) = \sqrt{D(X)} = \sqrt{3295.7682} \approx 57.43$$

$$\sigma(Y) = \sqrt{0.000055} = 0.0074 \text{ (або 0.74\%)}$$

Матриця даних для аналізу економічно активного населення

$x_i \backslash y_j$	0 %	0 %	0 %	0%	0%	3 %	4%	n_{xi}
1324,2	1	1	1	1	1	1	1	7
1321,2	1	1	1	1	1	1	1	7
1327,5	1	1	1	1	1	1	1	7
1329,6	1	1	1	1	1	1	1	7
1331,1	1	1	1	1	1	1	1	7
1288,1	1	1	1	1	1	1	1	7
1266,1	1	1	1	1	1	1	1	7
n_{yi}	7	7	7	7	7	7	7	

Математичне сподівання величини економічно активного населення області

(Yea_t) дорівнює:

$$E(X) = (1324.2 + 1321.2 + 1327.5 + 1329.6 + 1331.1 + 1288.1 + 1266.1) / 7 = 9457.8 / 7 = 1351.114$$

$$E(Y) = 1 \%$$

Дисперсія ($D(X)$) визначається як середньоквадратичне відхилення від середнього значення.

$$D(X) = [(1324.2 - 1351.114)^2 + (1321.2 - 1351.114)^2 + (1327.5 - 1351.114)^2 + (1329.6 - 1351.114)^2 + (1331.1 - 1351.114)^2 + (1288.1 - 1351.114)^2 + (1266.1 - 1351.114)^2] / 7 = 814.784$$

$$D(Y) = [(0 - 1)^2 + (0 - 1)^2 + (0 - 1)^2 + (0 - 1)^2 + (0 - 1)^2 + (3 - 1)^2 + (4 - 1)^2] / 7 = 2.2857$$

Обчислення середнього квадратичного відхилення:

$$\sigma(X) = \sqrt{814.784} = 28.53$$

$$\sigma(Y) = 1.5076$$

Матриця даних для обчислення коефіцієнтів (а) та (б) економічно неактивного населення

Роки	Узагальнений час, t_i	t_i^2	y_i , тис. осіб	$y_i t_i$
2015	-3	9	$y_{-3} = 752,3$	-2256,9
2016	-2	4	$y_{-2} = 748,8$	-1497,6
2017	-1	1	$y_{-1} = 730,7$	-730,7
2018	0	0	$y_0 = 719,3$	0
2019	1	1	$y_1 = 703,3$	703,3
2020	2	4	$y_2 = 728,9$	1457,8
2021	3	9	$y_2 = 725,3$	2175,9
Усього	0	28	5108,6	-148,2

Використовуючи формули 3.8 отримаємо значення:

$$a = 5108,6 / 7 = 729,8; \quad b = -148,2 / 7 = -21,17$$

Матриця даних для обчислення коефіцієнтів (а) та (б) економічно активного населення

Роки	Узагальнений час, t_i	t_i^2	y_i , тис. осіб	$y_i t_i$
2015	-3	9	$y_{-3} = 1324,2$	-3972,6
2016	-2	4	$y_{-2} = 1321,2$	-2642,4
2017	-1	1	$y_{-1} = 1327,5$	-1327,5
2018	0	0	$y_0 = 1329,6$	0
2019	1	1	$y_1 = 1331,1$	1331,1
2020	2	4	$y_2 = 1288,1$	2576,2
2021	3	9	$y_2 = 1266,1$	3798,3
Усього	0	28	9187,8	-236,9

Використовуючи формулу 3.8 отримаємо значення:

$$a = 9187,8 / 7 = 1312,54; \quad b = -236,9 / 7 = -33,84$$

Таблиця регресійних показників економічно неактивного населення Харківської області

Роки	Значення y_i , тис. осіб		Величини похибок для кожного значення	$(\hat{y}_i - \bar{y}_i)^2$	$(y_i - \hat{y}_i)^2$
	Фактичні	Прогнозовані			
2015	752,3	793,31	41.01	4097,03	1 681,8201
2016	748,8	772,14	23.34	1856,186	544,7556
2017	730,7	750,97	20.27	511,6789	410,8729
2018	719,3	729,8	10.5	63,51	110,25
2019	703,3	708,63	5.33	511,6789	28,4089
2020	728,9	687,46	41.44	1856,186	1 717,2736
2021	725,3	666,29	59.01	4097,03	3 482,1801
Усього	5108,6	5108,6			

Матриця даних для обчислення величини, яка враховує випадкові фактори та невраховану впливову змінну (частки економічно активного населення)

2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
Зайняте населення, тис. осіб, (E):						
1230,8	1236,6	1247,1	1258,9	1263,9	1208,5	1181,1
Безробітне населення, тис. осіб, (U):						
93,4	84,6	80,4	70,7	67,2	79,6	85
Робоча сила (економічно активне населення), тис. осіб, (L):						
1324,2	1321,2	1327,5	1329,6	1331,1	1288,1	1266,1

Джерело: складено автором на основі [229, 230]

Анкета щодо оцінки задоволення потреб споживачів та зацікавлених сторін

Шановні респонденти,

Дякуємо, що взяли участь у нашому опитуванні. Ваша думка є важливою для нас у покращенні умов земельного використання та задоволення потреб споживачів та інших зацікавлених сторін.

Будь ласка, дайте відповідь на запитання, обираючи один із варіантів відповідей, який найбільше відповідає дійсності на вашу думку.

I. Задоволення потреб споживачів:

1. Чи задоволені ви якістю навколишнього середовища (повітря, вода, природні ландшафти) у вашій місцевості?

- Дуже незадоволений
- Задоволений
- Дуже задоволений
- Не можу сказати/немає думки/не впевнений

2. Як ви оцінюєте доступність землі для вашої діяльності (сільськогосподарської, будівельної, рекреаційної тощо) у вашому регіоні?

- Надзвичайно обмежений
- Обмежений
- Достатній
- Широкий

II. Задоволення зацікавлених сторін:

1. Чи вважаєте ви, що місцева громада має достатній вплив на процеси використання земель у вашому регіоні?

- Так, ми маємо достатній вплив
- Частково, але можемо більше зробити
- Ні, ми маємо дуже обмежений вплив
- Не можу сказати/немає думки/не впевнений

2. Чи вважаєте ви, що рішення, пов'язані з використанням земель громади, враховують інтереси різних соціальних груп (фермери, місцеві жителі, бізнес, тощо)?

- Так, інтереси всіх соціальних груп враховуються
- Частково, але деякі групи залишаються недооціненими
- Ні, багато соціальних груп залишаються без уваги
- Не можу сказати/немає думки/не впевнений

Будь ласка, виберіть відповіді, які найкраще відповідають вашим переконанням та досвіду.